TISZTELETKÖTET
DR. TÓTH JÓZSEF GEOGRÁFUS PROFESSZOR
70. SZÜLETÉSNAPJÁRA

Szerkesztette:
Dr. Hanusz Árpád

Nyíregyháza
2010

TISZTELETKÖTET
DR. TÓTH JÓZSEF GEOGRÁFUS PROFESSZOR
70. SZÜLETÉSNAPJÁRA

Szerkesztette:
Dr. Hanusz Árpád

Nyíregyháza
2010

Tiszteletkötet
dr. Tóth József geográfus-professzor 70. születésnapjára

Kiadó: Nyíregyházi Főiskola Turizmus és Földrajztudományi Intézet
4400 Nyíregyháza, Sóstói u. 31/b.

Felelős kiadó:
Dr. Hanusz Árpád
intézetigazgató egyetemi tanár

Technikai szerkesztő:
Mikó Tamás

Címlapon: Nagy Lajos
szobrászművész kisplasztikája

Szerzők:

Dr. Bali Lóránt – főiskolai tanársegéd
Dr. Boros László – ny. főiskolai tanár
Dr. Dobány Zoltán – főiskolai docens
Prof. Dr. Frisnyák Sándor – professor emeritus
Dr. Gál András – gimnáziumi főigazgató
Dr. habil Göőz Lajos – professor emeritus
Prof. Dr. Hanusz Árpád – intézetigazgató
Karóczkai Andrásné – ügyviteli előadó
Dr. habil Kormány Gyula – professor emeritus
Dr. Kókai Sándor – főiskolai tanár
Nagy Adrienne – főiskolai adjunktus
Petykó Csilla – főiskolai adjunktus
B. dr. Pristyák Erika – főiskolai adjunktus
Dr. Sütő László – főiskolai adjunktus
Dr. Szepesi János – főiskolai adjunktus
Tarpai József – PhD hallgató

A dolgozatok tartalmáért a szerzők felelősek

ISBN 978-963-9909-53-3

Készítette: Kapitális Nyomdaipar és Kereskedelmi Kft
Felelős vezető: **Kapusi József** ügyvezető igazgató
Debrecen, 2010

ELŐSZÓ

E kötet a köszönet és tisztelgés bizonyítéka, hiszen azok, akik munkájukat adták a kötetbe vagy munkatársként, vagy tanítványként évek óta kötődnek Tóth József professzorhoz.

Sokan és sokszor köszöntötték már életútján a Professzor urat, ezért nagyon nehéz olyan méltató szavakat találni, amelyeket eddig még nem írtak le vagy nem mondtak el. Mi a tisztelgésünket nem csak szakmai nagysága előtt szeretnénk leróni, hanem emberi habitusa és magatartása előtt is.

Sok leget lehetne felsorolni Tóth József professzor tudományos munkásságáról, közéleti szerepéről, de véleményünk szerint mindazok eltörpülnek amellett az emberi kvalitás mellett, ami lassan teljesen kihal a magyar társadalomból és a szakmai közösségekből.

Ha segíted a munkatársadat, ha átadod a tudásodat, ha emberileg oda tudsz figyelni egy-egy életútra, azzal többet teszel a földrajztudomány érdekében, mintha valami nagy dolgot fedeztél volna fel.

Vannak hosszú és nagyon rövid életutak. A Professzor úr életútja nagyon hosszú, olyan értelemben, hogy nagyon sok mindent tett élete folyamán. Ugyanakkor nagyon rövid, ha azt nézzük, hogy mennyi mindent szeretne még tenni.

Alapított kutatóintézetet, egyetemi oktatóként a tudományág szinte minden szakterületét oktatta. Alapított egyetemi intézetet, vezetett egyetemet rektorként és létrehozta az országban egyedülálló Földrajzi Információs Központot. Még oldalakon keresztül lehetne sorolni, hogy mi minden fűződik a nevéhez, mindezt az életútját méltató tiszteletkötetek megteszik.

Köztudott, hogy szerteágazó külföldi kapcsolatait az egész magyar földrajztudomány érdekében kamatoztatta. Mindezek mellett számunkra még egy dolog, ami meghatározó az életútból az az, hogy a Nyíregyházi Főiskola Földrajz Tanszékével és munkatársaival még életútja kezdetén – a békéscsabai korszakában – kialakított kapcsolatát mind a mai napig fenntartotta és ápolja. A Földrajz Tanszék munkatársai közül többen az általa vezetett doktoriskolában szereztek tudományos minősítést. Akkor bizony még nem gondoltuk, hogy valaha munkatársként is közöttünk köszönthetjük.

Nyíregyházi évei alatt az Általános településföldrajz és az Általános népességföldrajz tárgyköréből tartott előadásokat. Óráit nem csak a földrajz szakosok hallgatták nagy érdeklődéssel, hanem más szakos hallgatók is szívesen vették fel az általa vezetett kurzusokat.

Az emberi-pedagógusi nagysága, segítőkészsége, szakmai elhivatottsága a hallgatókkal kapcsolatban is mindenkor érezhető volt. Nem jellemezte engedékenység, mert rádöbbentette a hallgatót arra, hogy ha megköveteli a szakmai tudást, akkor az a hallgató érdeke. Soha nem elégedett meg a tananyag elmondásával, mindig a megértésig magyarázta az olykor nem éppen színes szakmai

anyagot. Minden mondatából sugárzott a szakma iránti elhivatottság, megbecsülés és ugyanakkor a geográfia iránti hallatlanul nagy tisztelet.

Jómagam 1971-ben ismerkedtem meg a Professzor úrral, mint tanítvány, azóta is a tanár-diák viszonyt tudom csak elképzelni közöttünk, ami a szakmát illeti. Emberi kapcsolatunkat viszont – talán szerénytelenség nélkül írhatom – a baráti viszony jellemzi.

Nem hiszem, hogy van olyan geográfus az országban, aki ha találkozott vele ne a segítőkészségét tapasztalta volna meg, aki a szakma érdekeit mindig az egyéni érdekek elé helyezte.

Tanácsaival mindig segítette a tanszék, ma már intézet munkáját, szervezeti felépítését, hiszen egy életút tapasztalatai állnak mögötte, számtalan szervezési, logisztikai sikerrel.

Nem híve a konfliktusnak, de mindig őszintén kimondja a gondolatait. Megtanított a múltat tisztelni és megbecsülni. Nem csak az aktív dolgozók munkásságát figyelte, hanem arra tanított, hogy a nyugdíjas kollégák tevékenységét is nagy odafigyeléssel kövessük.

Sajnáljuk, hogy az idő ilyen gyorsan múlik. Jó lett volna még kollegaként, munkatársként is évekig hallgatni, megtapasztalni bölcs tanácsait, de ígérhetem, hogy azt a szemléletet, amit tanított és képviselt, mint tudós, mint „Ember” nem feledjük és igyekszünk a fiatalabb kollégáknak is átadni.

A tiszteletkötet azoknak a munkáit tartalmazza, akik személyesen is kötődtek a professzor úrhoz.

Mit kívánhatok a szerzők és az intézeti közösségünk nevében Tóth József professzor úrnak 70. születésnapján. Azt, amit egy életen át tanított, hogy a fiatal kollégák becsüljék meg az időseket, és ugyanolyan tisztelet övezze nyugdíjasként, mint aktív évei alatt, ugyanolyan jó egészségben.

Mi így fogunk tenni!

Dr. Hanusz Árpád

PÉCS ÉS ESZÉK HATÁRON ÁTNYÚLÓ EGYÜTTMŰKÖDÉSE[1]

BALI LÓRÁNT

Pécs és Eszék dokumentált kapcsolatai a rendszerváltozástól napjainkig

A jugoszláv-magyar viszony enyhülésével a hatvanas és hetvenes években lehetővé vált, hogy az állami után a települési szinten is meginduljon a horvát-magyar kétoldalú kapcsolatok kiépítése. Így történt ez Pécs és Eszék viszonylatában is. A hivatalos kapcsolatok felvételére 1968-ban került sor, amelyet öt év múlva, 1973-ban egy együttműködési megállapodás követett. E megállapodás a jövőt illetően a következő célokkal rendelkezett:

- állandó, rendszeres, tervszerű eszmecserék gyakoribbá tétele
- a városi vezetők évenkénti találkozója
- kölcsönös segítségnyújtás a kishatár menti forgalom fejlesztésére.

A következő jelentősebb találkozóra 1978. október 4. és 5. között került sor Eszéken. Az addigi 10 év kapcsolatait a két város vezetősége pozitívnak értékelte. „Az együttműködés szinte felölelte a társadalmi élet összes területét, munkaterületeteket, várospolitikát, gazdasági életet, oktatást, tudományt, kultúrát, technikai kultúrát, testnevelést, az információcserét és az egyéb területeket. A tapasztalatcserék következtében lehetővé vált egymás jobb, kölcsönös megismerése és az addig elért eredmények hatékonyabb kamatoztatása. „A közös tevékenységgel fejlődött a barátság szelleme és jelentős programok valósultak meg”[2]. A találkozó jelentőségét bizonyítja, hogy a két város tíz éves kapcsolatainak alkalmából egy könyv is kiadásra került, amelynek egy-egy példányát Josip Broz Tito és Kádár János is megkapta.

Ezt követően a dokumentálható kétoldalú kapcsolatokat illetően egy hiányos időszak következik. Ennek egyik legfőbb oka a délszláv polgárháború volt, amely jelentős károkat okozott Eszéken is. Horvátország 1/3-a és a határmenti területeinek egy jelentős része megszállás alá került. A teljes területi integritását 1998. január 15-én nyerte vissza. Annak ellenére, hogy a hivatalos kapcsolatok szüneteltek a társadalmi-gazdasági együttműködés aspektusai működtek. Értem ezek alatt a már említett menekültkérdést, a hiánygazdaságon alapuló Magyarországra irányuló bevásárló turizmust és a fekete és szürkegazdaság egyéb ágazatait. Pécs vezetőségében továbbra is élt a szándék és az elhatározás, hogy a

[1] Dr. Bali Lóránt Nyíregyházi Főiskola, főiskolai tanársegéd

[2] Pécs és Osijek (Eszék) városok 10 éves együttműködésének záróokmánya pp. 1-3.

jövőbeli EU-csatlakozást kihasználva elmélyítsék a kapcsolatokat. Már a horvát területi integritás helyreállta előtt elkezdődött a tervező munka.
1998 szeptemberében a huszonöt éves jubileumit testvérvárosi szerződés évfordulójának alkalmából a testvérvárosi szerződést megerősítették. Az okirat pontjai közül kiemelném a témát érintő négy legfontosabbat:

- Pécs és Osijek (Eszék) városa segíti egymás euroatlanti integrációs felkészülését
- összehangolják a gazdaságfejlesztési folyamatokat
- kapcsolatot teremtenek az oktatási, tudományos és innovációs bázisok között
- kezdeményezik és támogatják a két város ökológia programjait, a környezet védelmét.

A későbbiekben a fejlesztési igények további együttműködést és közös fellépést eredményeztek, mégpedig a V/C korridor fejlesztésének felgyorsítása miatt. 2000 júniusában született meg a közös nyilatkozat, hogy a két város vezetői és képviselőtestületei közbenjárnak kormányaiknál a fejlesztés felgyorsításának érdekében. Az ezredforduló után egyre gyakoribbak lettek a kölcsönös vizitek a városi tisztviselők és a kulturális élet tagjai között is.

A területi tervezés első lépései Pécs délre irányuló interregionális kapcsolatainak elmélyítése érdekében a 1990-es években

A délszláv háború lezárulásával gyorsan beindult a gazdasági kapcsolatok újjáépítése. 1996-ban a Pécsi Kereskedelmi és Iparkamara Eszéken kereskedelemfejlesztési kirendeltséget nyitott. A kooperáció fejlődését igyekeztek egyéb eszközökkel is dinamizálni. Ezek közül a Magyar-Horvát Kereskedelmi és Iparkamara létrehozása volt az egyik legjelentősebb. Ebben jelentős szerepet vállalt Pécs is, felvállalva egy vegyes kamara működtetését, amelyhez kormányzati támogatást is kapott.

A rendszerváltoztatás után, 1997-ben a Pécs-Baranyai Kereskedelmi és Iparkamara volt az első szervezet, amely készített egy interregionális fejlesztési programot, hogy kijelölje Pécs szerepét a Kárpát-medence és a Balkán-félsziget határán. Ebben már körvonalazódott, hogy a későbbiekben Pécs milyen önjelölt szerepre törekszik a Balkán-félsziget északi határán. Kirajzolódott egy a kapufunkcióra való törekvés. A felvázolt Pécs-Eszék-Tuzla-Újvidék négyszög[3] adta majd a későbbiekben a Duna-Dráva-Száva Euroregionális Együttműködés alap-

[3] Kezdetben a 90-es évek közepén még sokkal szélesebb körű agglomerációs kapcsolatokban gondolkodtak Pécsett a dél felé irányuló interregionális együttműködéseket illetően. Ez az ezredfordulóra leszűkült az Eszék-Pécs-Tuzla város hármasra. A tőkehiány miatt azonban napjainkra nyilvánvalóvá vált, hogy első lépcsőben csak olyan területekkel és településekkel érdemes kapcsolatot kialakítani, amelyek az uniós forrásokból részesülhetnek.

jait is. Újvidék, általam időlegesnek vélt kiesése a fejlesztési tervekből nyílvánvalóan a Pécshez viszonyított gyenge megközelíthetőségével magyarázható.

A másik említésre érdemes kezdeményezés ugyancsak a pécsi kamara nevéhez fűződik, 1998-ban dél-dunántúli, kelet-horvátországi és boszniai városok, megyék, kamarák létrehozták Pécsett a Duna-Dráva-Száva Eurorégiót, amely akítvitásai között – tudományos, közigazgatási, kulturális – kiemeltek a gazdaságfejlesztési törekvések *(Hangyál J. 2007)*.

A két település kooperációjának a fejlesztését jelentős mértékben befolyásolta az egymással való közlekedési kapcsolatuk. Az 1990-es évek végéig a hazai infrastruktúrafejlesztési tervekben Pécs és Baranya megye számára érdemi változás nem következett be, így a lemaradás a fejlődő központi, és nyugatmagyarországi területektől tovább nőtt. A helyi elit nem volt képes elérni, hogy kormányzati figyelmet kapjanak a problémák.

A 1998-as helsinki európai közlekedési miniszterek konferenciáján meghatározásra került a közép - európai Gdansk - Ostrava - Pozsony - Budapest - Pécs - Osijek (Eszék)-Szarajevó - Ploće balti-adriai gyorsforgalmi közlekedési folyosó, amely előrevetítette Baranya megye összekötését Eszékkel és Tuzla-val. A gyorsforgalmi útról a bólyi kereszteződéstől a máig csak elképzelésekben szereplő mohácsi hídon keresztül elérhető lenne a Vajdaság is.

A város és Baranya megye számára rendkívül gyorsan meg kellett találni azon kitörési pontokat, amelyek segítségével értékes, potenciálisan fejlődő kapcsolatok alakíthatók ki Baranyában és a Dél-Dunántúlon.

Közel tíz év távlatában érdekes pár gondolatot kiragadni, amelyekkel a magyar területfejlesztés és regionális politika ingoványos viszonya jól illusztrálható. Ezen állapotok egyértelműen a közigazgatási középszint gyenge mivoltával, gyakorlati hiányával magyarázhatóak.

„A „régión" belül Pécs leértékelődik. Zala megye az Európai Unió által is támogatott nyugat-magyarországi együttműködést preferálja. Somogy megye és Kaposvár ambiciózus, és a térségi menedzselésben kiváló politikai, gazdasági vezetői pedig akár konfliktusok árán is Pécs ellenében képzelik el megyéjük fejlődését, a regionális vezető szerep megragadását. Tolna megye politikai, gazdasági vezetői valószínűleg az országos koncepcióba beépített elképzelések miatt ellenérdekeltségüket fejezik ki minden Baranyával, vagy Péccsel kapcsolatos fejlesztés esetén. Egyre inkább Székesfehérvár, és Fejér megye felé orientálódnak már Paks fejlődése miatt is, illetve a „régióban" gyakran a somogyi törekvéseket támogatják" *(Síkfői T. 1998 p. 2.)*. A fentiek ismeretében jól látszik, hogy egy Pécs központtal működő potenciálisan fejlődő agglomeráció kiépítése rendkívül nehéz volt a Dél-dunántúli régióban és még napjainkban sem valósult meg.

Az 1990-es években Baranya megye politikai vezetői nehezen tudták befolyásolni a kedvezőtlen folyamatokat. A még meglévő, Pécs valódi gazdasági, kulturális „Dél-dunántúli regionalitást" tartó kapcsai sorra olvadtak semmivé *(Síkfői T. 1997)*. Pécs számára a fejlődését egy déli határhoz közeli városokra és

nem megyékre alapuló együttműködés biztosítaná, amelyben az ezredforduló után csak Eszékre és Pécsre lehet potenciális tagként tekinteni. A Tuzla-val kibővített Pécs-Eszék páros közrefogja a három érintett ország határkapcsolódásait, s a közöttük kialakítandó, illetve kialakított közlekedési folyosóval igen érdekes együttműködési lehetőségekkel rendelkezik. Ezt erősíti a települési önkormányzatok szintjén a Drávamentén már kialakult a kooperációt megalapozó kapcsolat. Pécset, és Baranya megyét érintő fontosabb programok és elképzelések a 1990-es években:

- Pécsi Ipari Park (technológiai központ, minőségügyi központ, inkubátorház)
- Mohácsi Vállalkozási Övezet (kiegészítő programok: szénkikötő, kikötőfejlesztése, mohácsi híd)
- Bólyi Ipari Övezet
- 6-os út új gyorsforgalmi útvonal, Pécs és Szekszárd között

Az elképzelések között szerepelt egy Pécs-Mohács ipari tengely, amely támaszkodik a kikötőre, a pogányi reptérre, a 6-os gyorsforgalmi út bólyi kereszteződésére, és a nyugati, illetve délszláv összeköttetésre.

A program legfontosabb céljai között szerepelt egy Pécs és Baranya számára fejlődést biztosító új agglomerációs szerveződés elindítása.[4] Az érintett térségek fejlesztési programjainak összehangolása európai szinten elismert, és támogatott interregionális együttműködési fejlesztési program megteremtése és végrehajtása. A hárompólusú[5] térségi program révén Pécs, és Baranya hazai pozícióinak megerősítése, a belső Dél-dunántúli regionális vezető szerep visszaszerzése, megerősítése újabb funkciókkal. A nemzetközi együttműködés révén a hiányzó közlekedési és gazdasági infrastruktúra kikényszerítése. A hárompólusú együttműködési gazdaságfejlesztési övezet európai és világszintű marketingje a befektetési források megszerzésére.

A stratégiai terv tartalmazott olyan kiegészítő fejlesztési elképzeléseket is, amelyek a pécsi agglomeráció fejlődését szolgálták:

- Drávamenti Nemzeti Park, és idegenforgalmi fejlesztések (számolni kell a horvát és a magyar vízügyi lobbi ellenérdekeltségével)
- Pécsi Ipari Park és kiegészítő projektjei
- A Mohácsi Vállalkozási Övezet, kikötőfejlesztés, híd
- A közlekedési infrastruktúra tranzitjellegű fejlesztése, gyorsforgalmi út, vagy autópálya, vasút, reptér
- Energetikai és hírközlési infrastrukturális fejlesztések
- A baranyai várak
- A gyógyfürdők, kiemelten Harkány

[4] Pécs-Eszék-Tuzla között létrejövő stratégiai kapcsolaton érti az „agglomerációs szerveződés” fogalmát.
[5] Pécs és Eszék mellett Tuzla szerepe Bosznia-Hercegovina jelenlegi helyzete miatt csak mellékes lehet.

- A borút program
- Az egyetemi együttműködés
- Az Ormánság speciális idegenforgalmi hasznosítása

A Pécsre vonatkozó elképzelések mellett kaphatunk néhány adalékot Eszékre vonatkozóan is:

- Udvar (esetleg nyugatibb magyar kapcsolódású) - Eszék - Tuzla mellett elhaladva - Szarajevó - tengerpart állami autópálya program
- A Zágráb - Eszék - Belgrád autópálya program
- Az eszéki interkontinentális repülőtér
- Az eszéki Dráva kikötő fejlesztése
- Az eszéki vámmentes ipari zóna programja (8 ilyen zónát határozott meg a horvát kormány)

Pécs és Osijek (Eszék) oktatási, kulturális és tudományos kapcsolatai napjainkban

A kulturális, oktatási és tudományos kapcsolatok feltárása és bemutatása ad csaknem teljes képet a társadalmi kapcsolatok mibenlétéről és ebből vonhatunk le mélyebb következtetéseket a meglévő emberi, baráti kapcsolatok milyenségéről. A határon átnyúló kooperáció lényege két ponton fogható meg. Az első a meglévő társadalmi tőke minősége és a személyi, ezen keresztül az intézményi kapcsolatok intenzitása. Ez különösen fontos, amikor két vagy több regionális központi szereppel bíró település között vizsgáljuk, hiszen csaknem 300 ezer embert érint ez az Osijek (Eszék)-Pécs kapcsolatok kontextusában. A társadalmi tőke mellett elengedhetetlen a gazdasági viszonyrendszer vizsgálata is, amelyet a későbbiekben bővebben kifejtek.

Oktatási intézményeink közül kiemelkedő a Miroslav Krleža Horvát Iskola a Kereskedelmi Vendéglátó és Idegenforgalmi Szakképző Iskola, több évtizedes szakmai kapcsolata. Erre az elmúlt években több sikeres pályázatokon alapuló együttműködést hoztak létre. A közelmúlt legnagyobb horvát nemzetiséget érintő közös oktatási fejlesztése a pécsi Miroslav Krleža Horvát Iskolaközpont több ütemben történő felújítása volt, amelynek első üteme a Horvát Kormány anyagi támogatásával valósult meg. Ez egészült ki későbbiekben uniós támogatással. Ebben Eszék város kiemelt támogató partner volt. Ennek a pályázatnak mintegy folytatásaként a Kísérleti Kisprojekt Alapban a „Testvérvárosok középiskolai hálózata” pályázatán nyert pénzt a város, amelynek eredményeként négy, hasonló profilú pécsi (Miroslav, Zipernovszky, Kereskedelmi, Művészeti) és eszéki iskola volt a támogatott intézmény.

Az intézményi fejlesztések mellett tananyagfejlesztésre is sor került. Egy sikeres INTERREG III. A. pályázat keretében sajátos nevelési igényű gyermekek integrált oktatásának horvát és magyar elméletének az összefoglalására ke-

rült sor. Tantestületek együttműködésének eredményeként született meg egy kétnyelvű kiadvány a „Képes vagyok rá, akarom, teszem” elnevezésű projekt keretében. A magyar résztvevő: az Illyés Gyula Általános Iskola és Óvoda volt.

Az iskolai kapcsolatoknak egyik fontos eleme még a nyári csereüdültetés. Ennek keretében 50-50 pécsi és eszéki általános iskolai tanuló Balatonfenyvesen, illetve Omišalj-ban vesz részt közös üdülésen. Az intézményi kapcsolatok keretén túlmutat a Miroslav Krleža Iskolaközpont pedagógusainak az a vállalkozása, mely keretében elvégezték az Eszéki Magyar Oktatási és Kulturális Központ tankönyveinek magyarra fordítását.

Színesítették a városi kapcsolatokat az általában évente sorra kerülő sportrendezvények. Eszéken – Eszék testvérvárosi csapatainak részvételével kispályás fiú labdarúgó és úszóversenyek kerülnek megrendezésre – pécsi részvétellel, míg a Pécsi Városi Kosárlabda Szövetség rendezésében sorra kerülő felnőtt Testvérvárosi Kosárlabda Tornára rendszeres meghívják az eszékieket.

A kultúra és művészetek területén való együttműködésre általában intézményközi keretek között kerül sor. Ilyen a Pannon Filharmónikusok eszéki kapcsolata. Minden évben fellépnek a nyaranta megrendezésre kerülő Eszéki Nyár Fesztiválon, és hangverseny évadban további egy alkalommal. Sikeres együttműködés alakult ki az eszéki vegyes kar és a pécsi zenekar között. Ennek az eredménye volt több eszéki és pécsi közös fellépés. Figyelemre méltó a 2009-es év, amikor a szokásos programokon kívül egy eszéki zeneszerző *Ézsaiás passió c.* oratóriumának ősbemutatója lesz Pécsett, majd Osijeken (Eszéken) és több horvát városban bemutatásra kerül a mű.

A Pécsi Nemzeti Színházat több évtizedes szakmai kapcsolat fűzi az Eszéki Színházhoz. Ennek keretében rendszeresen kerül sor pécsi művészek eszéki fellépésére, illetve színházi előadások eszéki megtartására. Legutóbbi pécsi vendégszereplésben 2008 szeptemberében *a Hippolit a lakáj* c. darab szerepelt. Új tartalommal is bővült a színházak együttműködése: a Pécsi Nemzeti Színház három alkalommal rendezett Osijek-en (Eszék), opera előadásokon vendégművészek közreműködése, egy-egy darab kétnyelvű előadása. A Pécsi Horvát Színház küldetésének megfelelően széleskörű horvátországi kapcsolatokat tart fenn, ennek keretében természetesen kiemelt szereppel bír az eszéki kapcsolat.

A Pécsi Galéria és Vizuális Műhely pécsi, magyarországi és külföldi kiállítása között jelentős számú a horvát, ezen belül az eszéki jelenlét. Külön említést érdemel a 2007-ben indult „Meeting point” Nemzetközi Képzőművészeti Biennálé, amelyen Arad, Pécs, Osijek (Eszék), Pilsen és Pöchlaru városok művészeinek alkotásai láthatóak. A esemény 2008 februárjában volt látható Eszéken.

A Szivárvány Gyermekház három év óta szervezi a pécsi és eszéki gyermeküdültetést Balatonfenyvesen és Omišaljban. A 2008-as évben a „Sárkánnyal Eszék Felett” elnevezésű fesztivál került megrendezésre a Szivárvány Gyermekház közreműködésével, az Eszéki Technika Háza és az AEROKLUB szervezésében.

A Pécsi Kulturális Központ által rendezett programoknak rendszeresen van eszéki vonatkozása. A Pécsett megrendezésre kerülő fesztiválokon a művészeti és gasztronómiai rendezvényeken gyakori az eszéki vendégek szereplése. A 2008-as Tavaszi Fesztiválon Jazz hétvégén az eszéki Argus Együttes szerepelt. Ez év októberében a Singas Project és a Fenyvesi Márton Trió szerepelnek Osijeken (Eszék). Október 19-én a Mecsek Kórus a Lipa Kórus (Eszék) vendégeként lépett fel a testvérvárosban, melynek viszonzása decemberben került sor Pécsett.

A pécsi tudományos és kutatási egységek már jelentős együttműködési múlttal rendelkeznek az eszéki partnerintézményekkel. A következőkben az utóbbi húsz év tudományos együttműködését szeretném bemutatni. Röviden foglalkozom a második világháborút követő kapcsolatokkal is, erre azért van szükség, mert ezek a kapcsolatok képezték a későbbi együttműködés alapjait. Elsősorban a DTI[6] és a PTE és jogelődjei határon átnyúló tevékenységével foglalkozom.

A DTI kutatásaiban 1943-as létrehozásától kezdve változó mértékben, de folyamatosan jelen volt a horvát kapcsolat. Az intézet első igazgatója, Szabó Pál Zoltán 1948-ig kifejezetten a Balkán, elsősorban Horvátország társadalmi, gazdasági és politikai földrajzi kérdéseinek kutatója volt, majd később a karszt kutatása került előtérbe munkásságában, s ennek során is állandó kapcsolatokat ápolt a horvát kollégákkal.

Az 1986-1990 közötti időszakban az MTA RKK DTI szervezésében jött létre a „Térszerkezet-kutatási Osztály", mely az országban először kezdte meg a határmenti térségek komplex kutatását. A kutatások Magyarország valamennyi határszakaszán megkezdődtek. A jugoszláv-magyar határszakasz kutatásainak szervezése Hajdú Zoltán feladata volt. A kutatások a déli határszakaszon meglehetősen mostoha feltételek között zajlottak, hiszen a jugoszláv térségben a politikai viták már olyan erősek és indulatosak voltak, hogy nem lehetett megteremteni az együttműködés intézményes feltételeit és a délszláv válság elmélyülése következtében hosszú távon már nem lehetett közös kutatásokban gondolkodni *(Hajdú Z. 2006)*.

Horvátország függetlenné válása után a DTI kapcsolatai intenzifikálódtak. Ennek eredményeként a horvát kutatók részt vettek a DTI által rendezett nemzetközi konferenciákon, előadásokat tartottak, s több publikációjuk is megjelent Pécsett. 1998-tól kezdve a kapcsolatok erősödéséről beszélhetünk. Ekkor indult újra a magyar-horvát határ problematikájának kutatása. A kutatási feltételek jobbak a korábbiaknál, de a sajátos horvát felfogás miatt gyenge kutatási hajlandóság övezte (övezi) ezeket a kutatásokat. A Duna-Dráva-Száva Euroregionális Együttműködési megállapodás aláírása, bizottsági struktúráinak kialakítása során az RKK vezetői tényleges szerepet és szervezőmunkát vállaltak. A DTI mind a kutatástervezés, mind pedig az oktatási tevékenység szervezésében is közreműködött.

[6] Dunántúli Tudományos Intézet

2002-ben az RKK döntést hozott arról, hogy minden magyar határszakaszról egy tudományos monográfiát jelentet meg (Két határszakaszról már megjelentek a kötetek). A kutatás, illetve a monográfia munkacíme a déli szakaszokra vonatkozóan: „A Dél-Pannon magyar államhatárok területfejlesztési kérdései" lett. Az intézet kutatási és kutatásszervezési tevékenysége során szinte folyamatosan beleütközik abba a problémába, hogy a munka indulásakor a horvát fél érdekeltsége rendkívül látványos, majd a munka előrehaladásával ez alábbhagy, s több esetben a horvát együttműködő partnerek fokozatosan érdektelenné vállnak a munkában.

A Szőlészeti Kutató Intézet határon átnyúló kutatási együttműködése az 1990-es években gyakorlatilag megszűnt. A délszláv háború előtt kétoldalú, jól működő kapcsolat jellemezte a jugoszláv és a magyar kutatóintézetet. Jugoszlávia felbomlása után ez az együttműködés megszűnt, hosszú ideig az utódállamok közül nem kereste egyik fél sem a kooperáció lehetőségét. Horvátország irányában megmaradt a háború előtti kapcsolat, de elsősorban személyes jellegű és egyfajta közvetítő szerepet töltött be a magyar fél, pontosabban Dr. Kozma Pál igazgató a 2000-es zágrábi szőlészeti konferencián. Horvátországgal a kapcsolatok újbóli kiépülése elég lassan fejlődik. 2000-ben egy Zágrábban rendezett szőlészeti-borászati konferencián meghívottként vett részt a Szőlészeti Kutató Intézet is, de érdemi együttműködés létrehozására nem került sor. 2001-ben Vörösmarton egy borászati versenyre hívták a magyar felet, de ez a háború előtti baráti találkozásokat idézte *(Hajdú Z. 2002)*.

Az FVM Szőlészeti és Borászati Kutatóintézet új vezetése lehetőséget lát a következő együttműködési formák, programok kialakítására:

- szőlőnemesítés, klónszelekció, rezisztencia-nemesítés
- szőlő ősgénkutatás, fajtagyűjtemény, génbank létrehozása
- genetikai kutatás
- génmegőrzés

A magyar és a horvát fél részéről is több probléma felmerül, mint például:

- távolság
- nyelvi korlátok
- nincs elegendő információ a másik fél kutatási programjáról, együttműködési elképzeléseiről

A PTE a Dunántúlon a legjelentősebb felsőoktatási és tudományos tényező, ezért rendkívül nagy, eddig még kihasználatlan potenciállal rendelkezik a horvát-magyar határon átnyúló együttműködések területén. Karai és intézetei egy sokrétű és sokoldalú kapcsolatrendszert mutatnak a horvát-magyar relációban.

Az együttműködést koordináló központi szerv a Külügyi Intézet, mely regionális referensi rendszerben foglalkozik a horvát-magyar kapcsolatok kérdésével. Az EU által is támogatott együttműködés érdekében a központi igazgatás

erőfeszítéseket tett a CBC és tesz az Interreg kapcsolatokban való aktív részvétel elősegítésére. Ennek érdekében részt vettek az ezzel kapcsolatos különböző tanácskozásokon. Az egyetemen belül a déli/balkáni kapcsolatrendszer ápolására külön szervezeti egységet hoztak létre, Kelet-Mediterrán és Balkán Tanulmányok Központja néven, amely a geográfiára szerveződik. A KMBTK a horvát-magyar határmenti térség kutatásában már jelentős feladatokat vállalt, és eredményeket tud felmutatni, ezt többek között az interdisziplináris kutatásainak és a kutatói innovatívitásának köszönheti.

Az egyetem meglévő kapcsolatrendszere sokoldalú lehetőséget kínál az építkezésre a tudományos élet számos területen, elsősorban az orvostudomány, a nemzetiségi oktatás, kutatás területén *(Hajdú Z. 2002)*.

A tudományos és az egyéb határon átnyúló kapcsolatok szempontjából is fontos kérdés az együttműködések fenntarthatósága és a kapcsolati szférában meglévő kapcsolatok menedzselésével kapcsolatos kérdések. Általánosságban elmondható, hogy az együttműködések alapvető jellemzője a személyfüggőség. A kapcsolatok hátterében döntően egy-egy személy áll mind horvát, mind pedig magyar oldalon. Ezen személyes kapcsolatok fenntartása, az együttműködésben résztvevő személyeknek az egyetem keretein belüli megmaradása/megtartása a reláció fenntartásának döntő faktora *(Hajdú Z. 2002)*.

A kapcsolatrendszer fenntartásában, fejlesztésében a felmérés során felkutatott személyek körére célszerű támaszkodni. Ezen csoport sajátosságaira kell támaszkodni, az intézményes kapcsolatok kialakításakor rájuk, mint személyi állományra, az együttműködést meghatározó humán tényezőre kell tekintenünk.

A Pécsi Tudományegyetem, csak úgy, mint a város, egyre intenzívebben igyekszik a hasonló horvátországi intézményekhez kapcsolódni. Az egyetem számos szervezeti egysége, kutatója alakított ki kapcsolatokat a horvátországi kollégákkal. Meg kell jegyeznünk azonban, hogy ezek a kapcsolatok a legtöbbször formálisak vagy csak informálisak. A PTE PMMFK és a PTE BTK Horvát Nyelv és Irodalom Tanszéke, valamint a PTE TTK Földrajzi Intézete, a KMBTK és a PTE Közgazdaságtudományi Kara ápol jó kapcsolatokat az eszéki partnerével, a Juraj Strossmajer Egyetemmel. Ezek közül talán a legfigyelemreméltóbb a PTE Közgazdaságtudományi Karának kapcsolata az Eszéki Egyetemmel, hiszen ez az együttműködés immár 30 évre tekinthet vissza. A Természettudományi Karon még a Biológiai és a Testnevelés- és Sporttudományi Intézet kapcsolatai érdemelnek említést.

Az együttműködések az oktatás és kutatás számos területére kiterjednek, diákok és oktatók cseréjét, közös projekteket, vendégoktatók küldését/fogadását éppúgy felölelik, mint közös rendezvények, szakmai gyakorlatok, kirándulások szervezését. Emellett több együttműködés eredményezett közös kiadványokat, publikációkat.

Jövőbeni irányok az együttműködés elmélyítésére Pécs – Eszék relációban

A rendszerváltozás utáni tanácstalanságot és koncepcióhiányt követően Pécs újraértékelte geopolitikai helyzetét és adottságait. Potenciálisan hasznosítható a térség geopolitikai helyzete, a mediterrán és a balkáni térséghez közeli elhelyezkedése. Az információs és a tudásalapú társadalom kiépítéséhez kedvező adottságok és lehetőségek vannak. További pozitívum, hogy az utóbbi évtizedben erősödött Pécs regionális központ jellege és megvan rá a lehetősége, hogy az MTA RKK és a PTE révén határokon átnyúló hatást gyakoroljon a horvát és más délszláv területek kutatási és oktatási helyzetére is.

Sajnos az előnyök mellett számos hátránnyal is számolni kell. Ezek közül a legsúlyosabb a közlekedési peremhelyzet és a rossz elérhetőség. A külföldi tőke érdeklődése elmarad az országos átlagtól. Horvát-magyar vegyes vállalatok nincsenek a városban, a közös alapítású vállalkozások aránya alacsony. A munkaerő általános szakképzettsége, ill. a humánerőforrások fejlesztését szolgáló intézményrendszer révén Pécs alkalmassá válhat egy egészségesebb, sokrétűbb a kulturális iparon alapuló gazdasági szerkezet kialakulására. A piacképes termékek és szolgáltatások kialakításával a város sikeresen kapcsolódhat az európai munkamegosztás rendszeréhez. A határmenti kapcsolatok elmélyülésével fellendülhet a gazdasági kooperáció. Elsődlegesen a logisztikai feladatok és a termék- és szolgáltatás exportja jelenthet kitörési pontot a határon átnyúló kapcsolatok tekintetében. Eszék és Pécs gazdasági kohéziójának fejlesztésében hasznosíthatja komparatív előnyeit, infrastrukturális fejlesztésekkel elősegítheti a határon átnyúló kohézió erősítését. A felsőoktatás alkalmassá tehető két város innováció potenciáljának az erősítésére *(Hangyál J. 2007)*.

Mindenképpen le kell szögeznünk, hogy a stratégiafejlesztések megvalósíthatatlanok a fontosabb infrastrukturális beruházások befejezése nélkül. Ezek közül a legfontosabb az M6-os gyorsforgalmi út teljes kiépítése[7]. Emellett célszerű lenne a vasúti pályát a Pécs-Eszék szakaszon legalább 120 km/h menetsebességűre emelni, így lehetőség nyílna a két légibázisnak a kölcsönös koordinált használatára.

Felhasznált irodalom

HAJDÚ Z. (szerk.) (2002): A horvát-magyar határmenti kapcsolatok speciális területei. Felsőoktatás-kutatás, kisebbségi kapcsolatok, területi tervezés és területi politika. Pécs, p. 91.

HAJDÚ Z. (2006): A horvát-magyar határmenti kapcsolatok speciális területei. Felsőoktatás-kutatás, kisebbségi kapcsolatok, területi tervezés és területi politika. PTE TTK Földrajzi Intézet Kelet-Mediterrán és Balkán Tanulmányok Központja. Pécs, p. 92.

HANGYÁL J. (2007): Európa kulturális fővárosa maradhat a régió központja. In: Forgács I. (szerk.): Európai Tükör, a Külügyminisztérium folyóirata, 2007/3. Bp., pp. 72-85.

SÍKFŐI T. (1998): Pécs-Eszék-Tuzla-Újvidék Interregionális Fejlesztési Program. Vázlat, Pécs-Baranyai Kereskedelmi és Iparkamara, Pécs 6 p.

[7] 2010-re várhatóan elkészül a Szekszárd-Mohács szakasz a pécsi bekötéssel együtt.

A SZŐLŐ- ÉS A BORTERMELÉS HATÁRAINAK, KITERJEDÉSÉNEK VÁLTOZÁSAI TOKAJ-HEGYALJA ESETÉBEN A 17-20. SZÁZADBAN

DR. BOROS LÁSZLÓ

Bevezetés

A Tokaj-hegyaljai borvidék Magyarország borvidékei közül a leghíresebb és legismertebb. Minőségi borvidéknek, származási helynek – a szőlőtermesztésről és borgazdálkodásról szóló 1997.évi CXXI. törvény szerint – az a termőhely nevezhető, amely több település közigazgatási határaira kiterjedően hasonló éghajlati, domborzati és talajtani adottságokkal jellemző fajtaösszetételű művelésű ültetvényekkel és bortermelési hagyományokkal rendelkezik, sajátos jellegű borokat termel, és településenként a szőlőterületek aránya minimum 7%. A borvidék zárt terület, ahová bort bevinni nem szabad. Tokaj-Hegyalja évszázadok alatt világhírűvé vált borvidéke az abaújszántói Sátor-hegytől a sátoraljaújhelyi Sátor-hegyig terjed („incipit in Sátor, definit in Sátor"). Sőt a Ronyva patakon túl is van két hegyaljai település (Kistoronya és Szőlőske). A mintegy 890 km^2 területű zárt borvidéken *(1. ábra)* térben és időben változóan 5000-8000 hektáron termeltek, ill. termelnek szőlőt. Tokaj-Hegyalja földrajzi körülhatárolására 1641-ből van először adat, amikor Mádon tizenhárom szőlő- és bortermelő települést neveztek meg, úm. Tokaj, Tarcal, Mád, Tállya, Szántó, Zombor, Szerencs, Ond, Rátka, Bénye, Tolcsva, Liszka és Keresztúr. Feltűnő, hogy hiányzik a felsorolásból Patak, Újhely és Toronya, amelyek később a tokaj-hegyaljai mezővárosok (oppidumok) között szerepelnek. 1820-ban Zemplén vármegye közgyűlése Sátoraljaújhelyen megvizsgálta, mely városokat és falvakat lehet Hegyaljához számítani. Végül tizenegy mezővárost, hét falut, két pusztát és két abaúji települést, összesen huszonkét település viselhette azokat az előnyöket és megkötöttségeket, amit a Tokaj-Hegyaljához való tartozás jelentett. Hét, ma a borvidékhez tartozó település kimaradt a felsorolásból.

Az 1960-as évektől a következő települések tartoznak a zárt borvidékhez: Abaújszántó, Bekecs, Bodrogkeresztúr, Bodrogkisfalud, Bodrogolaszi, Erdőbénye, Erdőhorváti, Golop, Hercegkút, Legyesbénye, Makkoshotyka, Mád, Mezőzombor, Monok, Olaszliszka, Rátka, Sárazsadány, Sárospatak (Bodroghalásszal és Végardóval), Sátoraljaújhely (Károlyfalvával), Szegi, Szegilong, Szerencs (Onddal), Tarcal, Tállya, Tokaj és Vámosújfalu. A felsorolás nem tartalmazza az egykor a borvidékhez tartozó, de a trianoni békeszerző-

dés következtében Szlovákia (akkor Csehszlovákia) területére került falvakat, részben ennek következménye a borvidéki vita Szlovákiával. 2002-ben az UNESCO a borvidéket, mint kultúrtájat a világörökség részévé nyilvánította *(Boros L. – Horváth G. 2009)*.

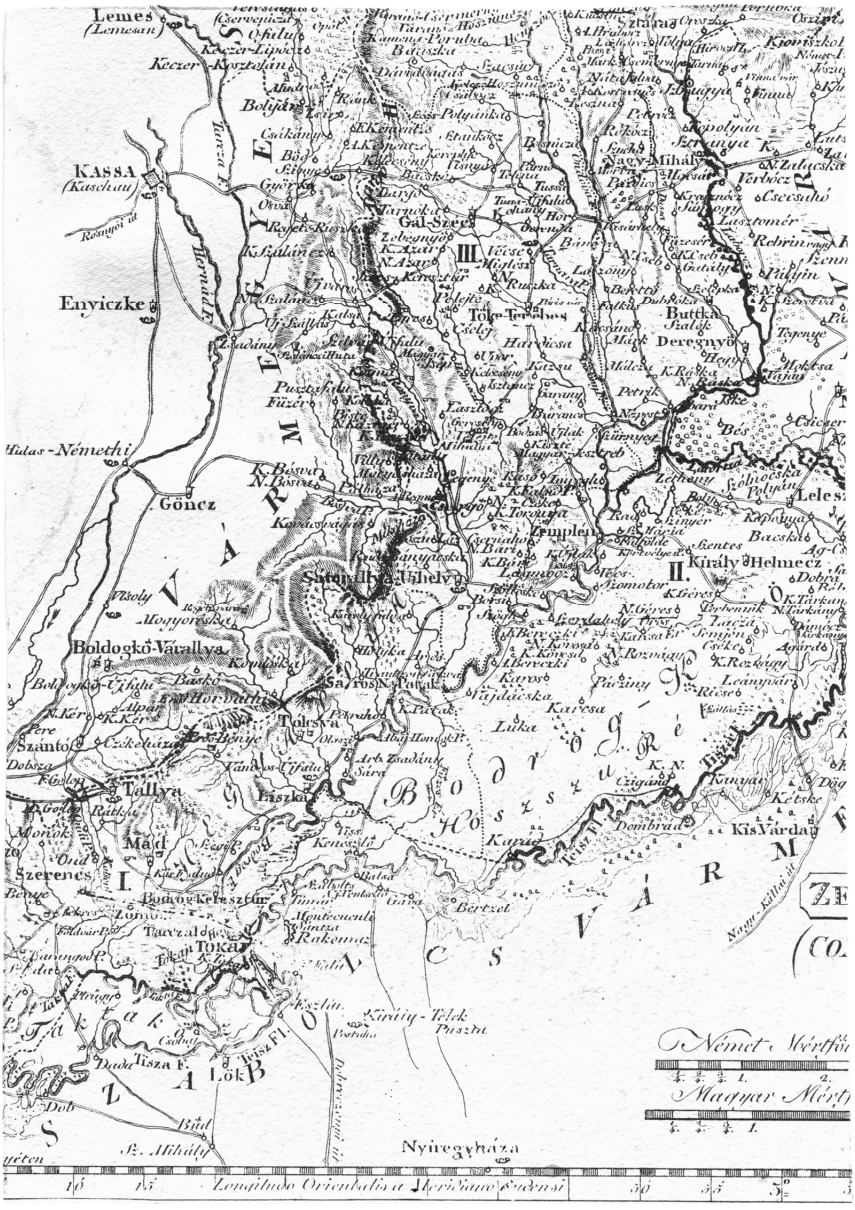

1. ábra. Tokaj-Hegyalja és tágabb környéke a 20. század elején

A borvidék legkorábbról ismert földrajzi körülhatárolása

Tokaj-Hegyalja a török hódítók megjelenése előtt (XVI. sz.) nem töltött be vezető szerepet Magyarország szőlő- és bortermelésében. Elsőségre csak a Szerémség török uralom alá kerülése után tett szert. ANONYMUS szerint már a honfoglaló magyarok találtak szőlőt (s bort) a Tokaji-hegyen. Az Árpádházi-királyok korában fokozatosan hódított teret a szőlő a vidéken. Elsősorban a napfényben gazdag délies lejtőket (málokat) telepítették be őseink ezen kedvelt, és becses növénnyel. 1241-42-ben a tatárok úgyszólván teljesen elpusztították Hegyalját is szőlőültetvényeivel együtt. A pusztítók kivonulása után IV. Béla király vallon szőlőművelő telepeseket hozatott Hegyaljára a szőlőterületek felújítása érdekében. Ennek ellenére Tokaj-Hegyalja évszázadokon keresztül csak a Felvidék városaiban és az Észak-Alföldön tudott számottevő piacra szert tenni. A tokaji bor nem rendelkezett országos és határokon túlnyúló hírnévvel, piaccal, de a regionális szerepkört azért átlépte, annál jelentősebb volt.

Amint azt már említettük Tokaj-Hegyalja a XVI. században vált a történelmi Magyarország legfontosabb borvidékévé. A tokaji bor vezető helyre kerülésében több tényező is szerepet játszott. Az egyik a bor minőségével, kitűnőségével magyarázható, a másik ezzel szorosan összefüggésben a piacának, keresettségének térnyelésével függ össze. Az elsőség elnyerésében a „főbor", az aszúbor megjelenése fontos tényező volt, amelyet csak Hegyalján tudtak készíteni. A „főbor", az aszúbor termelése, előállítása fokozatosan terjedt el Hegyalján. Először természetesen a legkitűnőbb természetföldrajzi adottságú, legoptimálisabb klímájú helyeken, lejtőkön. Többek között ez utóbbi tény is indokolta a hegyaljai termőtáj körülhatárolását, mint a legjobb minőséget adó mikrokörzetet (esetleg dűlőket), amelyekben szabályozni kellett a szőlőművelést.

A szőlőművelés módját meghatározó 1641-ben kelt szőlőrendtartás – amely a hegyaljai mezővárosok (oppidumok) és öt extraneus birtokos felvidéki város írt alá – hivatkozik „Eleink 1613. Esztendeobeli" végzésére, s az „az eleott 80 esztendeovel valo szép rend tartás"-ra. 1719-ben újabb együttes hegyaljai studium született, amely ismét rögzíti és szabályozza a szőlőművelést és más gazdasági tevékenység gyakorlatát *(Bodó S. 1988)*. Ezt tanúsítja Tokaj város 1610-es rendtartása is.

1641-ben Mádon a szőlőrendtartás elkészítésében tizenhárom település vett részt: „Mi ….Hegyallyai varosok és falukban levoe ugy mint Tokajban, Tarczalon, Madon, Tallyan, Zanton, Zombor(on), Szerenczen, Ondon, Ratkan, Bennyen, Tolczvan, Liszkan, Kereszturban lakó Nemes es polgari Rendek". Hiányzik a felsorolásból Olaszi (Bodrogolaszi), Sárospatak, Sátoraljaújhely, Kistoronya és Szőlőske, amelyek később a hegyaljai városok/falvak között szerepeltek, de említi Szerencset és Ondot, mely települések később sokáig nem tartoztak a borvidékhez *(2. ábra)*.

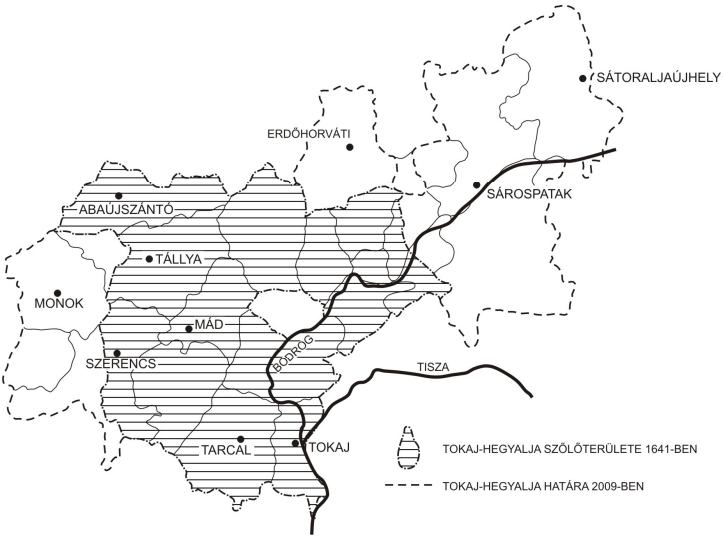

2. ábra. Tokaj-Hegyalja körülhatárolása 1641-ben és 2009-ben

Tokaj-Hegyalja határai a 18-19.században

Lényegében ugyanezen településeket sorolja J. M. Welsch 1721-ben a Submontanumhoz, DOMBI SÁMUEL 1758-ban Utreckben, BENKŐ SÁMUEL 1782-ben Kassán megjelent munkájában *(Bodó S. 1988)*. DOMBI S. azt fejtegette, hogy „…nem titok előttem, hogy a borok ezt a legnemesebb szőlőtőkét nevelő vidéket nem tartják Olaszi falunál tovább menőnek, Sárospatak és Újhely városát a hegyaljai névre méltatlannak ítélik. Sőt vannak, akik Szántó mezővárosról is úgy vélekednek, hogy ez az előjog kevésbé illeti meg” *(Dongó Gyárfás G. 1915., Bodó S. 1988)*.

BÉL MÁTYÁS 1730 körül így ír: „Hegyaljai vagy tokaji a neve mindazoknak a boroknak, melyek a tokaji hegyen s tőle egyfelől északra 2 mérföldes körzetben Tarcal, (Mező)Zombor, Mád, Tállya helységek egészen (Abaúj)Szántóig, másfelől nyári napkelte irányában 3 mérföldön belül (Bodrog)keresztúr, Szegi (és Szegilong), (Erdő)Bénye, (Olasz)liszka, Tolcsva, (Bodrog)zsadány, (Bodrog)olaszi, (Sáros)patak helységek egészen (Sátoralja)újhelyig jobb szőlőhegyein teremnek… Vannak ugyan, akik a pataki és újhelyi borokat nem akarják ide sorolni, s olyanok is kik a szerencsieket hozzáveszik – ki-ki úgy becsüli e vidéknek borait, amint birtoka vagy az íz értékelése vezeti” *(3. ábra)*.

TIMON SÁMUEL 1735-ben egy szélesebb Hegyalját mutat be. A tokajihoz sorolta Monokot, Boldogkőt, Hejcét, Göncöt, Hidasnémetit, Kassát, Szikszót és Aszalót is.

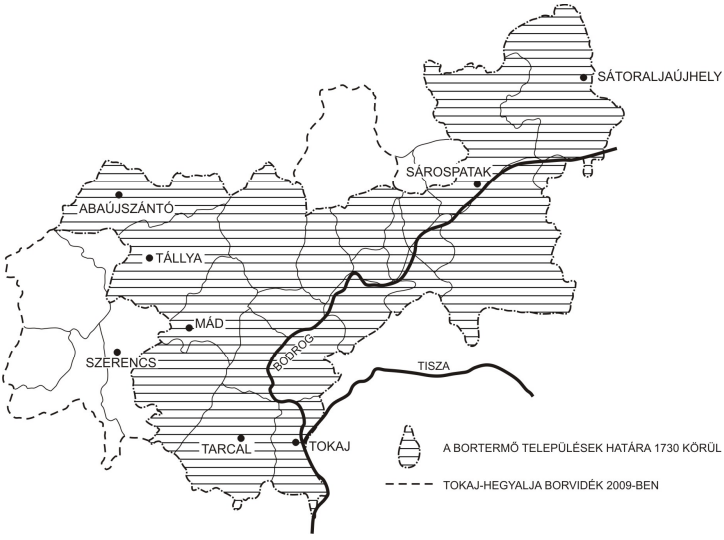

3. ábra. Tokaj-Hegyalja határa 1730 körül és 2009-ben

Az 1737-ből való királyi leirat a következőképpen határolja körül Hegyalját: „Tállya, Golop, Rátka, Mád, Zombor, Ond, Liszka, Zsadány, Olaszi, Patak, Újhely és Kistoronya; és azon kívül az Abaúj vármegyebeli szőlőtermő Szántó és Horváti hegyein szüretelt borok azok, melyek a tokaji borok becsével és értékével bírnak mindig a külföldi kereskedők előtt…” *(Dongó Gyárfás G. 1915, Bodó S. 1988)*. Ez a Hegyalját először hivatalosan zárt termőtájjá minősítő leirat nem említi Szerencset, Bekecset, Legyesbényét, Szegit, Szegilongot, Szőlőskét, Hercegkútot.

Az 1837-es felsorolásból kimarad néhány jelentéktelen mennyiségű bort termő falu is, mint pl. Golop, Rátka, Vámosújfalu vagy Zsadány.

1820-ban Sátoraljaújhelyen, Zemplén vármegye közgyűlésén megvizsgálták, hogy mely városokat és falvakat lehet Hegyaljához számítani. A mezővárosok a következők: Bodrogkeresztúr, Erdőbénye, Mád, Olaszliszka, Sárospatak, Sátoraljaújhely, Tarcal, Tállya, Tokaj, Tolcsva, Zombor; a falvak közül: Golop, Kistoronya, Olaszi, Ond, Rátka, Vámosújfalu, Arbonya-Zsadány, továbbá Kisfalud és Szegi puszták, míg Abaúj vármegyéből Szántó mezőváros és Horváti falu viselhette azokat az előnyöket és megkötöttségeket, amit a Tokaj-Hegyaljához tartozás jelentett. A felsorolásból kimaradt Szerencs, Petraho (Bodroghalász), Trautsohndorf (Hercegkút) és Károlyfalva.

1838-ban SZABÓ DÁVID 20 hegyaljai várost említ, mások nyolcról írnak: „Némelyek nyolcz hegyaljai várost számolnak ún. Tálya, Mád, Tarczal, Tokaj, Bodrogkeresztúr, E.Bénye, Liszka, Tolcsva; S.Patakot, hol a bortermelő hegylánc megszakad és más irányt kezd venni és Újhelyt ide nem tartozónak vévén. Abaújszántó várost sem sorolták ide” *(Szabó D. 1838, Balassa I. 1991)*.

FÉNYES ELEK a 19. század közepén az 1737-es rendelet által megjelölt településeket közli hegyaljaiként, de hozzáteszi: „Az ezekkel határos helységek szintén termesztenek bort, de már a Hegyaljához nem számíthatnak, részint azért, mert szőlőhegyük csekélyebb bort terem.… és némely földesurak készakarva nem hagyták szőlőhegyeiket a hegyaljai sorába iktatni.” Tehát a hegyaljai borvidék földrajzi határainak kijelölését döntően az adott településen (dűlőben) termelt bor minősége határozta meg.

1. kép. Teraszos művelésű szőlő a mezőzombori Disznókő (Királytető) lejtőjén

BÉL MÁTYÁS már 1730 körül elvégezte a hegyaljai szőlők minősítését, osztályozását. Első osztályú szőlőhegyek kategóriájába sorolta Tarcal környékét: „minden szőlőhegyek elseje a tarcali …. maguk a tokajiak is neki nyújtják az elsőség pálmáját… Fekvés és kiterjedés dolgában kimagaslik közülük a királyi, legjobban magasztalt Szarvas szőlő… ugyanezen helyen feküsznek a Thurzó-féle szőlők s amelyeket az ottlakók így neveznek: Lajstrom, Szilvölgy, Deák, a mezőváros felé nyúló Királymál és mások.” Az említettek szomszédságában, ugyanezen a hegyen találhatók Tokaj szőlei; termésük annál jobb, minél jobban közelednek déli irányban a tarcali határhoz. Itt első osztálynak: Kis-Mézesmál, Kócsag, Kendőcs, nagy szőlő… távolabb Paksi, Gyöpös, Németszőlő, Barát, Szerelmi, Bornemissza. „Tokaj határa után a zombori következik (Csatkák, Hangács, Zombori király, Disznókő *(1. kép)* és mások.” Zombor után Tállyát és Tolcsvát említi… „bár ezidőkben a tolcsvai boron jobban kapnak a kereskedők, legalább is most a lengyelek sehol nem akarnak inkább bort venni, mint ott.” Tállyán a Patócsot, Dongót, Bányászt és a Tököst, Tolcsván a Cirókát, a Gyopárost és Kupatkát, a rangsorban ötödikként említett Mád határá-

ban a Percehegyet, a Nyulászót, a Kővágót és Királyhegyet említi első osztályú termőhelyként. Első osztályú szőlőhegyként írja le Szegi, Liszka és Zsadány néhány dűlőjét. Másodosztályú szőlőhegyeket nevez meg Tarcal, Tokaj (pl: Aranyos), Zombor, Tolcsva, Tállya (pl: Nyerges), Szegi (pl: Poklos), Liszka, Olaszi, Zsadány határában. Harmadosztályba tartozók Tarcalon (pl: Nyavalya, Bajusz). „Tokajnak Keresztúr felé tekintő szőlői is harmadrendűek, mert termésük fanyarabb." Harmadosztályúak Újhely borai … „Magashegy és Szárhegy borát a hegyaljai harmadosztályunál alábbvalónak tartják, csupán házi fogyasztásra valók. Ugyanez vonatkozik Szerencsre…"

1. táblázat. Tokaj-Hegyalja szőlőterülete és a termelt bor mennyisége 1873-ban Keleti Károly alapján

Település	Szőlőbirtokosok száma	A szőlő területe			A termelt bor(akó)	
		1600□–öles hol	□-öl	ha	Fehér	Siller
Abaújszántó	29	602	590	346,6	5000	-
Bekecs	118	81	1187	47,1	300	-
Bodrogkeresztúr	240	298	142	171,5	3000	-
Bodrogolaszi	127	393	1572	226,4	931	-
Erdőbénye	450	482	1500	227,9	2500	-
Erdőhorváti	292	306	1080	176,5	1000	-
Golop	72	141	1286	81,6	380	-
Hercegkút	-	-	-	-	-	-
Kisfalud	87	242	842	137,9	900	-
Legyesbénye	183	125	428	72	1000	-
Mád	550	883	570	508,3	6250	200
Mezőzombor	183	333	936	192	1600	-
Monok	365	535	604	308	3800	-
Olaszliszka	600	435	517	250,5	600	-
Ond	178	223	S20	130,4	800	-
Rátka	440	300	8	172,6	700	-
Sárazsadány	51	41	-	23,6	1058	-
Sárospatak	1549	945	241	544,4	9770	450
Sátoraljaújhely	1093	104	300	60	2600	100
Szegilong	41	48	216	27,6	270	-
Szerencs	475	300	-	172,6	2700	-
Szőlőske	57	164	841	93,5	790	-
Tarcal	640	899	1510	517,8	6129	-
Tállya	1200	1603	-	920,7	7000	-
Tokaj	502	777	-	447,1	2200	-
Tolcsva	540	955	-	549,5	7500	-
Vámosújfalu	110	180	-	103,5	300	-
Végardó	-	9	-	5,2	-	-
Kistornya	162	251	780	143,1	550	-
Összesen	10247	11659	16100	6570	68738	750

KELETI KÁROLY 1873-as felmérése már pontos számadatokat nyújt Hegyalja szőlő- és borgazdaságáról. Bodrogszegi, Hercegkút, Károlyfalva kivételével összesen 24 település szőlőterületét, a megtermelt bor mennyiségét és a szőlőbirtokosok számát közli. *(1. táblázat, 4. ábra)*. A több mint 10 ezer (10028) szőlőbirtokos ebben az évben 6333,4 hektár szőlőterületet művelt, s 67398 akó (=36597 hl) fehér és 750 akó (=405 hl) siller bort termelt. A legkiterjedtebb szőlőültetvénnyel Tállya (920,7 ha, a hegyaljai szőlők 14,5%-a), Tolcsva (549,5 ha, 8,6%), Sárospatak (544,4 ha, 8,6%), Tarcal (517,8 ha, 8,2%), Mád (508,3 ha, 8,0%) és Tokaj (447,1 ha, 7,1%), míg a legkevesebb Szegilong (27,6 ha, 0,4%), Sárazsadány (23,6 ha, 0,3%) és Végardó (5,2 ha, 0,1%) rendelkezett.

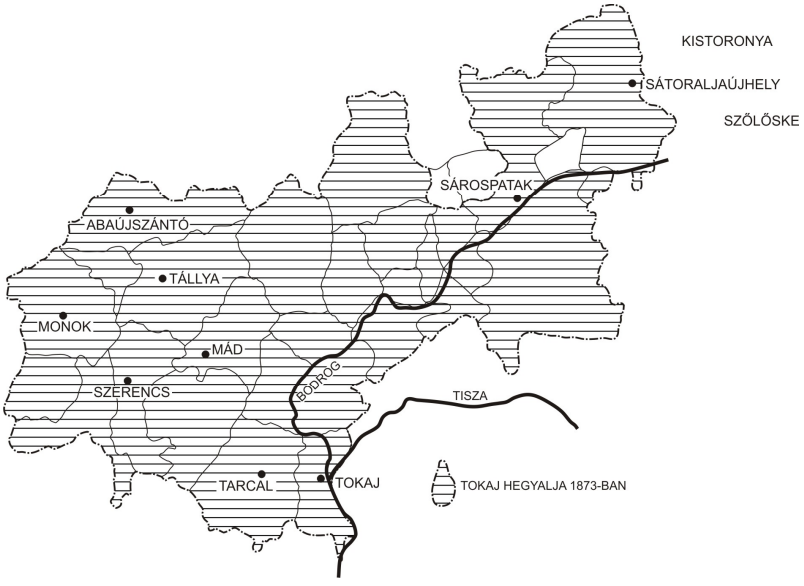

4. ábra. A Tokaj-hegyaljai borvidék 1873-ban

A legtöbb szőlőbirtokos Sárospatakon (1549 fő, a hegyaljai szőlőbirtokosság 15,4%-a), Tállyán (1200 fő, 12,0%), Sátoraljaújhelyen (1093 fő, 10,9%) és Tarcalon (640 fő, 6,4%) élt.

Ekkor még nem lehetett sejteni, hogy alig több mint egy évtized múlva (1885-ben) Tokaj-Hegyalján is megjelenik a filoxera (gyökértetű), s másfél évtized alatt elpusztítja a szőlőültetvények 83,1%-át.

Az 1895-ös statisztika viszont még 3896 hektár (az összes földalap 4,4%-a) szőlőt közöl Hegyalján *(2. táblázat)*, nyilván a kisebb-nagyobb károsodott területeket is bele számolta. Igaz, Golopon, Hercegkúton, Károlyfalván és Szerencsen egyetlen hektár szőlőültetvényt sem tud kimutatni, Bodrogolaszin, Ondon és Szegilongon pedig csupán 1-1 hektárt *(2. táblázat)*.

2. táblázat. A tokaj-hegyaljai települések fölterületének megoszlása művelési ágak szerint 1985-ben (KSH alapján), hektár

Település	Szántó	Kert + gyümölcsös	Szőlő	Gyep	Erdő	Nádas	Műv. alól kivett	Összes terület
Abaújszántó	1789	87	103	443	2041	-	88	4551
Bekecs	1537	23	14	845	24	28	106	2577
Bodrogkeresztúr	716	64	67	1554	207	-	344	2952
Bodrogolaszi	837	29	1	1050	757	55	237	2966
Bodrogszegi	537	63	22	1531	521	3	234	2911
Erdőbénye	880	159	202	508	2622	-	240	4612
Erdőhorváti	586	96	121	1233	3148	-	165	5348
Golop	588	27	-	197	58	-	53	923
Hercegkút	355	11		64	-	-	26	456
Károlyfalva	166	9	-	101	-	-	19	295
Legyesbénye	1,172	52	49	618	2	-	120	2013
Makkoshotyka	228	11	4	158	587	-	69	1057
Mád	869	53	428	319	1445	-	37	3151
Mezőzombor	1834	67	91	1545	15	6	319	3877
Monok	2570	76	-	1182	970	-	235	5033
Olaszliszka	1286	102	305	1206	629	5	382	3915
Ond	472	15	1	234	-	-	32	754
Rátka	630	10	107	258	91	-	40	1136
Sárazsadány	243	31	7	191	57	-	40	570
Sárospatak	7088	129	180	6316	2695	25	1345	17778
Sátoraljaújhely	1513	94	239	1856	1197	-	489	5388
Szegilong	89	11	1	28	-	-	3	132
Szerencs	1343	28	-	528	27	-	142	2068
Tarcal	2984	54	426	1074	144	-	659	5341
Tállya	1109	52	608	370	1373	-	140	3652
Tokaj	607	78	455	1167	23	7	368	2705
Tolcsva	779	107	394	210	133	-	115	1738
Vámosújfalu	280	27	71	328	219	-	134	1059
Hegyalja összesen	33087	1565	3896	25114	18985	129	6181	88957
%	37,2	1,8	4,4	28,2	21,3	0,1	7,0	100,0

Tokaj-Hegyalja határainak változásai 1900 és 2009 között

A filoxéravész után „kiszélesedett” a borvidék, a hegyaljai települések száma 31-re növekedett. Ennek okát *Bodó S. (1988)* abban látja, hogy a közel 14 ezer katasztrális hold (=7900-7980 hektár) elpusztult szőlő termését így, azaz a terület kiterjesztésével akarták pótolni. Ekkor sorolták először, vagy ismételten a hegyaljai borvárosok, ill. borfalvak közé Szerencset, Golopot, Monokot, Ondot, Bekecset, Bodroghalászt, Végardót, Károlyfalvát és Hercegkútat.

A szőlőtermelés színtere is „lejjebbcsúszott”. A legmeredekebb lejtők helyett egyre inkább az alacsonyabb hegylábfelszíneket részesítették előnybe az új telepítések során.

Az 1900-as évek elején végrehajtott szőlőrekonstrukció eredményeként HEGEDŰS S. (1908) statisztikájában 1903-ban 6932 kat.hold (=4090 hektár), 1907-ben 8693 kh. (= 51290 ha) szőlőültetvényt, és 48845 hl, ill. 83929 hl. bortermést mutat ki Hegyalján *(3. táblázat)*.

3. táblázat. A szőlőrekonstrukció eredményei Tokaj-Hegyalján (HEGEDÜS S: 1908. nyomán)

Település	1903		1904		1905		1906		1907	
	K.h.	H.l.	K.h.	H.l.	K.h.	H.l.	K.h.	H.l.	K.h.	H.l.
Abaújszántó	140	1620	144	1480	148	2140	150	1460	154	1871
Tállya	1300	7600	1306	5900	1316	10570	1336	6120	1344	11770
Golop	11	3	14	18	14	36	14	36	20	50
Monok	300	453	301	680	301	1150	301	1120	305	1850
Legyesbénye	28	220	31	315	35	333	36	161	41	800
Bekecs	9	8	5	8	5	10	4	20	22	30
Szerencs	60	300	71	200	75	760	80	200	96	1010
Ond	23	36	28	63	28	81	28	70	28	120
Rátka	16	9	20	54	20	90	20	80	20	103
Mád	499	3600	500	3240	480	5830	492	3160	597	8000
Mezőzombor	174	1770	203	1756	210	2040	231	1370	232	3530
Tarcal	706	3260	917	5670	932	5301	932	1600	932	5411
Tokaj	645	5070	651	4640	651	3810	651	3430	802	5040
Bodrogkeresztúr	118	751	138	633	140	1306	144	490	144	1940
Bodrogkisfalud	77	330	83	564	76	830	83	450	88	1220
Szegilong	131	1450	140	1160	152	1580	167	900	184	2150
Erdőbénye	300	3160	321	2380	337	4630	342	2280	363	6920
Erdőhorváti	37	119	40	240	52	306	58	290	66	550
Tolcsva	665	7840	672	7010	684	7903	701	4200	730	11707
Olaszliszka	221	4200	235	3420	260	5130	262	693	395	1390
Vámosújfalu	46	315	51	620	53	756	53	423	63	800
Bodrogzsadány	106	1447	110	1000	134	1780	143	1310	177	2350
Bodrogolaszi	69	1105	72	900	86	840	88	600	120	1821
Bodroghalász	10	1	7	28	7	31	9	-	-	30
Újpatak	-	-	9	3	9	36	9	25	16	40
Sárospatak	275	1470	630	2844	634	4455	671	2040	664	6250
Végardó	8	9	5	19	5	25	5	15	6	20
Károlyfalva	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Sátoraljaújhely	690	304	701	5500	720	6860	750	4306	764	6146
Szőllőske	67	671	68	684	101	657	103	340	103	330
Kistoronya	201	1571	201	1845	201	1450	202	900	207	670
Összesen	6932	48845	7674	53874	7866	70728	8065	38089	8693	83929

A vesztes első világháború után a trianoni békediktátum (1920) elszakított Magyarországtól két tokaj-hegyaljai bortermő települést, Szőlőskét és Kistoronyát. Ezen települések az első bécsi döntés (1938) értelmében ugyan rövid időre visszatértek hazánkhoz *(4. táblázat)*, de 1945-től újra Csehszlovákiához (ma Szlovákia) csatolták a túlnyomóan magyarok által lakott, szőlő és bortermelő hegyaljai falut. Így állt elő az a helyzet, hogy az országhatáron kívülre került Szőlőske és Kistoronya ma is a Tokaj-hegyaljai bortermő vidékhez tartozik, tokaji bort termel a Zempléni-szigethegység lejtőin *(2. és 3. kép)*.

4. táblázat. A szőlő területe 1940-ben (MOLNÁR L. alapján)

Község neve	Szőlőterület k.h.n.öl	Öltvány-szőlő k.h.n.öl	Hazai szénk. k.h.n.öl	Direktt. amerikai k.h.n.öl	Csemege szőlő k.h.n.öl
Bodroghalász	11,1441	11,1441	-,-	-,-	-,10
Bodrogzsadány	16,1154	166,11544	-,-	-,-	-,-
Bodrogkeresztúr	191,0800	191,0800	-,-	-,-	2,-
Bekecs	30,0000	30,0000	-,-	-,-	2,-
Bodrogolaszi	116,1034	116,1034	-,-	-,-	3,09
Erdőhorváti	121,0000	121,0000	-,-	-,-	2,-
Erdőbénye	449,1300	449,1300	-,-	-,-	10,02
Golop	20,0386	20,0386	-,-	-,-	4,-
Hercegkút	68,0700	68,0700	-,-	-,-	1,-
Kistorornya	261,0122	246,0122	-,-	15,-	7,-
Legyesbénye	52,0000	52,0000	-,-	-,-	3,-
Mezőzombor	252,0700	227,0700	25,-	-,-	-,-
Makkoshotyka	3,0614	3,0614	-,-	-,-	-,01
Monok	133,1512	133,1512	-,-	-,-	-,-
Mád	685,0000	685,0000	-,-	-,-	3,-
Olaszliszka	452,1500	452,0500	-,-	-,-	10,06
Ond	61,0000	61,0000	-,-	-,-	8,-
Rátka	105,0439	101,1599	-,-	3,05,-	98,0439
Sára	8,0060	8,0060	-,-	-,-	-,-
Sátoraljaújhely	772,0669	772,0669	-,-	-,-	64,-
Sárospatak	751,0582	748,0582	-,-	3,-	70,-
Szerencs	124,0329	124,0329	-,-	-,-	4,0050
Bodrogkisfalud	117,0713	113,0713	-,-	4,-	-,-
Szegi	159,1020	149,1020	-,-	10,-	1,-
Szegilong	49,1051	48,1051	-,-	1,-	-,-
Szőlőske	125,1137	90,0437	28,07	7,-	30,-
Tokaj	643,0560	48,0723	597,1437	597,1437,-	4,0001
Tarcal	660,0480	57,1129	602,0931	-,0020	10,-
Tállya	1065,0000	1065,0000	-,-	-,-	6,
Tolcsva	812,1266	812,1266	-,-	-,-	10,-
Végardó	8,1100	7,1100	-,-	1,-	-,0478
Vámosújfalu	82,0600	82,0600	-,-	-,-	10,08
Abaújszántó	220,0000	220,0000	-,-	-,-	16,-

2. kép. Szőlőtáblák Szőlőskén

3. kép. Pince és szőlőültetvény Szőlőskén

Ezt követően a zárt tokaj-hegyaljai borvidék kiterjedése már nem sokat változott, de a II. világháború után települések összevonása (1950-es 1960-as évek), majd ismét különválása révén új településnevek születtek, majd tűntek el a statisztikai felsorolásból (pl. Bodrogkisfalud-Szegi-Bodrogszegi, Bodrogzsadány-Sára-Sárazsadány, Bodroghalász és Végardó Sárospatakhoz, Ond Szerencshez került). 1993. január elsejével Bodrogszegi különvált, újra Bodrogkisfalud és Szegi néven szerepelnek.

Az 1950-1980-as években megszervezett gépesített nagyüzemi szőlőtermesztés változásokat hozott a szőlőültetvények területi elhelyezkedésében. A meredek lejtőkről „lejjebb csúszott" a szőlőtermesztés a sík, vagy közel sík területek felé. Az 1960-as 1970-es évek telepítései megváltoztatták a táj arculatát. A 37-es számú főközlekedési útvonal Szerencs-Sátoraljaújhely közötti szakasza mentén fekvő 1-2%-os lejtésű, alacsony hegylábfelszínek szántóföldjein történtek a legnagyobb arányú szőlőtelepítések. A szépen sorakozó, egyenes 220-260-320 cm sortávolságú, sokat vitatott nagyüzemi szőlőtáblák *(4., 5. kép)* lehetővé tették a gépi művelést, de minőségi romlást eredményeztek.

4. kép. Nagyüzemi Genovai kettős függöny művelési mód Bodrogolaszi határában („szoknya" területen)

5. kép. Lemetszett tőkefejek a 37-es főút melletti Hangács-hegyen

A szántóföld „elfoglalását” bizonyítja, hogy részaránya a helyaljai falvakban, városokban az 1935. évi 42,9%-ról 1966-ra 38,0%-ra csökkent, miközben a szőlőé 7,1%-ra növekedett *(5. ábra)*. A magasabb térszínek szőlői művelésével számos helyen felhagytak, erőteljes parlagosodási folyamat indult meg az 170-200 mtszf-i magasság feletti régióban *(6. kép)*.

5. ábra. A szőlő területi aránya (%) és területe (ha) (szerk.: Boros L.)

6. kép. Parlagosodott szőlőtermő helyek a Tokaji-hegy déli lejtőin

A hegyaljai szőlőterület 1873-1990 közötti alakulását az *5. táblázat* mutatja be.

5. táblázat A szőlőterület alakulása Tokaj-Hegyalján 1873-1990 között, hektár

Település	*1873*	*1895*	*1913*	*1935*	*1965*	*1990*
Abaújszántó	3663	104	56	163	137	142
Bekecs	47	14	17	21	10	18
Bodrogkeresztúr	172	67	84	87	202	379
Bodrogolaszi	227	1	59	62	50	164
Bodrogszegi	140	23	67	155	198	224
Erdőbénye	278	204	238	257	416	310
Erdőhorváti	176	222	62	75	110	96
Golop	82	-	12	12	13	12
Hercegkút	-	-	-	51	138	134
Károlyfalva	-	-	-	-	6	-
Legyesbénye	72	49	31	32	29	39
Makkoshotyka	-	4	2	2	2	39
Mád	508	432	365	533	396	958
Mezőzombor	192	91	154	139	221	234
Monok	308	-	114	78	47	68
Olaszliszka	251	308	228	250	358	468
Ond	130	1	35	35	36	-
Rátka	173	108	58	60	111	267
Sárazsadány	24	7	100	91	125	154
Sárospatak	549	182	151	288	422	485
Sátoraljaújhely	60	241	330	414	371	289
Szegilong	28	1	112	28	43	37
Szerencs	173	-	66	68	79	99
Tarcal	518	430	510	313	455	506
Tállya	922	614	617	629	655	649
Tokaj	447	460	474	348	401	231
Tolcsva	550	398	410	467	615	539
Vámosújfalu	104	71	43	48	57	61
Hegyalja összesen	6494	4032	4395	4706	5703	6602
Megye összesen	21119	7847	7624	9667	13572	13112
Hegyalja részesedése Borsod-Abaúj-Zemplén szőlőterületéből, %	30,7	51,4	57,6	48,7	42,0	50,3

A rendszerváltás után némiképpen megváltozott a szőlőtermelés színtere. A 37-es főútvonal melletti ún. „szoknya”, kislejtésű, vagy sík területekről részben kivágták, ill. erősen csökkentették a nem megfelelő minőséget termő szőlőültetvényeket és az új telepítések már részben a minőséget adó a korábbi meredekebb lejtőkön történnek *(6. a-b. ábrák, 7. kép)*.

Az aljszőlők („szoknya” területek) részbeni kivágása, csökkentése, ill. a magasabb, meredekebb lejtőkön bekövetkezett kisebb-nagyobb újratelepítése bizonyos mérvű területi változásokat, jobbára területvesztést eredményeztek *(6., 7. táblázat)*. A megtermelt bor mennyiségét (és minőségét) e tényező mellett a mindenkori időjárás határozta meg *(7. táblázat)*. Ennek alapján különböztetünk meg jó, közepes (átlagos) és gyenge évjáratokat.

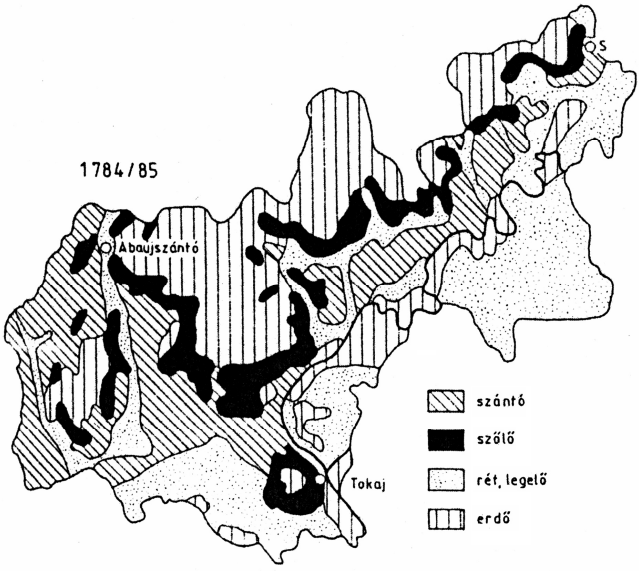

6. a. ábra. Tokaj-Hegyalja környezetgazdálkodása a 18. században (szerk.: Frisnyák S.)

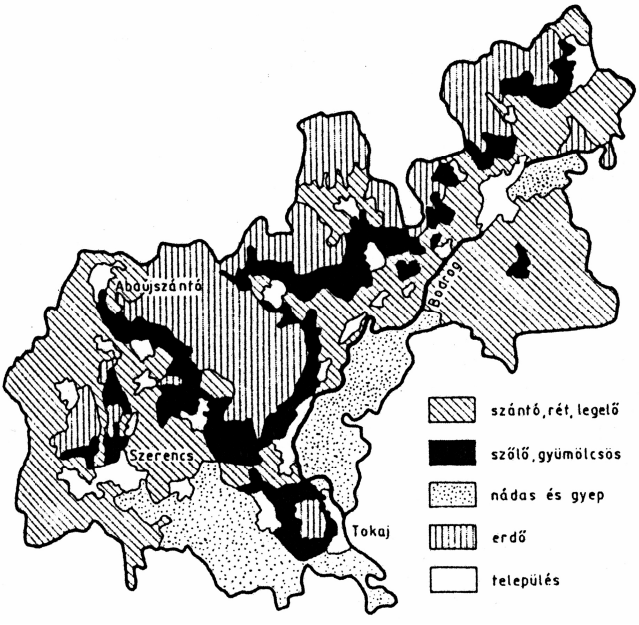

6. b. ábra. Tokaj-Hegyalja környezetgazdálkodása a 20. század vége felé (szerk.: Frisnyák S.)

6. táblázat. A tokaj-hegyaljai települések tájhasználata (művelési ágak) 2000-ben (5-ban) (A 2000. évi KSH Általános Mezőgazdasági Összeírás alapján)

Település	szántó kert	szőlő gyümölcs	rét legelő	erdő	Művelés alól kivett
1. Abaújszántó	20,7	4,4	7,3	66,5	1,2
2. Bekecs	67,0	2,6	27,0	2,1	1,3
3. Bodrogkeresztúr	7,7	16,9	3,1	71,5	0,8
4. Bodrogolaszi	42,5	4,9	8,6	42,6	1,4
5. Bodrogkisfalud	32,5	23,9	10,9	28,9	3,7
6. Erdőbénye	9,8	3,1	6,2	79,6	1,3
7. Erdőhorváti	2,1	1,7	3,5	92,3	0,4
8. Golop	45,6	13,0	0,0	38,7	2,7
9. Hercegkút	22,9	13,5	39,7	12,4	11,5
10. Legyesbénye	71,9	5,0	11,2	9,3	2,6
11. Makkoshotyka	9,6	2,1	1,2	86,8	0,2
12. Mád	10,3	22,5	4,9	61,1	1,2
13. Mezőzombor	63,1	11,7	19,9	3,5	1,1
14. Monok	33,4	3,4	22,4	34,2	6,6
15. Olaszliszka	39,7	10,8	28,1	20,6	0,8
16. Rátka	55,7	28,3	0,3	12,6	3,1
17. Sárazsadány	23,4	5,4	5,2	62,9	3,0
18. Sárospatak	55,0	5,4	12,0	26,1	1,5
19. Sátoraljaújhely	28,7	6,5	12,1	44,8	7,8
20. Szegi	5,4	7,5	0,3	85,9	1,2
21. Szegilong	23,5	11,9	2,0	60,2	2,4
22. Szerencs	77,9	2,9	10,8	1,3	4,9
23. Tarcal	60,2	18,5	0,7	11,5	1,4
24. Tállya	6,9	15,9	0,3	75,5	1,4
25. Tokaj	60,4	9,8	12,8	14,3	2,7
26. Tolcsva	12,9	35,0	44,2	5,6	2,3
27. Vámosújfalu	23,9	19,0	39,6	8,7	8,8
Hegylja össz.	33,8	11,0	12,4	39,2	3,6

A minőségi szőlőtermesztésről és borgazdálkodásról szóló 1997. évi CXXI. sz. törvény többek között azt is előírja, hogy a hegyaljai termőterülethez azok a települések sorolhatók, amelyek határának legalább 7%-át foglalják el a szőlőültetvények. Ennek a követelménynek 13 mai bortermelő település nem tud megfelelni. Nem rendelkezik 7%-ot elérő szőlőültetvénnyel pl. Bekecs (2,6%), Erdőhorváti (1,7%), Makkoshotyka (2,1%), Erdőbénye (3,1%), Szerencs (2,9%) és Sárospatak (6. táblázat). Igaz, ez utóbbi település statisztikáját nagykiterjedésű bodrogközi határrésze „rontja le” *(4., 5. ábra)*.

A trianoni békediktátum 1920-ban két hegyaljai falut, Kistoronyát és Szőlőskét, valamint Sátoraljaújhely határának egy részét (Kisújhely – ma Slovenké Nové Mesto) a megalakuló Csehszlovák államnak juttatta. Ez 172 hektár szőlőt jelentett a borvidékből. A rendszerváltásig a szlovákiai oldalon termelt szőlőt is felvásárolták Magyarországon, Tokaj-Hegyalján. Miután az önállóvá vált Szlovákia 2004-ben belépett az unióba, északi szomszédunk is be-

jelentette igényét a tokaji védelmére. Az unió hazánknak adta meg a tokaji névhasználatot azzal, hogy rendezni kell a vitát Szlovákiával. Ez azonban máig nem sikerült. Magyarország továbbra is ragaszkodik ahhoz, hogy a Tokaj-Hegyaljának minősített szlovákiai terület mindössze 172 hektár szőlőterületre vonatkozik. Nemrég azonban szigorú feltételek mellett hajlott egy 565,2 hektáros kompromisszumos megoldásra. A szlovák fél azonban ragaszkodik 908 hektáros tokaji borterülethez, mert szerintük ezen a vidéken ugyanolyan módszer alapján ugyanolyan minőségű bort termelnek. A 2004-es megegyezésben lehatárolt 565,2 hektáros szlovák terület a talaj és klímaviszonyokat tekintve kis jóindulattal belefért volna a tokaji borvidékbe, ám a 908 hektáros terület nem felelt meg a követelményeknek.

Azonban a szlovák fél üzleti megfontolásból Szőlőske és Kistoronya mellé a tokaji borvidékéhez csatolta a borvidékhez eddig soha nem tartozó, a Zempléni-szigethegység (újabban Zempléni dombvidék) Ny-i, DNy-i lejtőire települt helységeket: Kisújhelyt, Csörgőt, Csernahót, Nagytoronyát, Kisbárit, Nagybárit, melynek következtében jogtalanul több mint ötszörösére növelte szőlőterületét *(1., 7. ábra)*. Az igaz, hogy a most önkényesen a Tokaj-hegyaljai borvidékhez csatolt hat faluban korábban is termeltek bort, de azok Kistoronya és Szőlőske közelsége ellenére sem érték el a tokaji minőséget. A szlovák egyoldalú lépés tekintélyes mértékben, 736 hektárral növelte a nemzetközileg elismert, zárt Tokaj-hegyaljai borvidéket.

7. kép. Szőlőültetvény és feldolgozó a Disznókőn

7. táblázat. Szőlőterület községenként 2008 (hektárban) Marcinkó Ferenc adatai Tokaji borvidék

Község	Bv.t.ford	Bv.termő	Nembv.termő	Összesen
Abaújszántó	0,0	102,8	0,00	102,87
Szerencs	0,0	195,7	0,00	195,72
Bekecs	0,0	24,6	0,00	24,62
Legyesbénye	0,0	30,2	0,00	30,25
Monok	0,9	49,2	0,00	50,15
Golop	0,0	9,8	0,00	9,83
Tállya	4,5	640,8	0,00	645,35
Rátka	0,2	289,1	0,00	289,44
Mád	9,0	910,0	0,00	919,05
Tokaj	4,2	147,4	0,00	151,77
Tarcal	8,9	469,4	0,00	478,43
Bodrogkeresztúr	0,0	357,8	0,00	357,81
Bodrogkisfalud	0,0	83,3	0,00	83,39
Szegi	0,3	167,8	0,00	168,15
Mezőzombor	3,6	189,0	0,00	192,74
Erdőbénye	0,4	135,7	0,00	136,24
Olaszliszka	0,0	350,5	0,00	350,52
Tolcsva	10,4	447,3	0,00	457,87
Erdőhorváti	0,0	38,7	0,00	38,80
Vámosújfalu	0,0	68,2	0,00	68,20
Sárazsadány	2,4	198,6	0,00	201,15
Bodrogolaszi	0,0	133,5	0,00	133,56
Sárospatak	2,4	358,0	0,00	360,44
Hercegkút	1,7	124,3	0,00	126,02
Makkoshotyka	0,0	35,5	0,00	35,59
Sátoraljaújhely	0,0	151,4	0,00	151,45
Összesen:	49,45	5710,19	0,00	5759,6454

Összegzés

A közel ezer éves múltra visszatekintő, négyszáz éve vezető helyet elfoglaló, egyedülálló borvidékünk földrajzi kiterjedése térben és időben több alkalommal változott. Az igaz, hogy általában az abaújszántói Sátor-hegytől a sátoraljaújhelyi Sátor-hegyig számítjuk Hegyalját, azonban az is tény, hogy majd minden dűlője más ízű, illatú, karakterű, minőségű bort terem. A déli kitettségű, legjobb sugárzásviszonyú ún. málokon terem a legkitűnőbb, míg az északias lejtőkön és a „szoknya” területeken savanyúbb, fanyarabb bort szüretelnek. Ezt hamar felismerték eleink, ezért változtatták meg többször a tokaji termőterület határát, ezért hagyták ki hol az egyik, hol a másik falut, vagy mezővárost a tokaji bor termőhelyeinek felsorolásából. Ezért megengedhetetlen a 21. században önkényesen öt új településsel bővíteni a zárt Tokaj-hegyaljai borvidéket. Védeni, óvni kell a világhírű tokaji márkát.

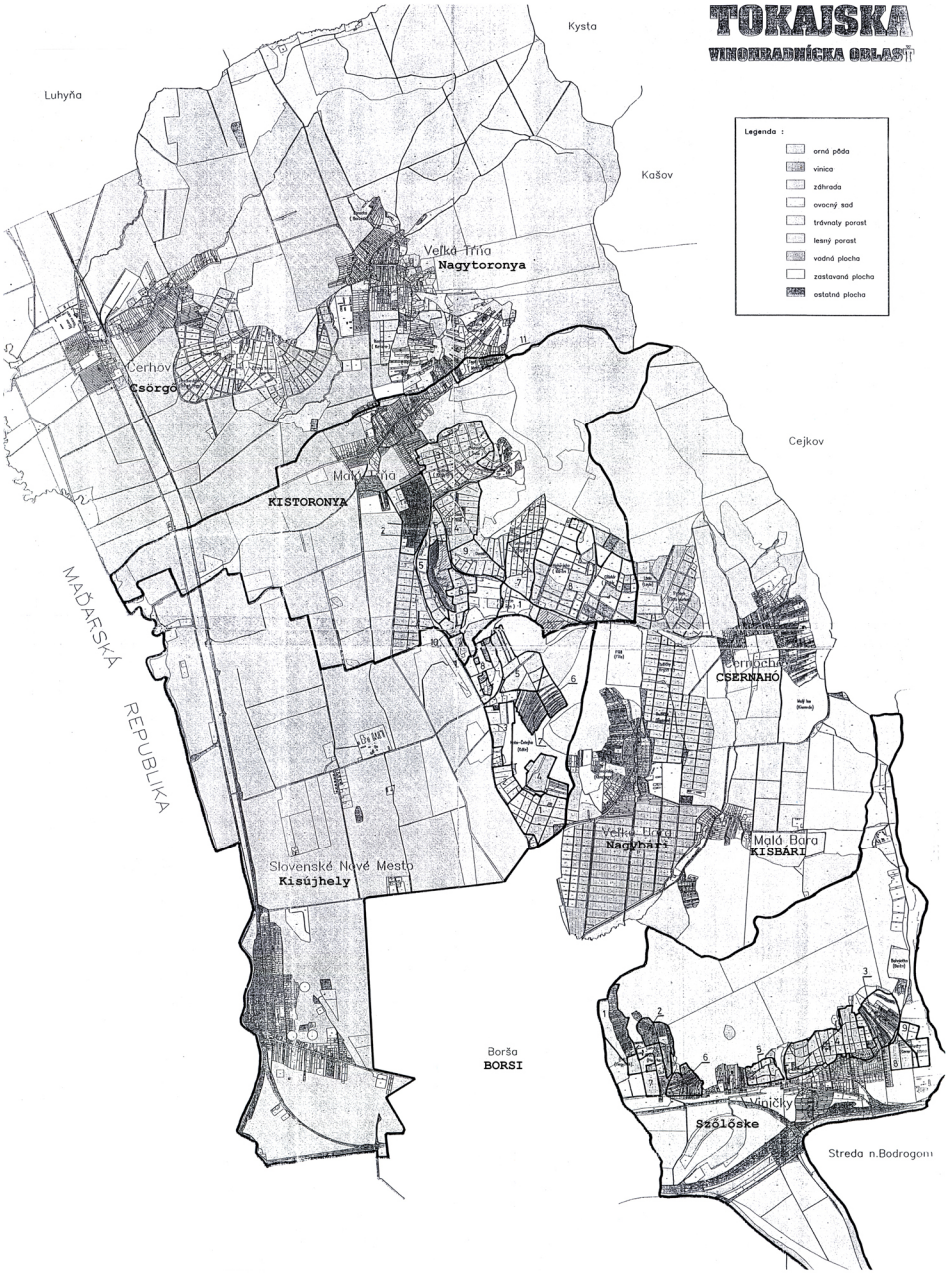

7. ábra. A mai határon túli (tokaji) bortermő helyek

Felhasznált irodalom

BALASSA IVÁN (1991): Tokaj-Hegyalja szőleje és bora. Tokaj, p. 750.

BÉL MÁTYÁS (1984): Magyarország népének élete 1730 körül. Gondolat, Bp. p. 570

BODÓ SÁNDOR (1988): Tokaj-Hegyalja körülhatárolása. In.: A hegyaljai mezővárosok történeti néprajza. Szerk: Bencsik János – Viga Gyula, pp.14-21.

BOROS LÁSZLÓ (1971): Tokaj-Hegyalja szőlőtermelése és természetföldrajzi adottságai. Földr. Ért: 20.3. pp. 343-358.

BOROS LÁSZLÓ (1996): Tokaj-Hegyalja szőlő- és borgazdaságának földrajzi alapjai és jellemzői. Miskolc-Nyíregyháza p. 322.

BOROS LÁSZLÓ (1999): A Kárpát-medence szőlő- és borgazdaságának történeti földrajza. Nyíregyháza p. 304

BOROS LÁSZLÓ – HORVÁTH GERGELY (2009): Szócikkek. In. Frisnyák Sándor – Gál András – Horváth Gergely, Nyíregyháza-Szerencs.

FÉNYES ELEK (1851): Magyarország geographiai szótára. Pest.

FEYÉR PIROSKA (1970): Szőlő- és borgazdaságunk történetének alapjai. Akadémiai Kiadó, Bp. p. 386.

FRISNYÁK SÁNDOR (1985): Történeti földrajz. (A Szatmár-Beregi-síkság, a Nyírség és Zempléni-hegység 18-19. századi földrajza). Nyíregyháza, p. 156.

FRISNYÁK SÁNDOR – GÁL ANDRÁS – HORVÁTH GERGELY /szerk./ (2009): A Zempléni hegység földrajzi lexikona. Nyíregyháza-Szerencs. p.429.

KELETI KÁROLY (1875): Magyarország szőlészeti statisztikája 1860-1873. Bp.

MAGDA PÁL (1819): Magyarországnak és a határőrző katonaság vidékeinek legújabb statisztikai és geographiai leírása. Pest.

MARCINKÓ FERENC (2009): Területháború a Tokaji körül. Észak-Magyarország, 2009. április 4. pp. 3.

MAROSI SÁNDOR – SOMOGYI SÁNDOR /szerk./ (1990): Magyarország kistájainak katasztere I-II. Bp. p. 1023.

SZABÓ DÁVID (1838): A mádi bor természet- és orvostudományi tekintetben. Pest.

SZABÓ JÓZSEF – TÖRÖK JÓZSEF /szerk./ (1867): Tokaj-hegyaljai Album. Pest. p. 165.

ADATOK A HARANGOD ÉS TÁGABB TÉRSÉGE 18-19. SZÁZADI TÖRTÉNETI FÖLDRAJZÁHOZ

DR. DOBÁNY ZOLTÁN

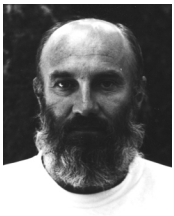

A 18. század második felében Zemplén vármegye XVI kerülete közül a legdélebbi a *Szerencsi kerület* volt. A kerülethez 21 település tartozott, nevezetesen Kisdobsza, Bekecs, Berzék, (Hernád-)Csanálos, Hernádnémeti, Gesztely, (Takta-)Harkány, Girincs, (Sajó-) Hidvég, (Sóstófalva-)Hoporty, (Hernád-)Kak, (Sajó-)Kesznyéten, Köröm, Kiscsécs, Külsőbőcs, Legyesbénye, (Tisza-)Lúc, Megyaszó, Monok, (Takta-)Szada és Szerencs. E települések zöme vagy a Harangod részét alkotta, vagy csak kisebb-nagyobb határterülete érintette a *hegylábfelszíni helyzetben lévő hordalékkúp-síkság* felszínét. A felsorolt települések közül egyedül Monokra nem érvényes fenti megállapítás, e település ugyanis teljes terjedelmével a Szerencsi-dombvidékhez tartozott. A Harangod nyugati és déli peremén fekvő falvak határterületei átnyúltak a Hernád völgyébe, illetve a Sajó-Hernád-sík szegélyére, míg a keleti, északkeleti perem néhány településének (Bekecs, Szerencs, Tiszalúc, Taktaharkány és Taktaszada) kisebb-nagyobb térszíne már a Taktaközhöz tartozott. Szerencs, Bekecs és Legyesbénye közigazgatási területei a szomszédos Szerencsi-dombvidék déli peremét is érintették. A Harangod legjelentősebb települése az akkor még mezővárosi kiváltságokat élvező Megyaszó volt.

A Szerencsi kerület falvai és mezővárosai *két eltérő természeti adottságú nagytáj (az Alföld és a Felvidék) érintkezési zónájában*, *hasonló természeti erőforrás-használatot megvalósítva* Zemplén vármegye *egyik legkedvezőbb adottságú településegyüttesét alkották a 18-19. században.*

A kerület „magterülete", a Harangodnak nevezett *kistáj,* melynek északi részét *alacsony domblábi hátak és lejtők* foglalják el, déli részét a Taktaköz peremére meredek lépcsővel leszakadó *hullámos síkság* alkotja. Felszínét *eróziós-deráziós völgyek* teszik változatossá, a Hernád felé néző meredek lejtőkön *gyakoriak a tömegmozgásos folyamatok*. Éghajlata délen *meleg (a tenyészidőszakban elégtelen nedvességgel), mérsékelten száraz, nyáron mérsékelten forró*, északi része *mérsékelten meleg, a tenyészidőszakban mérsékelten száraz, tele enyhe*. A peremeken vízfolyások kanyarognak (*Takta, Tisza, Sajó, Hernád*), a Harangod északi részén kisebb patakok (*Gilip-, Harangod-, Laposi-patak*) erednek. A vidék klímazonálisan az *erdőssztyepp övezetbe tartozik*, melyet egykor *tatárjuharos lösztölgyesek*, a peremi árterületeken *ártéri ligeterdők és mocsarak* tarkítottak. Talajadottságai kedvezőnek mondhatók, mert felszínének

jelentős részét *mészlepedékes, alföldi mészlepedékes*, illetve *csernozjom barna erdőtalajok* borítják, míg az érintkező kistájak átmeneti övezetében *Ramann-féle barnaföldek* (Szerencsi-dombvidék), *réti talajok, réti öntéstalajok*, valamint *fiatal nyers öntéstalajok* a jellegadók (Hernád-völgy, Taktaköz, Sajó-Hernád-sík) *(Marosi S. – Somogyi S. 1990, Magyarország Nemzeti Atlasza 1989)*.

E sajátos *agroökológiai potenciál* a szántóföldi növénytermesztés számára biztosította a legkedvezőbb feltételeket a Harangod vidékén, míg a peremi települések lakóinak lehetőségük nyílott szántógazdálkodásukat egyéb tevékenységi formákkal is kiegészíteni. A szomszédos amfibikus térszíneken pl. az ártéri gazdálkodás haszonvételeit élvezhették a falvak lakói, a Tokaj-Hegyalja szomszédságában élők a szőlő- és borgazdaság révén szerezhettek kiegészítő jövedelmet.

Szerény terjedelmű dolgozatomban a fentebb vázolt vidék településeinek 18-19. századi társadalmi-gazdasági viszonyait kíséreltem meg felvázolni, figyelmen kívül hagyva, hogy a vizsgált időszakban, Zemplén vármegyében a közigazgatási viszonyok jelentősen változtak[1]. Nem foglalkoztam Külsőbőcs településsel sem, melyet idővel Borsod vármegyéhez csatoltak. Az egykori Szerencsi kerület településeinek demográfiai viszonyait, környezetgazdálkodását, sajátos térkapcsolat-rendszerét stb. elsősorban levéltári, statisztikai és szakirodalmi források felhasználásával vizsgáltam, bár ez utóbbiak száma és bennük leírtak történeti földrajzi forrásértéke meglehetősen korlátozott.[2]

Népesség- és településföldrajzi viszonyok a 18. század második felétől a 19. század végéig

A 16-17. századi, török portyázások pusztításai, majd az azt követő évtizedek Harangod vidékét sem kímélő harcai, valamint a gyakori járványok a népesség erőteljes fogyását, a termelőeszközök pusztulását a kultúrtáj hanyatlását eredményezték. Az 1720-es évektől kezdődően évtizedekbe tellett a társadalmi-gazdasági viszonyok konszolidációja, amely magába foglalta az elnéptelenedett vagy gyér népességű falvak *újratelepítését,* a korábban művelt, de később felhagyott földterületek *újrahasznosítását*, a gazdasági élet reorganizációjához nélkülözhetetlen *közlekedési hálózat felújítását*, a korábbi kereskedelmi kapcsolatok újbóli kiépítését. A *helyi* és *helyzeti energiák* – korabeli viszonyokhoz mért – optimális kihasználása, és a racionális környezetgazdálkodás gyakorlata nagyban hozzájárult ahhoz, hogy a 18. század második felére a vizsgált húsz település népességszáma már meghaladta a 15 000 főt. Ezzel a korabeli Magyarországon egy átlagosnál nagyobb népsűrűségű (36,7 fő/km^2) vármegyei kerület jött létre.

[1] A Szerencsi kerületet – több településsel bővítve – később Tokaji (Hegyaljai) járássá szervezték át, s ez utóbbiból hozták létre a Szerencsi járást, amely utóbb többször is változott

[2] A Harangod vidékével pl. KISÉRY L. (1959), BOROS L. (1964, 1995, 2005), HŐGYE I. (1995), NYÍRI T. (2003) foglalkozott ugyan, de írásaikban történeti földrajzi vonatkozású adatok csak elvétve fordulnak elő

A Harangod vidékén élő népesség zöme magyar volt, de Vályi András és Fényes Elek említést tettek más nemzetiségű lakosokról is. Vályi Hernádkakot, Legyesbényét és Szerencset, mint *magyar-tót* településeket jellemezte[3], Bekecset pedig Fényes Elek mutatta be *magyar-orosz* faluként[4]. Az első magyarországi népszámlálás adatai szerint (1784/87) a legnépesebb település Monok volt (1886 fő), ezt Megyaszó (1877 fő) majd Szerencs (1571 fő) népességszáma követte. A folyók mentén még három falu népessége haladta meg az 1000 főt (Tiszalúc, Hernádnémeti, Gesztely). Mindhárom fontos *átkelőhely* akkor, emellett Tiszalúc *kikötő* (Miskolc tiszai kikötője), Hernádnémeti vízimalma *forgalmas őrlőhely*, Gesztely pedig átkelő- és *vámszedőhely*. E települések helyzeti energiái s az ezekből fakadó előnyök minden bizonnyal vonzó tényezőként hatottak a falvak újranépesítésekor. A többi harangodi vagy környékbeli település lélekszáma 164 fő (Kiscsécs) és 743 fő (Csanálos) között változott.

A népesség száma – eltekintve a járványok kedvezőtlen hatásától – a következő évtizedekben *számottevően növekedett*. Legnagyobb mértékben a Taktaköz peremi falvak (Taktaharkány, Taktaszada és Tiszalúc) lélekszáma gyarapodott. 1869-re Taktaharkány pl. 237%-al nagyobb népességgel rendelkezett, mint az első népszámlálás idején. Valószínűleg az 1859-ben megépült vasútvonal kedvező hatása eredményezte az említett települések átlagot meghaladó népességgyarapodását, de nem hagyható figyelmen kívül az azokban az évtizedekben még javában tartó környezet-átalakító munkálatok (*folyószabályozás* és *ármentesítés*) népességszámra gyakorolt pozitív hatása sem. *A húsz településen összességében mintegy másfélszeresével nőtt a népesség száz év alatt, s a népsűrűség már meghaladta az 50 fő/km^2-t* (az országos átlag 1880-ban 48,5 fő/km^2 volt).

A népesség gyarapodása később már nem volt annyira dinamikus, sőt egyes településeken a stagnálás lett a jellemző (Alsódobsza, Berzék, Csanálos, Kiscsécs, Köröm, Sajóhidvég, Sóstófalva). Ez a tendencia nemcsak az apróbb falvakat jellemezte, hanem a nagyobb lélekszámú településeket is. Gesztely, Hernádnémeti és Monok népessége pl. 1900-ig csak nagyon csekély mértékben növekedett. Teljesen egyedi Szerencs népességszámának alakulása. Miután megépült a Szerencs határát is érintő vasúti fővonal (1859), majd a Sátoraljaújhely és a Hernád völgye felé tartó vonalak, *Szerencs fontos vasúti, kereskedelmi, hírközlési csomóponttá vált.* Az élelmiszeripari és egyéb beruházások, a közigazgatási funkciók jelentős növekedése (járási székhely lett) stb. egyaránt vonzó tényezővé váltak nemcsak a környékbeli, hanem a távolabbi népesség számára is. *Valamivel több, mint száz év alatt Szerencs népessége megháromszorozódott*[5]*, számottevően meghaladva a közeli, egykor mikroregionális központoknak számító hegyaljai települések (pl. Tokaj, Mád, Tállya) népességszámait.*

[3] Vályi A.:magyar Országnak leírása I-III. kötet. Buda, 1796-99

[4] Fényes E.:Magyarország geographiai szótára, mellyben minden város, falu és puszta, betürendben körülményesen leiratik I-II. Pesten, 1851

[5] Szerencsen jelenleg hatszor többen laknak, mint az első népszámlálás idején.

1900-ra a Harangod és tágabb térsége mintegy 32 000 fős népességet tartott el, s még korántsem jutott népességeltartó képességének felső határára. *(1. táblázat)*

1. táblázat. A vizsgált települések népességszáma és népsűrűsége a jelzett időpontokban

	népességszám						népsűrűség* (fő/km^2)	
	1784/87	1869	1880	1890	1900	2009	1784/87	1873
Alsódobsza	341	539	506	576	636	344	34,9	55,2
Bekecs	632	1038	837	1186	1746	2486	25,3	41,6
Berzék	566	590	571	529	606	1118	53,9	56,2
Csanálos	753	980	1051	1058	1107	905	43,6	57,2
Gesztely	1051	1615	1610	1577	1699	2826	40,1	61,1
Girincs	509	602	704	743	832	890	33,5	39,6
Hernádkak	482	788	1234	752	867	1655	47,1	76,9
Hernádnémeti	1088	1837	1925	2123	2289	3617	32,4	39,7
Kiscsécs	164	204	196	193	192	208	42,7**	53,1**
Köröm	396	682	680	690	736	1366	49,5	85,2
Legyesbénye	673	1306	1257	1312	1550	1593	33,1	64,3
Megyaszó	1877	2495	2063	2786	3081	2875	31,7	42,1
Monok	1886	2812	2694	2772	2856	1606	28,1	41,8
Sajókesznyéten	688	1154	1206	1326	1342	1912	21,3	35,7
Sóstófalva	215	294	191	298	288	301	30,3	41,4
Szerencs	1571	1819	2370	4339	5272	9444	75,5	87,4
Taktaharkány	673	1594	1490	1448	1942	3853	17,5	41,4
Taktaszada	639	993	1037	1216	1532	1947	25	38,8
Tiszalúc	1128	1942	2002	2257	2577	5481	24,9	42,9
	15921	24125	24467	27959	32012	45492		

** A népsűrűségi adatok az 1873-as közigazgatási területekre vonatkoznak*
*** Kiscsécs népsűrűségi adatai az 1895-ös közigazgatási területre vonatkoznak*

A népesség egyéb demográfiai mutatói nem sokban különböztek az ország más térségeit akkor jellemző adatoktól. A *fiatalos korstruktúrával jellemezhető lakosság* természetes szaporodása magas volt, s a 19. század utolsó harmadában már érezhetően javuló közegészségügyi viszonyok kedvezően befolyásolták a születések/halálozások arányát is. Csökkent a gyermekhalandóság, növekedett a munkaképes korúak száma. Az átlagos életkor kitolódása maga után vonta az idősebb korcsoportok arányának a megváltozását is.

A munkaképes korú népesség nagyobb része a mezőgazdaságban talált megélhetési lehetőséget. Számottevő ipari tevékenységet csak Szerencsen folytattak, bár kisebb-nagyobb arányú *háziipari tevékenység* a nagyobb lélekszámú településeken azért előfordult.

Fényes Elek, valamint a későbbi statisztikák révén elég pontosan ismerjük a népesség felekezeti hovatartozását is. Ezek szerint a 19. század közepén a húsz településen a római katolikusok aránya 25,8%, a görög katolikusoké 5,4%, a re-

formátusoké 64,4%, az egyéb felekezetekhez tartozóké 4,4% volt. *Tizenkét olyan település akadt, amelyben a reformátusok többséget alkottak*, Girincs és Köröm népessége viszont római katolikus volt *(1. ábra)*.

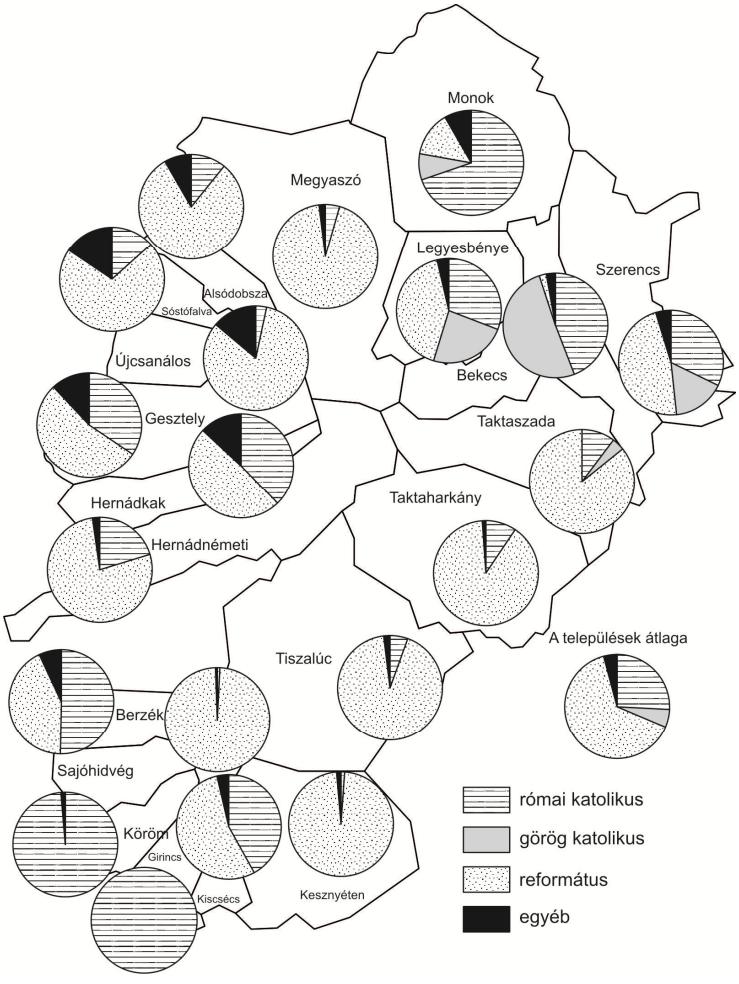

1. ábra. A népesség vallás szerinti megoszlása Fényes Elek szerint (1851)
(Szerkesztette és rajzolta Dobány Z.)

A reformátusok aránya a következő évtizedekben számottevően csökkent, 1900-ban részarányuk már alig haladta meg a 40%-ot. A reformátusokhoz képest nagyobb természetes szaporodást produkáló római és görög katolikus népesség számarányát tekintve megelőzte a reformátusokat. A görög katolikusok mobilitása azt eredményezte, hogy 1900-ban már mind a húsz településen éltek,

némelyikben számottevő arányban[6]. Szinte minden településen gyarapodott a zsidó népesség is, akiknek a betelepülése különösen a 19. század második felében gyorsult fel. Jelenlétük az egyes települések életében gazdasági és kulturális téren egyaránt fontos szerepet játszott *(2. ábra)*.

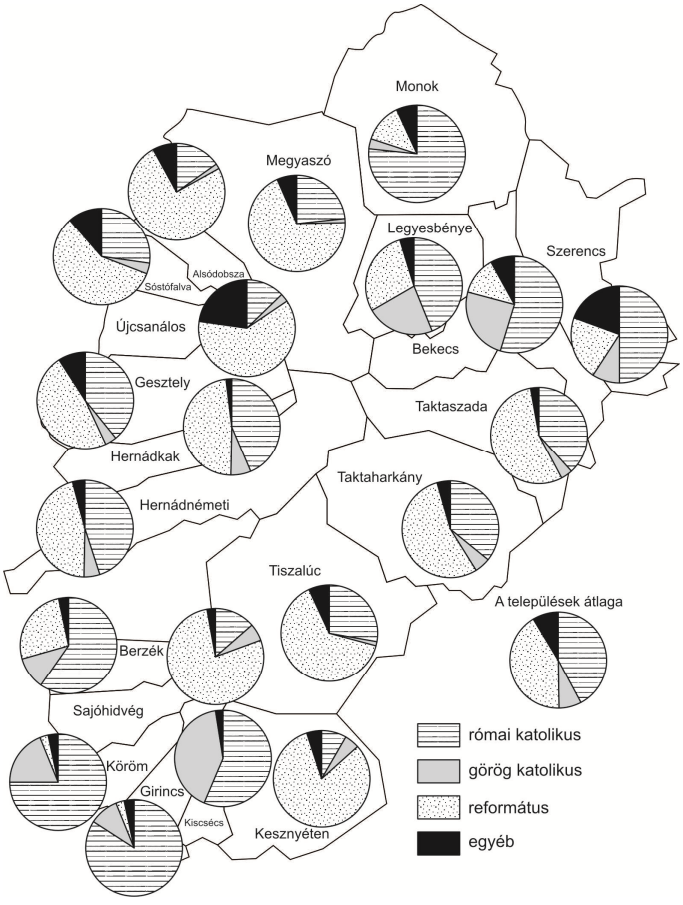

2. ábra. A népesség vallás szerinti megoszlása a 19. század végén (Szerkesztette és rajzolta Dobány Z.)

A felekezeti hovatartozás jelentős mértékben befolyásolta az egyes családok – összességében az egész település – társadalmi kapcsolatrendszerét, gazdasági lehetőségeit. Ennek részletes elemzése meghaladja e dolgozat kereteit, de egy önkényesen kiragadott példán keresztül megpróbálom érzékeltetni e téma fon-

[6] Görög katolikusok a Sajó és a Hernád menti falvakban a 19. század első felében csak elvétve vagy egyáltalán nem éltek, 1900-ban viszont Kiscsécs, Köröm, Girincs, Berzék lakóinak egy nem elhanyagolható része már görög katolikus hitvallásúnak vallotta magát

tosságát. 1880-ban a vizsgált települések népességének 44,3%-a tudott írni és olvasni. Az analfabéták számát tekintve az egyes falvak között azonban nagy volt az eltérés[7]. Az adatok elemzése azt mutatja, hogy *az írni/olvasni tudók aránya a református többségű falvakban lényegesen magasabb volt, mint a katolikus többségűekben*. 1900-ra az analfabéták aránya mindenütt csökkent (az írni/olvasni tudók aránya akkor már 58,3% volt), de a fentebb említett különbség nem szűnt meg, legfeljebb mérséklődött. *Mindez összefüggött a reformátusok gazdaságorientált életszemléletével és az ebből következő relatív jóléttel.*

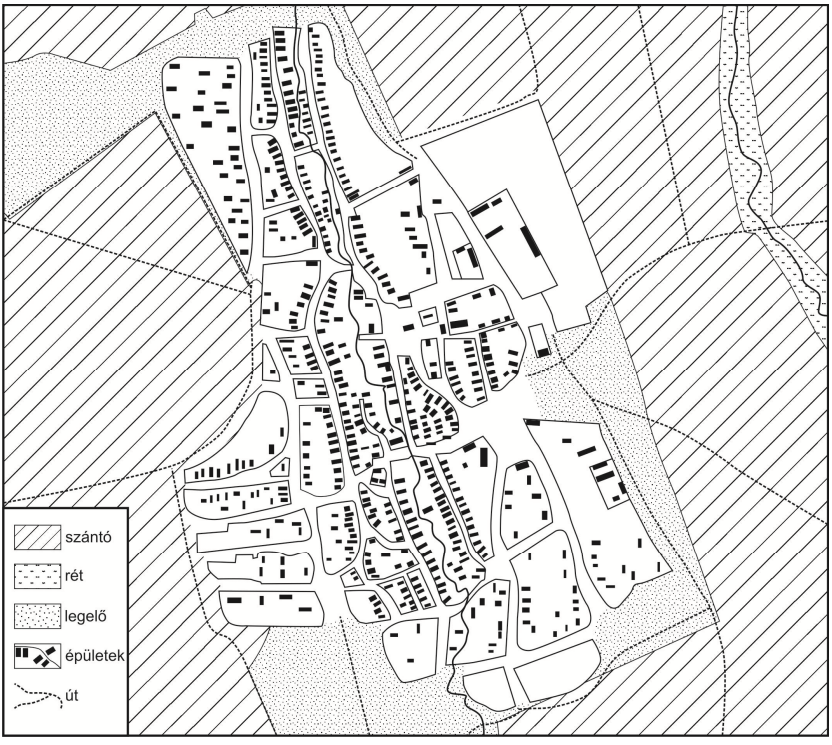

3. ábra. A Harangod egykori mezővárosának, Megyaszónak a belsősége a 19. század közepén. Győrffy István szerint (1943) a település kertes (kétbeltelkes) (A II. katonai felmérés alapján szerkesztette és rajzolta Dobány Z.)

A Harangod vidékének falvai zömmel a magasabb térszín peremein, a vízfolyásokhoz közel jöttek létre (a húsz településből 15 a Hernád, a Sajó és a Tisza-Takta közelében feküdt). A Harangod kedvező agroökológiai potenciállal

[7] Bekecs, Legyesbénye, Szerencs, Hernádkak, Köröm, Berzék, Sóstófalva, Monok, Kiscsécs, Girincs népességének nagyobb hányada analfabéta volt, sőt ezeken a településeken a húsz település átlagánál is alacsonyabb volt az írni/olvasni tudók aránya 1880-ban

rendelkező belső területén csak kisebb helyigényű *majorságok* (később *tanyák*) foglaltak el összességében nem nagy térszínt.

Győrffy István (1943) a II. katonai felmérés térképei alapján a Taktaköz peremén fekvő Tiszalúc, Taktaharkány és Taktaszada településeket, valamint a Harangod északi peremén fekvő Megyaszót ún. *kertes* (kétbeltelkes) települések típusába sorolta, míg a többi település zömét *szalagtelkesként* (némelyiket többutcás szalagtelkesként) határozta meg. *(3. ábra)*

A vízhez közeli fekvés a falvak egy részénél *határterületük térszerkezetének aszimmetrikus kialakulását eredményezte.* Maga a belsőség szorosan az *ártér* víz által csak ritkán veszélyeztetett peremén alakult ki, közvetlen közelében *rét, belső legelő* illetve *nyomáson kívüli földek* (kender- és káposztásföldek) helyezkedtek el. A Harangod központja felé, a jobb talajadottságú térszínekre húzódtak fel a *szántóparcellák*, itt-ott gyepterületekkel tarkítva. *(4-5. ábra)*

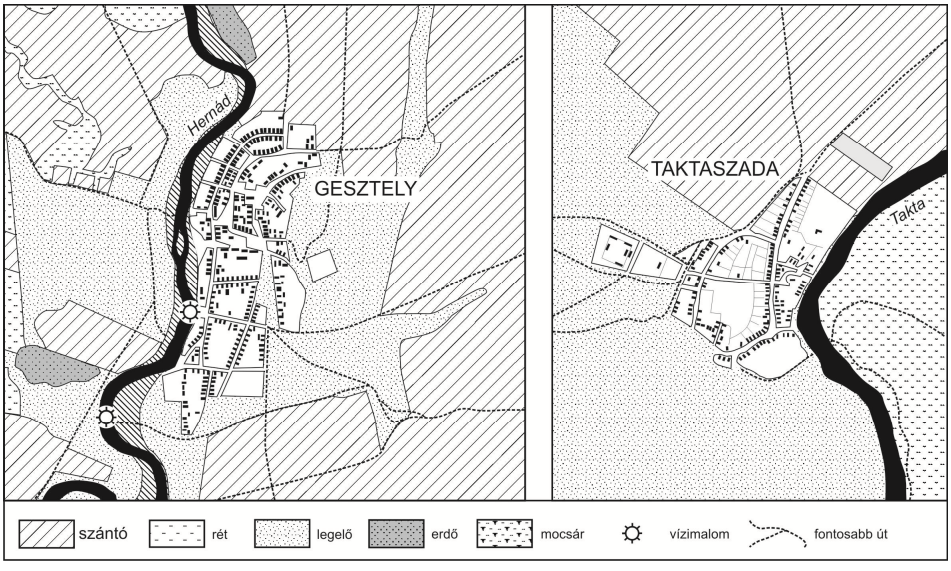

4. ábra. Ármentes térszínen létrejött falvak alaprajza a 19. század közepéről. A korabeli gazdálkodási gyakorlat szempontjából ideális volt a belsőség körüli változatos művelési szerkezet (A II. katonai felmérés szelvényei lapján szerkesztette és rajzolta Dobány Z.)

A 18. század utolsó harmadában a húsz településen *2672 ház állt, 1 km^2-re átlagosan 6,1 ház jutott, s egy házban 5,92 fő élt.* A házak sűrűsége Szerencsen és néhány csekély közigazgatási területű faluban volt az átlagosnál magasabb (pl. Berzék, Csanálos). Girincs, Köröm, Monok egy-egy házában a települések átlagát meghaladó népesség élt, legkevesebb lakó Hernádnémeti és Alsódobsza házaira jutott. A házak és gazdasági épületek a *helyben előforduló építőanyagokból épültek,* a korabeli építési technológiákat alkalmazva. Kőből épült ház

csak elvétve akadt, a templomon kívül legfeljebb a földesurak lakóépületeit készítették kő felhasználásával. Néhány településen azért akadt említésre méltó épület is, mint pl. Bekecs vendégfogadója és fürdője, Köröm vendégfogadója, Szerencs vendégfogadója és zsinagógája. *(Fényes E. 1851)*

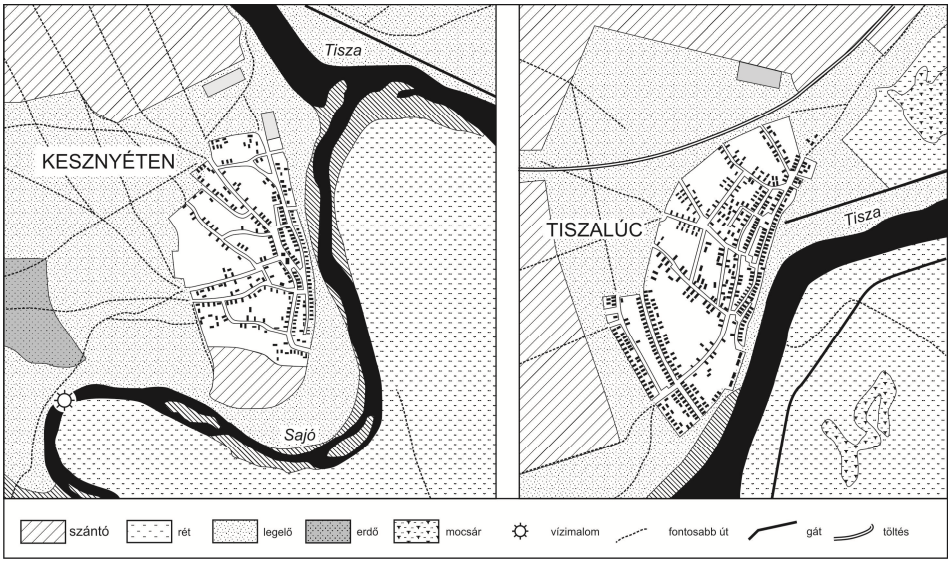

5. ábra. Kesznyéten tipikus zugtelepülés, térbeli terjeszkedését a Sajó és a Tisza alapvetően meghatározta. Tiszalúc kertes (kétbeltelkes) település, amely az ármentes térszínen korlátok nélkül terjeszkedhetett (A II. katonai felmérés alapján szerkesztette és rajzolta Dobány Z.)

A 19. században a házak száma – a népesség növekedését követve – ugyancsak gyarapodott, *a századfordulóra összességében megduplázódott*, mint ahogyan az 1 km^2-re jutó házak száma is. Az egy házra jutó népesség számában érdemi változás nem következett be, de az átlagosnál jobban gyarapodó népességű Szerencsen kiemelkedően magas, 9,3 fő/ház értéket ért el. *(2. táblázat)*

Az 1900-as népszámlálás során a házak műszaki állapotára vonatkozó adatokat is rögzítettek. Ezek alapján tudjuk, hogy a húsz településen a házak 29,6%-a kőből (téglából), 5,6%-a szilárd alappal vályogból vagy sárból, 64,2%-a szilárd alap nélkül, vályogból (sárból) készült. Elenyésző számú lakóépületet fából vagy más anyagból készítettek. A legtöbb kőből épült ház Monokon állt (a teljes épületállomány 86%-a), ezt Szerencs (82%), Legyesbénye (78%), és Bekecs (77,6%) követte. A követ többek között a szerencsi és a megyaszói *kőbányából* szerezhették be. A többi településen a hagyományosabb vályog/sár építőanyag dominált. A 19. század végén hozott szigorú tűzvédelmi szabályok-

nak is köszönhetően a századfordulóra jelentősen növekedett a cseréppel fedett házak aránya, amely elérte a 10%-ot. A lakóházak többségét azonban továbbra is a nád/zsúp, valamint a fa tetőfedő anyag borította[8]. *(3. táblázat)*

2. táblázat. A házak száma, az 1 km^2-re jutó házak száma, valamint az egy házra jutó népesség a jelzett időpontokban

	1784/87	1 km^2-re jutó ház*	1873	1880	1900	1 km^2-re jutó ház**	ház/fő 1784/87	ház/fő 1900
Alsódobsza	69	7,1	91	105	124	12,6	4,9	5,1
Bekecs	100	4	163	154	205	8	6,3	8,5
Berzék	92	8,8	114	99	113	10,8	6,1	5,4
Csanálos	147	8,5	115	199	209	12,1	5,1	5,3
Gesztely	175	6,7	294	283	332	12,7	6,1	5,1
Girincs	55	3,6	111	122	144	12,6	9,2	6,8
Hernádkak	80	7,8	136	179	135	13,2	6	6,4
Hernádnémeti	179	5,3	306	323	371	11	3,1	6,2
Kiscsécs	30	7,8	40	40	41	10,8	5,5	4,7
Köröm	55	6,9	136	142	163	19,9	7,2	4,5
Legyesbénye	112	5,5	230	219	294	14,5	6	5,3
Megyaszó	333	5,6	474	456	536	10,1	5,6	5,7
Monok	285	4,2	497	468	577	11,3	6,6	4,9
Sajóhidvég	101	7,5	174	182	168	12,5	5,8	5,1
Sajókesznyéten	132	4,1	230	244	258	8	5,2	5,2
Sóstófalva	36	5,1	63	42	58	8,2	6	5
Szerencs	277	13,3	366	335	567	27	5,7	9,3
Taktaharkány	115	3	237	232	259	6,7	6	7,5
Taktaszada	101	3,9	180	195	226	8,7	6,3	6,8
Tiszalúc	198	4,4	394	412	419	9,3	5,7	6,1

** 1873-as közigazgatási adatokra számolva*
*** 1900-as közigazgatási adatokra vonatkoztatva*

A vasút és az ipar településfejlesztő hatása a Harangod térségében csak egy szűk sávban volt érezhető. Ebből érdemben csak Szerencs tudott igazán előnyt kovácsolni, ez viszont elegendő volt ahhoz, hogy elindulhasson a településen egy korábban soha sem látott mértékű urbanizációs folyamat[9]. Megyaszó, Monok térségbeli szerepe egyre inkább alárendeltté vált, míg a vasút melletti települések némileg felértékelődtek bővülő funkcióik révén (vasútállomás, távírda, postaállomás, átrakóhely funkciók stb.).

[8] Alsódobszán 1871-ben és 1889-ben, Sajóhidvégen 1885-ben, Megyaszón 1750-ben, Sóstófalván 1892-ben volt tűzvész
[9] Részletesen lásd: Frisnyák S. – Gál A. (szerk.) Szerencs monográfiája. Szerencs, 2005

3. táblázat. A lakóházak műszaki állapota 1900-ban

	lakóházak							a lakóházak száma
	kőből vagy téglából	kő- v. téglaalappal vályog- vagy sárból	vályog vagy sárból	fából vagy más anyagból	cserép-, pala- vagy bádog-	zsindely- vagy deszka-	nád- vagy zsúp-	
					tetővel			
Alsódobsza	1	22	101	0	7	18	99	124
Bekecs	159	1	45	0	35	39	131	205
Berzék	4	5	103	1	3	11	99	113
Csanálos	4	1	204	0	6	22	181	209
Gesztely	9	29	293	1	14	44	274	332
Girincs	14	3	127	0	0	12	132	144
Hernádkak	4	6	125	0	4	12	119	135
Hernádnémeti	16	15	334	6	9	44	318	371
Kiscsécs	0	0	41	0	1	0	40	41
Köröm	3	0	160	0	2	4	157	163
Legyesbénye	229	20	44	1	20	49	225	294
Megyaszó	76	48	409	3	32	68	436	536
Monok	496	11	63	7	211	45	321	577
Sajóhidvég	1	3	164	0	5	34	129	168
Sajókesznyéten	10	0	248	0	5	35	218	258
Sóstófalva	1	8	47	2	1	9	48	58
Szerencs	462	5	99	1	85	358	124	567
Taktaharkány	20	32	207	0	14	37	208	259
Taktaszada	19	76	130	1	23	31	172	226
Tiszalúc	13	7	395	4	38	34	347	419
	1541	292	3339	27	515	906	3778	5199

2. A gazdasági élet néhány sajátossága a Harangod vidékén

A Harangod vidékének viszonylag kedvező agroökológiai potenciálja évszázadokon keresztül szerény, de biztos megélhetést nyújtott a mezőgazdaságból élő népesség számára. A peremi települések a szomszédos, eltérő természeti adottságú tájak nyújtotta előnyökből is részesedhettek, ami nagymértékben befolyásolta gazdasági stabilitásukat és lehetőségeiket. A Taktaközbe átnyúló határrészeken, az *amfibikus térszíneken* például *differenciált ártéri gazdálkodást* lehetett folytatni. A kiterjedt gyepterületek nagyobb állatállomány ellátását tudták (volna) biztosítani és ezeken kívül is találhattak pl. Szerencs, Bekecs, Taktaszada, Taktaharkány, Tiszalúc, Sajókesznyéten lakói olyan haszonvételeket, melyeket a Harangod magasabb térszínein nem találhattak meg. Hasonló vagy némileg más jellegű lehetőségeket biztosított a Sajó és a Hernád árterülete is a Harangod déli és nyugati felén élők számára. Tokaj-Hegyalja közelsége pedig a *szőlő- és borkultúra megismerését tette lehetővé*. Nem véletlen, hogy a pl. a Szerencsi-dombsághoz kapcsolódó települések (Monok, Szerencs,

Legyesbénye, Bekecs) lakói maguk is termesztettek szőlőt és elfogadható minőségű bort állítottak elő (jelentős kiterjedésű szőlőterületek a Hernád magaspartján is voltak, ám az ott termelt bor minősége elmaradt még a Szerencs környéki borokétól is).

A fentebbi példák elég meggyőzően bizonyítják, hogy *a sajátos fekvésű Harangod – a peremi tájakkal együtt – a területén élő népesség számára a gazdálkodás lehetőségeinek olyan széles spektrumát biztosította, amely az ország más területein csak korlátozott mértékben vagy egyáltalán nem volt jellemző.*

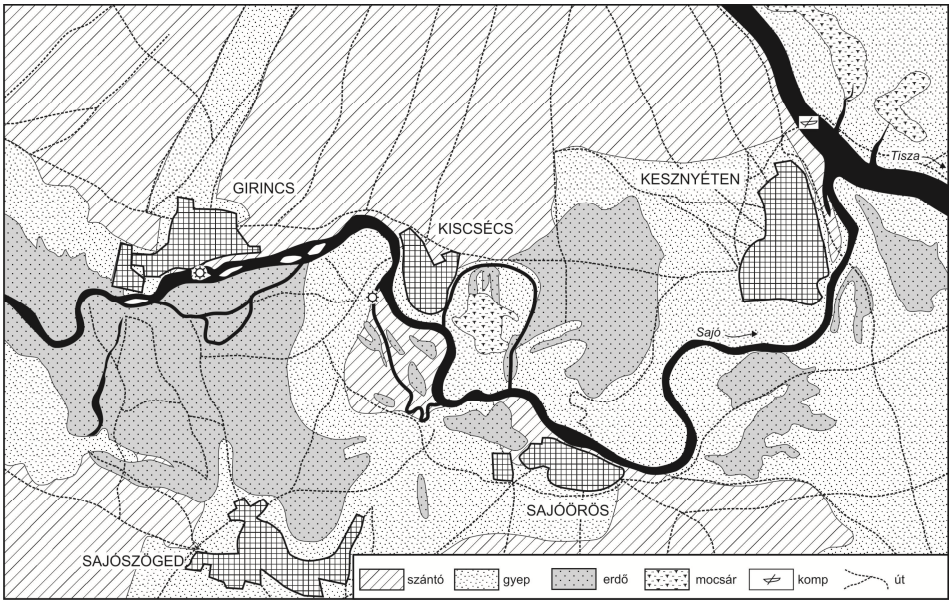

6. ábra. A Harangod déli peremével érintkező Sajó-ártér változatos határhasználat lehetőségét biztosította az ott élő népesség számára. Az ábrán a Tiszából kiágazó fokokat is láthatjuk, a kesznyéteni rév közelében (Az I. katonai felmérés alapján szerkesztette és rajzolta Dobány Z.)

A három oldalról vízfolyások határolta Harangod területén a természeti adottságok és a mezőgazdálkodás korabeli gyakorlata *sajátos térszerkezet létrejöttét eredményezték*. A Taktaközzel határos peremi övezetben, a Sajó alsó, Harangoddal szomszédos keskeny ártéri szakaszán, valamint a Hernád völgyének érintkező sávjában *kiterjedt gyepterületek* voltak, *ártéri erdőkkel, füzesekkel, puhafás ligetekkel*, a Taktaközben *mocsaras, zsombékos térszínekkel*. Ez utóbbi vidéken a Taktából, Tiszából *fokok ágaztak ki* (Taktaharkány és Kesznyéten térségében), lehetővé téve a *fokgazdálkodást* is. *(6. ábra)*

A *gyepterületek* a Harangod északi pereme felől érkező patakok (Harangod-, Gilip-, Laposi-patak) völgytalpain messze benyúltak a magasabb térszínek szántóparcellái közé. A Hernád Harangoddal érintkező magaspartján *erdők, bozótosok*, közöttük *szőlő- és gyümölcsöskertek* alkottak hosszú, de viszonylag keskeny övezetet. A Harangod északkeleti, Szerencsi-dombsággal érintkező részén *gyepterületek, szőlőskertek* és kisebb-nagyobb *erdőfoltok* ékelődtek a domboldalakra is felkúszó szántóparcellák közé. *(7. ábra)*

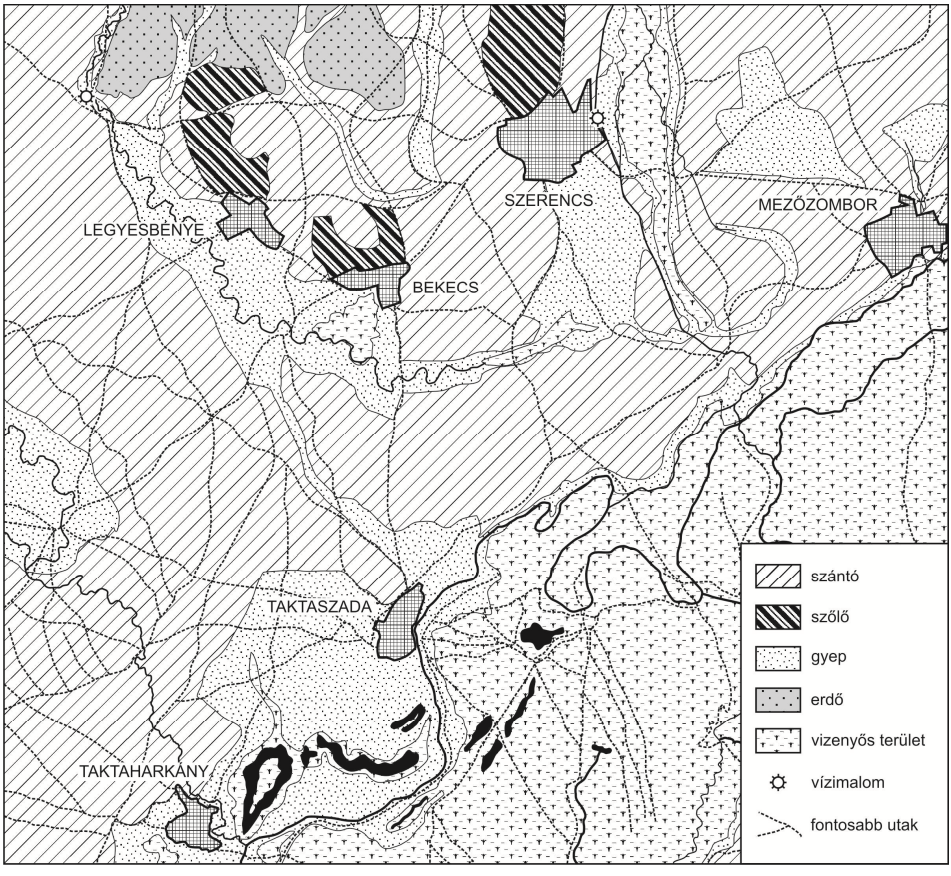

7. ábra. A Harangod északkeleti pereme a 18. század végén. Viszonylag kis távolságon belül jelentős szintkülönbség, változatos geológiai és geomorfológiai, valamint mikroklímatikus adottságok jellemezték. Ezeknek köszönhetően területén a differenciált ártéri gazdálkodás, a szántóföldi növénytermesztés, a legeltető állattartás, az erdőgazdálkodás, a kedvező kitettségű domboldalakon a szőlő- és bortermelés is megvalósítható volt (Az I. katonai felmérés alapján szerkesztette és rajzolta Dobány Z.)

A legnagyobb felszínt a *szántóföldek* foglalták el, melyeken – a települések többségében – *három nyomásban* művelték a földet[10]. A szántóföldeken leggyakrabban *tavaszi* és *őszi búzát, rozsot, kétszerest* (a búza és a rozs keverékét), *árpát, kölest, zabot*, és *kukoricát* termesztettek. A tavaszi vetés alá általában egyszer, az őszi vetés alá kétszer-háromszor is megszántották a földet. Néhány évenként trágyázták is az éppen használatban lévő parcellákat[11]. A nyomáskényszeren kívüli földeken *fehér répát* (Csanáloson), *kendert, főzeléknövényeket, dohányt* (Kesznyétenben), *burgonyát, káposztát, dinnyét* termeltek. *(Vályi A. 1799)*

A filoxéravész pusztításáig a települések több mint a felében volt kisebb-nagyobb *szőlő*-, illetve *gyümölcsös.* Vályi például azt írta Gesztelyről, hogy *szilvásai* és *szőlője* van, Hoporty *szőlőhegye* a faluhoz közel fekszik, Legyesbénye szőlője jó, *Szerencs borát pedig középszerűnek tartotta*. Noha a termelt a bor minősége valóban nem érte el a közeli, hegyaljai borok minőségét, néhány településen említésre méltó bevételt realizálhattak részben a *kocsmáztatás*, részben az egyéb módon értékesített borok révén. A kertekben álló gyümölcsfák terméseit vagy *nyersen fogyasztották*, vagy a közeli piacokon árusították, illetve *aszalványként* a téli hónapokban került az asztalokra. *(8. ábra)*

A *rét-* és *legelő* kiterjedése az egyes településeken meglehetősen differenciált volt. Mindenütt akadt valamekkora gyepterület, de néhány faluban azok nagyobb része földesúri tulajdonban volt, így a falu lakói vagy nem tudtak kaszálni/legeltetni, vagy kényszerből más települések határában *gyepterületeket béreltek*. Az árterületeken fekvő gyepeket gyakran elöntötte a víz, előfordult, hogy hónapokig nem lehetett pl. kaszálni. Egyes falvakban a kodifikált tájhasználati szabályokat figyelmen kívül hagyva már az előtt ráengedték a kaszálóra az állatokat, mielőtt a sarjút lekaszálták volna. A betakarítható széna mennyisége így gyakran *az állatok átteleltetéséhez sem volt elegendő*. A 18. század második felében *az okszerű rét- és legelőgazdálkodás hiányában, valamint a fentiekben vázoltak miatt nagyobb számú állatállományt nem volt képes egyik település gyepterülete sem ellátni elegendő takarmánnyal.*

A környezet-átalakító munkálatok megkezdéséig a Harangod peremén, a határoló vízfolyások völgytalpain *ártéri erdők* még előfordultak. A magasabb térszínek kedvező talajadottságú részein azonban már korábban kiirtották az erdőket, csak Megyaszó határában maradt meg két nagyobb erdőfolt. A Szerencsi-dombság peremén ugyancsak voltak kisebb erdőségek. A korabeli viszonyok között fontos szerepet betöltő fa (épületfa, szerszámfa, energiaforrás) több településen *hiánycikk volt*, aminek a pótlása komoly anyagi ráfordítást igényelt a gazdálkodóktól. Ahol lehetett, ott egyéb anyagokkal (pl. nád, sás, gyékény, fűzfavessző, kukoricaszár, dohánykóró) igyekeztek a fa hiányát pótolni.

[10] Ez alól kivétel pl. Szerencs és Girincs, ahol a 18. század második felében a határ két részre (nyomásra) volt felosztva, valamint Sajóhidvég és Köröm , ott négy nyomásban művelték a szántóterületet. Szerencsen a 19. század első felében tértek át a háromnyomásos gazdálkodásra

[11] A trágya hosszú időn keresztül szinte állandó hiánycikknek számított az állattartás sajátos jellege miatt

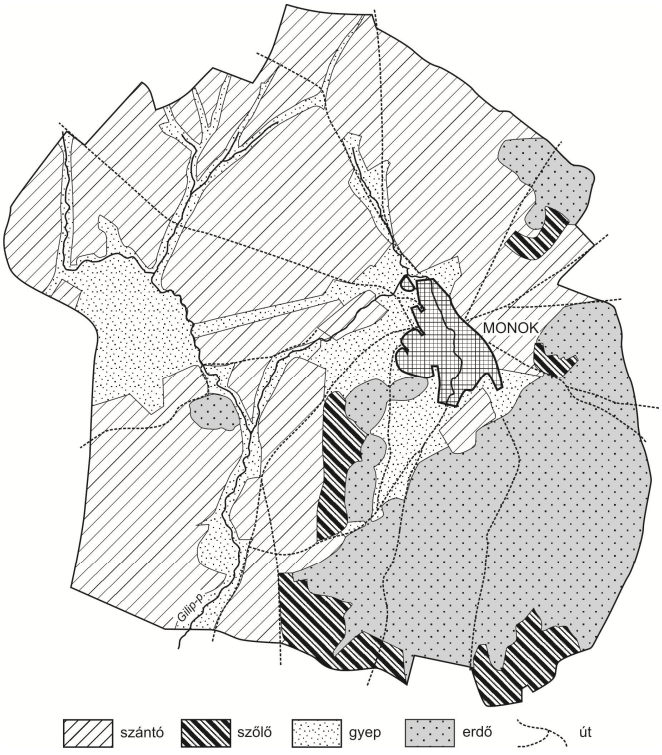

8. ábra. Monok határának térszerkezete és földhasznosítása a 18. század végén. A vizsgált települések közül Monok rendelkezett a legnagyobb szőlő- és gyümölcsös területtel a 18. században (Kéziratos térkép alapján szerkesztette és rajzolta Dobány Z.)

A peremi részek ártéri mocsaraiban, tavaiban, valamint a folyóvizekben mindenütt *halásztak*. Vályi András és Fényes Elek egyaránt említést tett Kesznyéten és Tiszalúc korabeli halászatáról. Vályi szerint a Kesznyétennél kifogott halakat (pl. *tokhalat*) Kassa és Eger piacain is értékesítették. A mocsarak, árterek egyéb haszonvételeit, melyeket *gyűjtögetéssel, pákászattal, csíkászattal* (és orvvadászattal) szereztek be, maguk fogyasztották el, ha felesleg maradt, azt a környező piacokon értékesítették[12].

A 19. század második felétől kezdődően már pontosabb képet alkothatunk a Harangod vidékén élő népesség tájhasználatáról. Egy 1865-ből származó (sajnos nem teljes körű) statisztika szerint a vizsgált települések határterületeinek 43%-a szántó, 12%-a rét, 18%-a legelő, 8%-a erdő, 4%-a szőlő, 0,3%-a nádas, 15%-a művelés alól kivett terület volt. *(4. táblázat)*

[12] A 18. század második felének társadalmi-gazdasági viszonyairól, határhasználatáról sokat megtudhatunk Takács Péter – Udvari István: Zemplén megyei jobbágy vallomások az úrbérrendezés korából I-II-III. című munkájából (Periférián Könyvek 3. Nyíregyháza, 1998)

4. táblázat. A földterület művelési megoszlása 1865-ben (hektár)

	szántó	rét	legelő	erdő	szőlő	nádas	fanet	összesen
Bekecs	815,5	231	434	0	41,4	9,8	337	1868,7
Berzék	742,4	31,6	128,9	24,7	0	0	112	1039,2
Gesztely	1764	269	368,3	0	27,6	0	169	2598,3
Girincs-Köröm	1699	218	499	118	0	3,5	594	3132
Hernádcsanálos-Hoporty	1378	410	267,6	89,8	57	1,1	256	2459,6
Hernádkak	637,1	626	928,8	59,8	0	28,8	767	3047,7
Hernádnémeti	2121	317	398,8	73,1	40,9	0	273	3222,8
Legyesbénye	1068	215	421,3	0	72	0	257	2033,3
Megyaszó-Alsódobsza	2048	202	589,3	818	284	0	308	4248,9
Monok	337,8	151	65,5	0	124	0	73,1	751,5
Sajóhidvég	920,2	27	84	132	0	0	178	1341,4
Sajókesznyéten	432,8	626	698,7	464	241	14,4	579	3055,5
Szerencs*	11,5	111	474,8	0	0	4,6	172	772,9
Taktaharkány	1169	654	771,7	0	0	36,8	572	3202,6
Taktaszada	914,4	299	565,1	0	0	34,5	749	2562
Tiszalúc	630,2	54,7	288,9	1243	509	0	401	3126,6

* Szerencs adatsora nem teljes

Összességében a fenti adatok alig térnek el a korabeli országos adatok alapján számított arányoktól, de a Harangod vidékén *lényegesen alacsonyabb az erdő, s magasabb a szőlő részesedése.* A Zemplén vármegye földhasznosítási szerkezete a szántó, a szőlő és az erdő esetében mutatott jelentősebb eltérést a Harangod adatsorától. A vármegye egész területén mindössze 29% volt akkor a szántó kiterjedése, és a szőlő is csak 1,3%-al részesedett az összes földterületből, az erdő viszont 28,4%-al.

Gesztely, Hernádnémeti, Berzék, Sajóhidvég határában a szántó a határterület 60-70%-át foglalta el, míg a Takta-Tisza menti falvakban csak 20-30%-át. Legnagyobb gyepterülettel (rét és legelő) viszont épp ez utóbbi települések rendelkeztek (a Hernád mentén Hernádkak földhasznosítási szerkezete volt hasonló).

Egy hektár mezőgazdasági területre átlag 6,8 forintnyi tiszta jövedelem jutott, ez a felvidéki átlaghoz (4 Ft/ha) képest viszonylag magasnak tekinthető. Legkedvezőbb értékek Girincs (9,9 Ft/ha), Köröm (9.9 Ft/ha), Sajóhidvég (9,4 F/ha), Hernádnémeti (8,4 Ft/ha), Gesztely (7,8 Ft/ha), Berzék (7,4 Ft/ha) határát jellemezték. *(9. ábra)*

Sokkal pontosabb adatokat közöl az 1895-ös mezőgazdasági statisztika. *(5. táblázat)*

Ebből kiderül, hogy *a szántó aránya minden településen növekedett*, a 30 évvel korábbi állapotokhoz képest. Különösen a Harangod déli, délkeleti peremvidékén volt számottevő a változás, ott, ahol legnagyobb mértékű környezet-átalakítás történt abban az időszakban. A *gabonakonjunktúra* hatása sem elhanyagolható, a belső területeken elsősorban az okozta a szántó nagyobb mértékű növekedését. A szerencsi cukorgyár nyersanyagigénye idővel szintén a szántóterületek növelésére sarkalta a környékbeli gazdálkodókat.

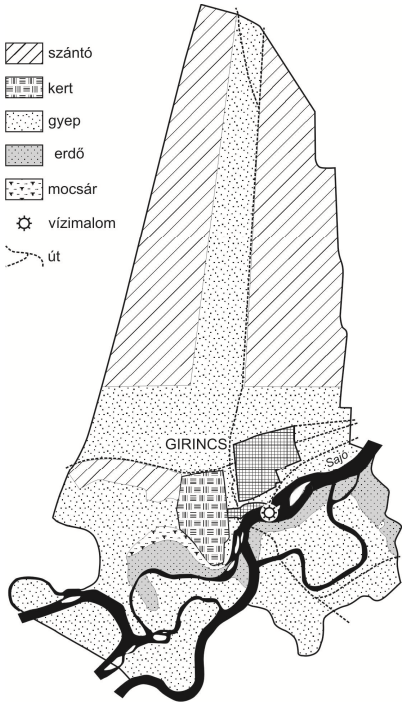

9. ábra. Girincs sajátos természeti adottságai változatos határhasználatot tettek lehetővé a helyben élő népesség számára (19. század elejéről származó kéziratos térkép alapján szerkesztette és rajzolta Dobány Z.)

A szőlő a filoxéra pusztítása következtében jelentős mértékben visszaszorult, helyét a kertek, gyümölcsösök foglalták el. Mintegy 75 500 db gyümölcsfát írtak össze 1895-ben, ami korántsem jelenti azt, hogy csak ennyi gyümölcsfa állt volna a húsz település kertjeiben és határában[13]. Legnagyobb arányban (50%) a szilvafélék alkották az állományt, mert tartásuk nem igényelt különösebb szakértelmet, hasznosításuk viszont sokrétű volt (pálinkát és lekvárt főztek belőlük és nyersen, valamint aszalva is fogyasztották). Az igényesebb kezelést kívánó fajok közül az alma aránya említhető, de egy-egy településen más gyümölcsfélék is nagyobb számban voltak jelen (pl. Megyaszón, Alsódobszán, Csanáloson a cseresznye, ez utóbbin, és Sajóhidvégen, illetve Tiszalúcon a meggy, Megyaszón a őszibarack, Hernádnémetiben, Monokon az igen értékes dió).

1895-ben szőlő mindössze nyolc településen volt, legnagyobb területen Megyaszó határában. A filoxéravész előtt még kiterjedt szőlőkkel rendelkező Szerencsen és Monokon viszont egyáltalán nem jelzett szőlőt a korabeli statisztika.

[13] A falvak lakói valószínűleg kevesebb gyümölcsfát, állatállományt vallottak be az összeírás során a ténylegesnél, s ez nem helyi sajátosság volt, hanem országosan jellemző tendencia

5. táblázat. A földterület művelési megoszlása 1895-ben

	szántó	kert, gyümölcsös	szőlő	rét	legelő	erdő	nádas	fanet	összesen
Alsódobsza	770,6	17,8	44,3	42	88	0	0	15	977,7
Bekecs	1551,5	23,6	13,8	452	401,7	24,2	28,8	107	2602,4
Berzék	778,1	30,5	0	33,4	96,1	20,1	0	93,2	1051,4
Csanálos	1113	46	4	219	137	54,7	24,2	157	1755,3
Gesztely	2102,3	53	2,9	107	208,3	0	0	122	2595,5
Girincs	742,4	18,4	0	75,4	123,7	60,4	0	126	1146,3
Hernádkak	697,5	46,6	1,1	51,8	124,9	3,4	0	99	1024,3
Hernádnémeti	2552,3	74,2	43,2	63,9	268,7	84	0	276	3362,5
Kiscsécs	224,4	6,3	0	81,7	50	1,7	0	20,1	384,2
Köröm	549,6	6,9	0	0	134,7	69,6	0	70,2	831
Legyesbénye	1183,8	53	49,5	161	462,7	1,7	0	121	2032,6
Megyaszó	3768,4	63,9	144,4	139	690	120,3	3,4	237	5166,2
Monok	2595,5	76,5	0	318	875,3	980	0	237	5082,6
Sajóhidvég	958,2	25,3	0	0	212,3	46,6	0	97,2	1339,6
Sajókesznyéten	1133,2	35,1	0	448	1199	2,9	0	363	3180,8
Sóstófalva	521,4	5,8	0	35,7	103	5,2	0	39,7	710,8
Szerencs	1355,9	28,8	0	209	324,6	27,6	0	143	2089,1
Taktaharkány	2058	19,6	0	186	1221	1,7	0	365	3851,3
Taktaszada	1542,3	25,9	0	394	416,7	9,2	14,4	192	2594,3
Tiszalúc	2731,9	46	0	1060	124,3	82,3	70,2	405	4519,7
	28930	703,2	303,2	4077	7263	1596	141	3285	46297,6

A szántó elsősorban a rét és legelő rovására terjeszkedett, így érthető, hogy e két művelési ág már nem foglalt el akkora területet, mint korábban. *Egyes falvakban felére, harmadára zsugorodott az állatállomány eltartásában fontos szerepet betöltő természetes gyepterület. (10. ábra)*

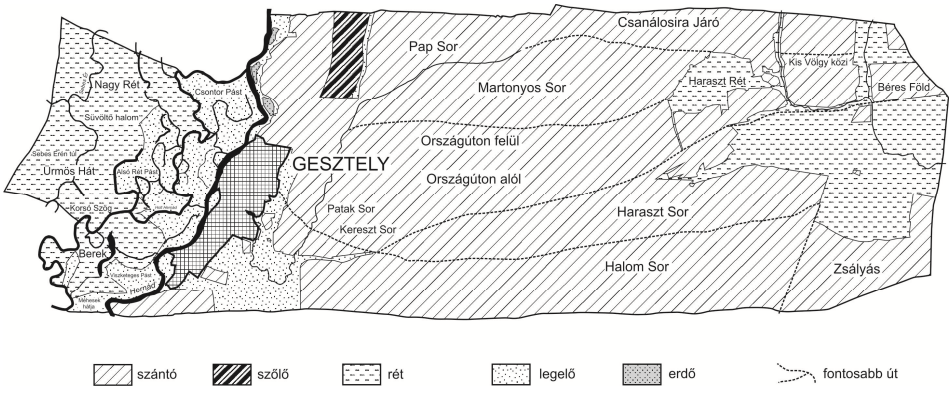

10. ábra. Gesztely földhasznosítási viszonyait bemutató térképvázlat a 18. század végéről. Akkor a határ mintegy negyedét gyepterületek foglalták el. Száz év alatt ezek felét szántóvá törték fel, elsősorban a Harangod területére eső rétségek tűntek el (18. századi kéziratos térkép alapján szerkesztette és rajzolta Dobány Z.)

Néhány hektárnyi (néhol kiterjedtebb) erdő a települések 90%-ban volt, részaránya összességében mindössze 3%, ami messze elmaradt az 1895-ös országos átlagtól (26,6%). Monok, Megyaszó és néhány Hernád, illetve Sajó menti település erdőterülete (és nem az erdő faállományának a minősége) említhető abból az időszakból, s ez egyben azt is jelzi, hogy *az erdőnek nem volt különösebb jelentősége a legtöbb harangodi település gazdálkodásában*.

A korábban nem művelt térszínek egy részét ugyancsak szántónak törték fel. *A művelés alól kivett felszín így három évtized alatt a felére zsugorodott.*

A 19. század végéig a gazdálkodás gyakorlata a korábbiakhoz képest alig változott. *A tradicionális nyomásos gazdálkodást a Harangod térségében is nehezen tudta felváltani a vetésforgó.* A gazdaságok többségében nagyrészt ugyanazokat a növényeket termesztették, mint egy évszázaddal korábban. Legfeljebb a búza és néhány ipari növény (pl. a cukorrépa és a dohány) vetésterülete, és a termésátlagok növekedtek. *(11. ábra)*

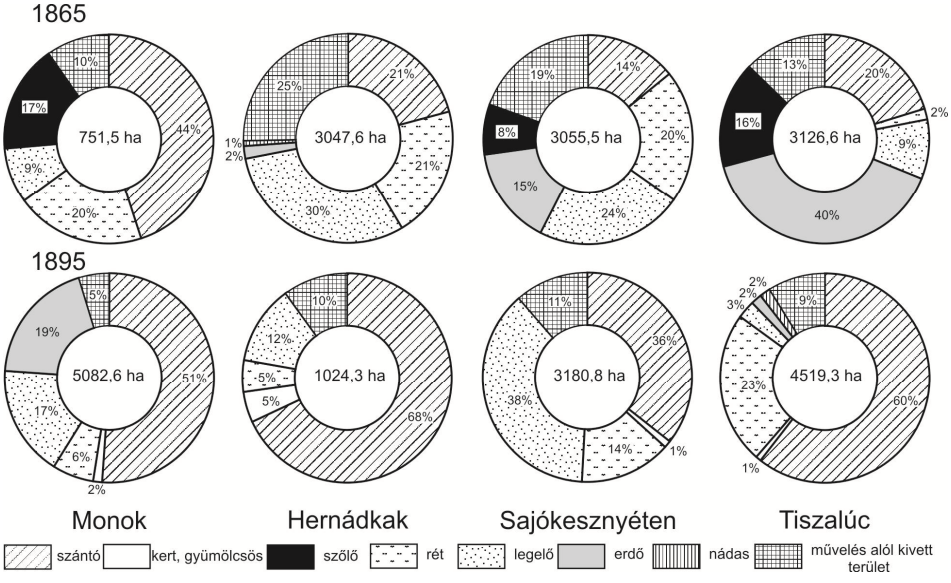

11. ábra. Földhasznosítási struktúrák és azok változásai a Harangod vidékéről. A gabonakonjunktúra és a filoxéra hatása szembetűnő a harminc év változásait bemutató ábrán (Szerkesztette és rajzolta Dobány Z.)

1865-be a húsz településen 63 nagybirtok és 4235 kisbirtok gazdálkodott, differenciált gazdasági keretek között. *A legtöbb gazdaságot a tőkehiány, az elavult gazdálkodási technológiai és technika és a gazdálkodók konzervatív szemlélete jellemezte.* Csak a legnagyobb földbirtokok rendelkeztek a kor

színvonalán álló termelési infrastruktúrával[14]. *A gazdaságok autarchiára való berendezkedése általánosnak mondható a Harangod vidékén is.*

A települések állatállománya elsősorban a gazdaságok igaerő szükségletét, illetve a népesség friss hússal, tejjel, tojással stb. történő ellátását szolgálta. A századforduló előtt a vizsgált településeken 1206 lófogat és 1598 ökör/tehén fogat biztosította a mezőgazdaság és a közlekedés járműigényét. A lófogatok 11,1%-a egyes, 84,5%-a kettes, 3,7%-a hármas, 0,7%-a négyes fogat volt. (A gazdaságok többségének gyenge gazdasági kondíciót az is jól illusztrálja, hogy számottevő volt a tehénfogatok[15] (21,8%), illetve a kettős ökörfogatok aránya (58,4%)). A fogatok jelentősége egyébként akkor nőtt meg igazán, amikor a Harangod belső területén egyre több gazdasági- és üzemszervezési központot, illetve tanyát hoztak létre, melyekkel a kapcsolattartás egyetlen lehetőségét a fogatok biztosították. *(12. ábra)*

1895-ban a húsz településen 14 132 db szarvasmarha, 3550 db ló, 10344 db sertés, 10564 db juh és 55032 db baromfi alkotta az állatállományt, melyet 1552 méhcsalád egészített ki. A népességszámhoz viszonyítva ez nem nagy állományt jelent[16]

A 19. század végén legfeljebb néhány nagygazdaságban (pl. Hernádnémeti, Gesztely Megyaszó 100 katasztrális holdnál nagyobb birtokain) történt kísérlet *piacorientált tenyésztésre* (elsősorban szarvasmarha- és sertéstenyészésre), máshol csak a gazdálkodó igényeit kielégítő állatállomány tartására nyílt mód. *A fajtaváltás, illetve a belterjesebb állattartásra való áttérés is csak a 20 század első felében valósult meg a Harangodon.*

A 18. század második felében a harangodi települések nagyon szoros gazdasági és kereskedelmi kapcsolatokat ápoltak a közeli hegyaljai településekkel. A hegyaljai szőlőkben végzett idénymunkákkal kiegészíthették szerény jövedelmüket, a hegyaljai vásárok pedig az anyagi javak cseréjét illetve adásvételét tették lehetővé. A Harangod közelében húzódott az alföldperemi és a Hernád völgyi vásárvonal, 20 km-es távolságon belül 6-7 forgalmas vásározó hellyel, ami lehetővé tette, hogy a vidéken gazdálkodók hatékonyan bekapcsolódjanak az anyagi javak áramlási rendszerébe. A harangodiak rendszeresen látogatták pl. Miskolc, Szikszó, Aszaló, Tállya, Mád piacait, vásárait. Távolabbi piacokat csak ritkán kerestek fel. A kereskedelem földrajzi keretei a vasútvonal megépülése után jelentősen bővültek, legalábbis a vasútvonal szomszédságában fekvő gazdaságok számára. A harangodi és a környékbeli települések 19. század végi gazdasági-társadalmi differenciálódása részben a vasútvonal hatásának köszönhető. A 18. században még jelentős települések (Monok, Megyaszó) gazdasági

[14] 1895-ben Hernádnémetiben pl. Freund Salamon haszonbérlő gazdaságában 2 lokomobilt, 1 járgányt, 2 cséplőszekrényt, 8 vetőgépet, 3 rostát, 41 ekét, 1 trieurt, 1 szecskavágót, 6 boronát, 11 hengert és 29 igás szekeret használtak, ez a korabeli harangodi viszonyok között kiemelkedő eszközállománynak számított.

[15] Tehénfogatot csak a legszegényebb gazdálkodók használtak. Általában a négyes ökörfogat volt a jellemző.

[16] Egy-egy családra 2,6 db szarvasmarha, 0,7 db ló, 3,8 db sertés, 2 juh, 10,3 db baromfi jutott (ha a teljes népességet figyelembe vesszük)

téren egyre inkább háttérbe szorultak, aminek egyik oka a vasúttól való nagyobb távolságuk volt. Ennek, valamint a már korábban említett településfejlesztő tényezőknek is köszönhető, hogy Zemplén vármegye legdélibb járásának gazdasági és közigazgatási központja végérvényesen Szerencs lett.

12. ábra. A 19. század második felében számottevően növekedett a szántó művelési ág kiterjedése, miközben egyre több üzemszervezési központ és tanya települt a megmaradó rét- és legelőterületek peremére. A tanyák helyének kiválasztásában a legsokoldalúbb területhasználat lehetősége volt a mérvadó (A II. katonai felmérés alapján szerkesztette és rajzolta Dobány Z.)

Felhasznált irodalom

BOROS L. (1995): A Harangod földrajzi vázlata. In: Adatok Szerencs és Dél-Zemplén történetéhez I. (szerk.: Bencsik J. – Várhelyi Gy.) Szerencs, pp. 13-21.

BOROS L. (2005): Adatok a Harangod népességföldrajzához (1870-2001). Szerencs, pp. 257-266.

BOROVSZKY S. szerk. (1905): Zemplén vármegye és Sátoraljaújhely. Budapest

DANYI D. – DÁVID Z. (1960): Az első magyarországi népszámlálás (1784-1787). Budapest

DOBÁNY Z. (1995): A taktaközi települések történeti földrajza a 18. század közepétől 1945-ig. Nyíregyháza

DOBÁNY Z. (2009): Tájhasználat a Hernád völgyében a 18-19. században. In: A Kárpát-medence környezetgazdálkodása. (szerk.: Frisnyák S. – Gál A.) Nyíregyháza-Szerencs, pp. 65-86.

FÉNYES E. (1851): Magyarország geographiai szótára, mellyben minden város, falu és puszta, betürendben körülményesen leiratik I-II. Pesten

FRISNYÁK S. – GÁL A. szerk. (2005): Szerencs monográfiája. Szerencs

GYŐRFFY I. 1943: Magyar falu magyar ház. Az Alföld település formái. Budapest, pp. 90-107.

MAROSI S. – SOMOGYI S. szerk. (1990): Magyarország kistájainak katasztere I-II. Budapest

SZ. N. 1865: Magyarország művelési ágak szerinti terjedelme és földjövedelme. Buda

TAKÁCS P. – UDVARI I. (1998): Zemplén megyei jobbágy-vallomások az úrbérrendezés korából I-II-III. Perifférián Könyvek 3. Nyíregyháza

VÁLYI A. (1796-99): Magyar Országnak leírása I-III. kötet. Buda

A Magyar Korona Országainak Helységnévtára. Statisztikai Hivatal. Budapest, 1873

A Magyar Korona Országaiban az 1881 év elején végrehajtott Népszámlálás főbb eredményei megyék és községek szerint részletezve II. Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatal Budapest, 1882

A Magyar Korona Országainak Mezőgazdasági Statisztikája I. Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatal. Budapest, 1897

A Magyar Korona Országainak Mezőgazdasági Statisztikája II. Gazdaczímtár. Budapest, 1897

A Magyar Korona Országainak 1900. évi népszámlálása I. Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal Budapest, 1902

A Magyar Korona Országainak 1900. évi népszámlálása II. A népesség foglalkozása községenként. Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal Budapest, 1904

GÖDÖLLŐ TÖRTÉNETI FÖLDRAJZA

DR. FRISNYÁK SÁNDOR

Bevezetés

A történeti földrajz az *emberi tevékenységi formák* (létfenntartási rendszerek) idő- és térdimenzióit tárja fel a humán- és a természettudományok eredményei alapján. Hazánk és az egyes nagyrégiók történeti földrajzát az elmúlt évszázad geográfusai többé-kevésbé felvázolták, a részletek további kimunkálása korunkban is folytatódik. A makro- és mikrorégiók vizsgálata mellett az *egyes települések* ilyen jellegű feldolgozása is szükséges a sajátos fejlődési pályák, a tájhasználati formák, a településszerkezetek, a térkapcsolatok és egyéb témakörök alaposabb megismeréséhez.

Gödöllő történeti földrajzából csak néhány kérdéssel, pl. a kultúrtáj kialakulásával és fejlődésével, a táj- és a természeti erőforrások használatával és a település (épített környezet) változásaival foglalkozunk az Árpád-kortól a 20. század elejéig-közepéig.

Gödöllő kialakulása és fejlődési szakaszai

A régészeti feltárások szerint a város mai (=61,98 km^2-es) területén az Árpád-korban három falu: *Babat*, *Besnyő* és *Gödöllő* jelenléte bizonyítható *(1. ábra)*. A virágzó települések lakóit 1241-ben a tatárok nagyrészt elpusztították, a kibontakozóban lévő kultúrtájat és az épített környezetet súlyosan károsították. A 13. század második felében a gödöllői településcsoport ismét benépesült és hosszú fejlődési folyamat eredményeként, *a 14-15. században betagolódott Pest, Buda és Óbuda körül kialakult centrum-térség gazdasági életébe*.

A Kárpát-medence legenergikusabb pontján, az ún. Duna-nyílásban, az eltérő természeti és termelés-jellegű tájak találkozásánál a három város, mint hatalmi és gazdasági központ, kialakította *élelem-ellátó körzetét*. A piacközpont vonzáskörzete kelet felé Hatvanig terjedt *(Beluszky P. 1999, 2007, Zsoldos A. 2001)*. A polikultúrás (vegyes) gazdálkodást folytató Gödöllői-dombság a piackörzet belső övezetéhez tartozott. A mikrorégió településeinek többsége a piackörzet keleti részében egynapi járóföld-távolságban feküdt. A felvevőpiac közelsége és a Gödöllői-dombságot átszelő közlekedési folyosó a 15-16. század fordulóján általában kedvezően hatott a falvak gazdasági életére. *A kis népességű vagy a piactól távolabb fekvő települések, mint pl. Gödöllő nem vagy csak részlegesen tudták kihasználni a földrajzi munkamegosztás és a forgalmi fekvés (= helyzeti energia) gazdasági előnyeit.*

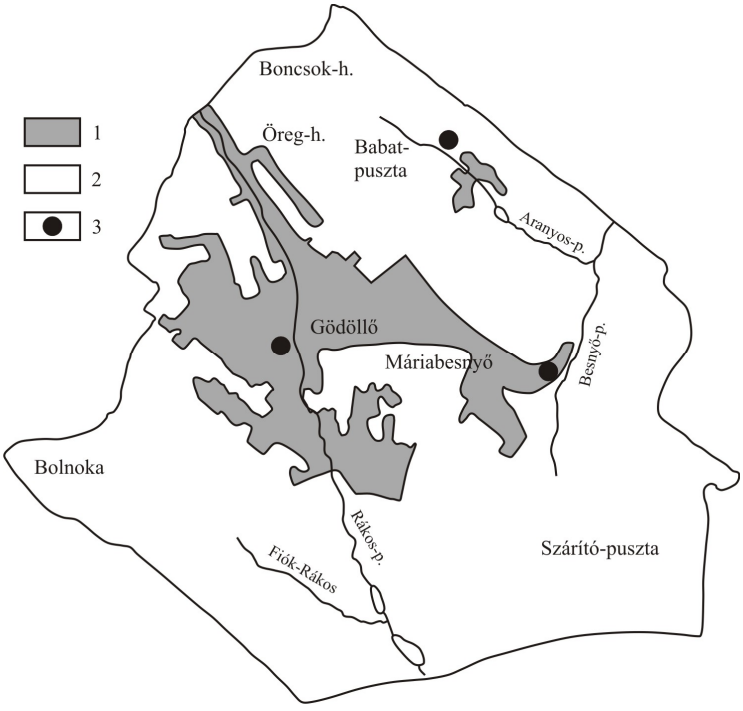

1. ábra. Középkori települések Gödöllő mai területén. Jelmagyarázat: 1= az épített környezet jelenlegi kiterjedése, 2= mező- és erdőgazdasági terület, 3= az Árpád-kori települések helye

A Gödöllői-dombság lakói élőállatot, gabonát, konyhakerti növényeket, gyümölcsöt és mézet szállítottak a pesti piacra. Az élelmiszer értékesítésén kívül fontos lehetett a kistérség épület-, szerszám- és tűzifa-kereskedelme is. A Budai-hegység a szőlő- és bortermelésével, a Pesti-síkság és a Mezőföld északi része a szarvasmarha-tenyésztésével és gabonatermelésével vett részt a jogilag különálló, de funkcionális értelemben egységet képező városhármas ellátásában *(Beluszky P. 2007, Zsoldos A. 2001)*. Pest, Buda és Óbuda ez idő tájt az ország legnagyobb *piacközpontja*: a saját népességének ellátásán kívül az export-import forgalomban is vezető helyet foglalt el.

1541-ben az ország középső területe *török hódoltság alá került*. Gödöllő a török megszállás első harmadában, 1594/1595-ig folyamatosan lakott hely maradt, a tizenöt éves háború (1593-1606) alatt pusztult el *(G. Merva M. – Horváth L. 2007)*. Gödöllő amikor lakatlan *pusztává vált*, földjét (vagy annak egy részét) más települések lakói használták. A kultúrtáj teljesen nem semmisült meg, így 1649-ben, majd később, 1689-ben a be- és visszatelepülő népesség a Rákos-völgy többi településéhez képest kedvezőbb körülmények között kezdhette el gazdasági életének újraszervezését.

1. kép. A Gödöllői Grassalkovich kastély

Gödöllő a 18. századig nem emelkedett ki a mikrorégió települései közül. Fejlődéstörténetének *új korszaka* 1722-ben kezdődött, amikor a Neoacquistica Comissio nagyhatalmú ügyésze, *Grassalkovich Antal* megvásárolta a határ egy részét, a Babat, Besnyő és Egerszeg-pusztát, továbbá Isaszeg felét és a hozzá tartozó Nyíregyháza-, Szentgyörgy- és Szentkirály-pusztát. Az összefüggő birtokrészek alkották a hatalmas (Pest megyében a legnagyobb) uradalom magterületét. *Grassalkovich Gödöllőn alakította ki uradalmának irányító szervezetét*, amely a következő évtizedek gazdasági növekedésének legfőbb forrása volt. A helyválasztásban az összefüggő birtoktömb, a kedvező forgalmi helyzet, a közeli nagy piacközpont és talán a szép földrajzi környezet is meghatározó tényező lehetett. A település teljes területe 1737-ben került a Grassalkovich birtokhoz, és csak ezután (1741-ben) kezdődtek meg a nagy építkezések.

Az *uradalom és annak központja* település- és gazdaságfejlesztő tényező: tevékenységi rendszerére a mintakövetés, az innovációk befogadása és az új módszerek alkalmazása volt jellemző. A gazdaság nagy munkahely-egységei, a majorságok (Gödöllőn és a többi faluban is) pozitív hatást gyakoroltak környezetükre, egyfajta modellt jelentettek a parasztgazdaságok számára. Gödöllő 1763-ban *mezővárosi rangot, piac- és vásártartási jogot kapott*, s ezzel tovább erősödött *központi hely* jellege.

2. kép. A máriabesnyői kegytemplom

1741-től több szakaszban az 1760-as évekig épült a Grassalkovich-család *barokk kastélya*, amely alapterületét tekintve, a legnagyobb az országban. A kastély környezetét is átformálták: az épületkomplexum mellett ún. alsó- és felső-kertet, kissé távolabb vadaskertet létesítettek, templomokat építettek, szabályozták a Rákos-patak medrét és földalatti vízvezetékrendszert hoztak létre a felső-kert öntözése céljából *(Ürmössyné Nagy J. 1927)*. Besnyő-pusztán, az egykori település helyén először egy loretói kápolna (1761), a kapucinus kolostor és iskola (1763), majd egy alsó- és a kápolnát is magába foglaló felsőtemplom (1771) épült. A kápolna építése közben, 1759-ben egy 12-13. században faragott Mária-szobrot találtak. A történelmi Magyarország e legkisebb (10,2 cm-es) kegyszobra 1763-tól Besnyőt a Gödöllői-dombság és a Galga-völgy katolikusainak legfontosabb *zarándokhelyévé* tette. A 19. században Máriabesnyő kegytemplomát egy-egy búcsú alkalmával átlagosan 10-15.000, évente mintegy 50.000 hívő kereste fel. A szerzetesek a hívek lelki gondozása mellett a kolostorban a környékbeli falvak gyerekeit tanították, a betegeket gyógyították és gyógyszerek készítésével is foglalkoztak *(Odrobenyák N. J. 1875)*.

Gödöllő 18. századi *gazdasági életének alapját* – az előző évszázadokhoz hasonlóan – *az agrárium képezte*. A Grassalkovich uradalom allodiális vagy majorsági gazdaságai a pusztákon alakultak ki, így a parasztság által használt telekrendszert érintetlenül hagyta. Az uradalom gabonatermeléssel és állattenyésztéssel kapcsolódott be a földrajzi munkamegosztásba. Grassalkovich Antal a háborúk idején a hadsereg legfőbb élelemszállítója volt. A jobbágygazdaságok is árutermelésre törekedtek, feleslegüket a szűkös helyi piacon kívül elsősorban Pesten és Vácon értékesítették. Az évtizedeken át tartó építkezések (és az uradalom működtetése) szükségessé tette a kézművesek – köztük néhány német szakiparos – betelepítését. Gödöllő lokális piacközponti szerepköre, valamint a településközi és tranzit-forgalom növekedése is igényelte az iparos népesség termékeit és szolgáltatásait. A 17/18. század fordulójától az ún. rákosi (vagy hatvani) postaút – kisebb-nagyobb megszakításokkal – a mezővároson haladt át és egy 1782-es forrás szerint itt volt a *postaszervezet egyik állomása (Frisnyák Zs. 2001)*. A postaforgalom a Pestről Miskolcra, onnan Kassán és a

Duklai-hágon keresztül Lengyelországba vezető középkori via magna-t (országos nagyutat) használta. A nagy útból ágazott ki a Gödöllőtől Vácig terjedő, a mezőváros és a környező települések gazdasági kapcsolatrendszerében fontos, egyébként csak harmadrendűnek minősített szekérút.

3. kép. A máriabesnyői kolostor (a szerző felvételei)

A Grassalkovich család kihalása (1850) után a dominium először egy hazai bankár, majd egy belga bank tulajdonába került és részben feldarabolódott. 1867-ben a magyar állam visszavásárolta és a koronajavak közé iktatta, a gödöllői kastélyt pedig *királyi* (1920 után *kormányzói*) *nyaralóhellyé* alakította át. A koronauradalom Gödöllő és Isaszeg közötti területén, a Rákos-patak völgyében *mintagazdaságokat* (pl. baromfitenyésztő és burgonyatermelő telepet, méhes-gazdaságot) és *oktatási centrumokat* hozott létre. Az országos jelentőségű mező- és erdőgazdasági szakoktatás mellett Gödöllő a hazai *agrártudományi kutatások* egyik erős központjává fejlődött *(Ürmössyné Nagy J. 1927)*.

1867-ben a *vasút* „közelebb hozta" a fővárost, s ezzel Gödöllő történetének egy *újabb fejlődésszakasza kezdődött.* A főváros, mint fogyasztócentrum és munkaerőpiac erős vonzást gyakorolt környezetére, így Gödöllő városára is. A 19. század vége felé és a 20. század elején (különösen a pesti HÉV és a Gödöllő-váci villamos-vonal megnyitása után) az őstermelők és a munkavállalók egyre nagyobb számban ingáztak Budapestre, és kisebb mértékben, piaci napokon Vácra is. A szállítás és a közlekedés fejlődése fokozatosan átformálta a Budapest vonzáskörzetébe tartozó települések társadalmi-gazdasági szerkezetét. Gödöllő és a hozzá tartozó Máriabesnyő a kiegyezést (1867) követő időkben a pestiek kedvelt *kiránduló*-, majd *nyaralóhelyévé* vált.

Az 1870-1872. évi törvények *megszűntették Gödöllő mezővárosi státuszát.* Gödöllő azonban továbbra is *megőrizte és fejlesztette városi funkcióit*. A 19. század végén és a 20. század elején a *közigazgatási* és *kulturális* szerepkörrel gazdagodó település kialakította a járási székhely intézményrendszerét, gimnáziumokat és művésztelepet létesített. 1910-ben *teljes körű funkciókkal rendelkező kisvárosként* a történelmi Magyarország városhálózatában a 158. helyet foglalta el *(Beluszky P. – Győri R. 2005)*. A 20. század első felében Gödöllő tehát *mikroregionális központként* definiálható.

A táj és a természeti erőforrások használata

A Gödöllői-dombság táj- és természeti erőforrás-használata – a jelenlegi ismereteink szerint – a neolitikumban (Kr. e. 5500-3400) kezdődött. A neolitikum (újkőkor) embere a korábbi vadász, halász és élelemgyűjtő életformáról fokozatosan áttért a *termelő gazdálkodásra*: a földművelésre és az állattenyésztésre. A régészeti topográfiák szerint a Gödöllői-dombság a magyar honfoglalásig *részlegesen* és *időszakosan* lakott terület *(Borovszky S. 1911, Fancsalszky G. 2007, G. Merva M. – Horváth L. 2007)*. A Gödöllői-dombság első *kultúrtájai* helyüket változtató, kis területű izolátumok voltak. A termőtalaj kimerülése után újabb területrészeket fogtak művelés alá, a felhagyott földek pedig regenerálódtak (visszatermészetesedtek). A szántóföld- és legelőbővítés az erdei ökoszisztéma rovására történt.

A honfoglalás idején a Gödöllői-dombság az antropogén ökológiai változások miatt már nem tekinthető teljesen „nyerstáj”-nak, de kultúrtájnak sem, mert azt több évszázados munkával a magyarság hozta létre *(Bulla B. – Mendöl T. 1947, Somogyi S. 2007)*.

A 150-200 m relatív magasságú Gödöllői-dombság természeti erőforrás kínálata megfelelt a magyarság környezetigényének, a nagyállattenyésztő és földművelő tevékenység ökológiai feltételrendszerének.

A Gödöllői-dombság átmeneti jellegű, 470 km^2-es természetföldrajzi *kistáj* a középhegységi és alföldi területek között *(Marosi S. – Somogyi S. 1990)*.

Gödöllő a dombvidék középső részén, a Rákos-patak völgyében, az ún. *Isaszegi-átjáróban* alakult ki. Az ÉNy-DK irányú, lapos, tagolatlan völgyszakaszt alacsony dombvonulatok határolják: nyugaton az *Úri-hát*, keleten a *Valkói-hát*.

A táj geológiai felépítésében a tengeri, folyami és eolikus üledékek vesznek részt. A pannon tenger agyagos-homokos üledékét a pliocén során az Ős-Duna és az Ős-Ipoly jelentős vastagságú (helyenként a 300 m-t is meghaladó) hordalékkúpja takarta be. Az Úri- és Valkói-hát felszínére a pleisztocénban *lösz* került. A dombvidék legmagasabb részét, a Margita-hegyet (344 m) és az Isaszegi-átjárót *futóhomok* fedi. A Gödöllői-dombságot tehát ez a három morfológiai egység alkotja. *Ruszkiczay-Rüdiger Zsófia* és kutatótársai a formakincs és a negyedidőszaki üledékek térbeli eloszlása alapján az Úri- és Valkói-hát vonulatát *maradékgerincnek*, az Isaszegi-átjárót deflációsan lepusztított *szélbarázdának* tekintik *(Ruszkiczay-Rüdiger Zs. et al. 2007)*.

A löszborította maradékgerinceket a függőleges szerkezeti mozgások és az eróziós-deráziós folyamatok kisebb-nagyobb egységekre tagolták. Ilyen pl. az Úri-hát gödöllői szakaszán a *Haraszti-erdő* (284 m), az *Őr-hegy* (283 m) és a *Bolnoka-hegy* (328,8 m), a városföld keleti felén, a Valkói-hát dombsorozatából a *Boncsok-hegy* (317 m), az *Öreg-hegy* (304 m), a *Szentlélek-tető* (309 m), a *Gudra-hegy* (251 m), a *Látó-hegy* (279 m), a *Nagy-Istrázsa-hegy* (278 m) és a *Juharos* (307 m).

A Kárpát-medence a történeti földrajzi elemzésünk szempontjából nemcsak *természetföldrajzi egység* (geoökológiai rendszer) hanem olyan *interakciós tér*, amelyben az Árpád-kori magyarság kialakította *életterét*. A megtelepedés, a természeti környezet gazdasági hasznosítása és átalakítása során *kultúrtáj-magterületek* formálódtak, amelyekből – a népesség növekedésével összefüggésben – tovább terjedt a földműves kultúra. A kultúrtáj diffúziója évszázadokat átívelő folyamat volt, amit leginkább azt bizonyít, hogy *a településközi térben a kultúrtáj elemek csak a 18-19. században kapcsolódtak össze.*

A Gödöllői-dombvidéken is hasonlóképen történt népünk megtelepedése, a táj- és a természeti erőforrások gazdasági birtokbavétele. Az emberek a dombsági *erdők irtásával* nyert területeken, az Úri- és a Valkói-hát belső és külső peremén, vízparton vagy annak közelségében építették hajlékaikat és alakították ki gazdálkodási területüket. A kora Árpád-kori földművelésben a *szántó-erdőváltó* vagy *szántó-legelőváltó* módszert alkalmazták. A szántóföldek helye csak a 13. században, a nyomásos gazdálkodásra való áttéréssel stabilizálódott.

Gödöllő alapítói megfelelő természetismerettel és a termelésben szerzett korábbi tapasztalatokkal a racionális tájhasználatra (környezetgazdálkodásra) törekedtek. A települést alkotó belsőség és a külsőség (határ) elhelyezkedése, a gazdasági tér funkcionális tagolódása az *okszerű táj- és természeti erőforrás-használatot* bizonyítják. A történelmi településmag árvízmentes (kb. 200 m-es) térszínen, a Rákos-patak jobb partján alakult ki. A Rákos-patak alacsony (délen 190 m-es) *ártérövezete* – a jellegzetes lápi-mocsári vegetációval, nádasokkal, fűz- és égerfákkal – természetes módos strukturálta a gazdálkodási teret. A patak helyenként kiszélesedő árterével a település korai szakaszában *akadálytengelyt* képezett a gödöllői határ keleti és nyugati fele között. A nagy vízhozam-ingadozású patak[1] közlekedést akadályozó hatása a kora tavaszi-nyári és az őszi esőzések idején lehetett jelentősebb, azonban a belterületen, ahol az ősi országút is áthaladt, az ártér összeszűkült és egész éven átjárható volt.

Gödöllő belsősége a településhatár középpontjához közel helyezkedik el. A település- és gazdaságtörténeti munkák szerint a belterülettől való határművelés gazdaságosan akkor lehetséges, ha az egyes *munkahely-egységek* (szántóföldek, rétek, szőlőskertek stb.) egy 5,5 km sugarú kör vagy egy 10 km oldalú négyzet belsejében helyezkednek el. Gödöllő határa (beleértve az erdőket is) az egykori piactértől minden irányban 4-4,5 km-en belül található, így gyalogszer-

[1] Középvízállás esetén 0,20 m^3/sec., nagyvízkor (2%-os gyakorisággal) 27 m^3/sec (Somogyi S. 2007).

rel vagy szekérrel könnyen megközelíthető. A település régi határhasználatát retrospektív módszerrel, a 17/18. századtól visszafelé haladva, a relief, a talaj és a természetes vegetáció ismeretében lehet körvonalazni.

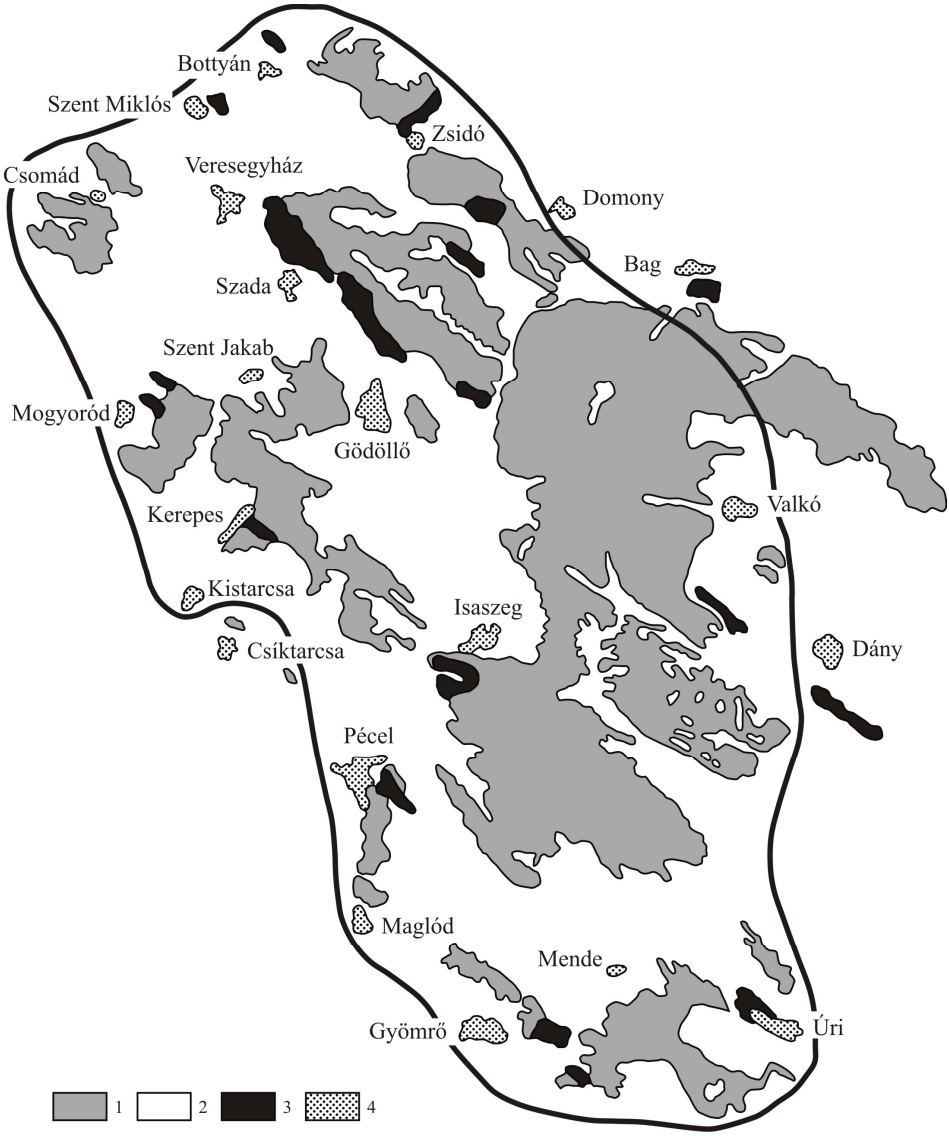

2. ábra. A Gödöllői-dombvidék környezetgazdálkodása az 1780-as években. Jelmagyarázat: 1= erdő, 2= szántó, rét, legelő, 3= szőlő, 4= belterület

A település földesurai és jobbágyai – a Gödöllői-dombvidék egészére is jellemzően – vegyes gazdálkodást folytattak, ennek vezető ágazatát a 19. század végéig az állattenyésztés képezte. A tölgyerdők és a homokpusztarétek biztosították az állatok természetes takarmánybázisát, a tavasztól késő őszig tartó legeltetését. A legnagyobb *legelő* a Rákos-völgy déli szakaszán volt, elsősorban a balparti területrészeken. Az intenzív legeltetés felgyorsította az eróziót, a lejtős térszínen az areális talajlepusztulás mellett kisebb-nagyobb árkos bevágódások is keletkeztek. A téli takarmányozáshoz szükséges szénát a patakvölgyek amfibikus, váltakozóan nedves-száraz árterén gyűjtötték össze. A szántóföldi termelés a belterülettől északra és délre, a szadai és az isaszegi határig, továbbá a Babat- és Egerszeg-pusztán, a barna és csernozjom barna erdőtalajon volt lehetséges. *A szántóföldek kiterjedése* – a demográfiai és gazdasági folyamatok függvényeként – *időben és térben jelentősen változott.* A *szőlő* (és talán a *gyümölcstermelés* is) a középkorban alakult ki a homokos Öreg-hegyen és valamikor később a besnyői Óhegy déli lejtőövezetében. A *káposztáskertek* a Rákos-patak jobb partján, a belterületi kertek alján, a *kenderföldek* távolabb helyezkedtek el. Gödöllő összterületének mintegy felét kitevő *erdőségek* a Rákos széles völgyét határoló dombokat borították.

A 16. század vége felé a rendelkezésre álló tér- és erőforrás-tartaléknak csak kis töredékét használták: a néhány családból álló közösség elsősorban állattenyésztéssel, erdőéléssel (ezen belül szénégetéssel) foglalkozott. A 16. század végétől a 17. század közepéig Gödöllő *lakatlan puszta*, a század második felében is csak gyéren lakott település, így a táj használatáról meglehetősen bizonytalan képet rajzolnak a helytörténeti monográfiák.

A vázolt térszerkezet modellként értékelhető, amely a teljes teret kitöltően csak a 18. században valósult meg.

A 18. század a gazdasági élet újraszervezésének (és ezzel összefüggően a különböző etnikumok betelepítésének) nagy korszaka. Gödöllőn *a kultúrtáj* (és annak része: a település) *helyreállítását és fejlesztését* a nógrádi falvakból és a Felvidékről betelepült *magyar lakosság valósította meg*. A kultúrtájat, *az egyes földhasznosítási formák térbeli rendszerét a középkorban kialakított határszerkezet szerint állították helyre.*

A Gödöllői-dombság és a város 18. század közepére-végére kialakuló mező- és erdőgazdasági térstruktúráját egy 1760/70-es évekből származó kéziratos térkép[2] és az első katonai felmérés 1783. évi 1:28.800-as méretarányú szelvényei[3] alapján készített térképvázlataink jelenítik meg *(2-4. ábra)*. A kartográfiai és a statisztikai források szerint a 18. század végén a Gödöllői-dombságra jellemző polikultúrás gazdálkodás a természetföldrajzi kistáj határain túl is folyta-

[2] Kneidinger András: Oppidum Gödöllő című, évszám nélküli kéziratos térkép (TA 2) a Gödöllői Városi Múzeum tulajdona.

[3] 14. oszlop 19. szelvénye, 15. oszlop l8, 19, 20 és 21. szelvénye, a 16. oszlop 19, 20 és 21. szelvénye. (Hadtörténeti Múzeum Térképtára, Budapest)

tódtak és a szőlőskertek kivételével *az azonos kultúrtájelemek a településközi térben összekapcsolódtak.*

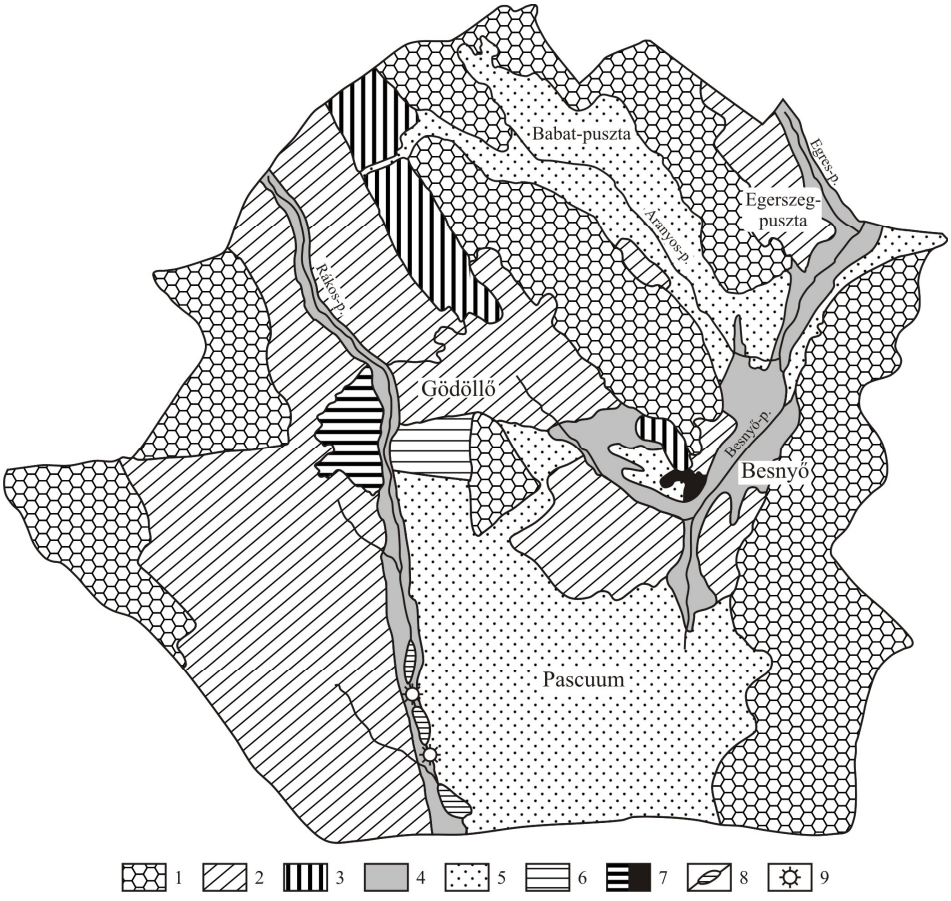

3. ábra. Gödöllő tájhasználata az 1760/70-es években. Jelmagyarázat: 1= erdő, 2= szántó, 3= szőlő, 4= nedves rét, 5= gyep, 6= a kastély konyhakertje, 7= belterület, 8= halas- és malomtó, 9= vízimalom

A Grassalkovich-család település- és gazdaságfejlesztő tevékenysége a mezőgazdasági földalap teljeskörű és minél eredményesebb hasznosítására irányult. Az 1789-es összeíráskor Gödöllő 9.286 kat. hold kiterjedésű határának 41%-át az *erdőségek* alkották. A szántóföldek a kis reliefenergiájú – korábban is erre a célra használt – térszíneket foglalták el (28,8%). A szőlő 4,4%-kal, a rét 5,1%-kal, a legelő 20,7%-kal részesedett a mezőváros teljes területéből *(1. táblázat)*. A nagy legelőterületeken kívül a tölgyerdőkben és az ugarföldeken is legeltettek. A Gödöllői-dombvidék erdőségeit a legeltetést szolgáló *irtásrétek* és *irtásfolyosók*

tagolták, s ezek kialakulása és tartós fennmaradása a pesti piacra és váci révhez vezető állathajtó utakkal is kapcsolatosak. A gödöllői és környékbeli erdőkben általánosan elterjedt a réti-erdei sertéstartás is. A sertéseket nyáron a Besnyő-patak lápos-mocsaras völgyében legeltették, ősztől pedig a környező erdőkben (pl. Nagy-Istrázsa-hegyen) makkoltatták. A Kneidiger-féle mappán bejelölték a kolostorhoz tartozó sertések erdei szálláshelyét is (Nagy- és Kis-Disznószállás).

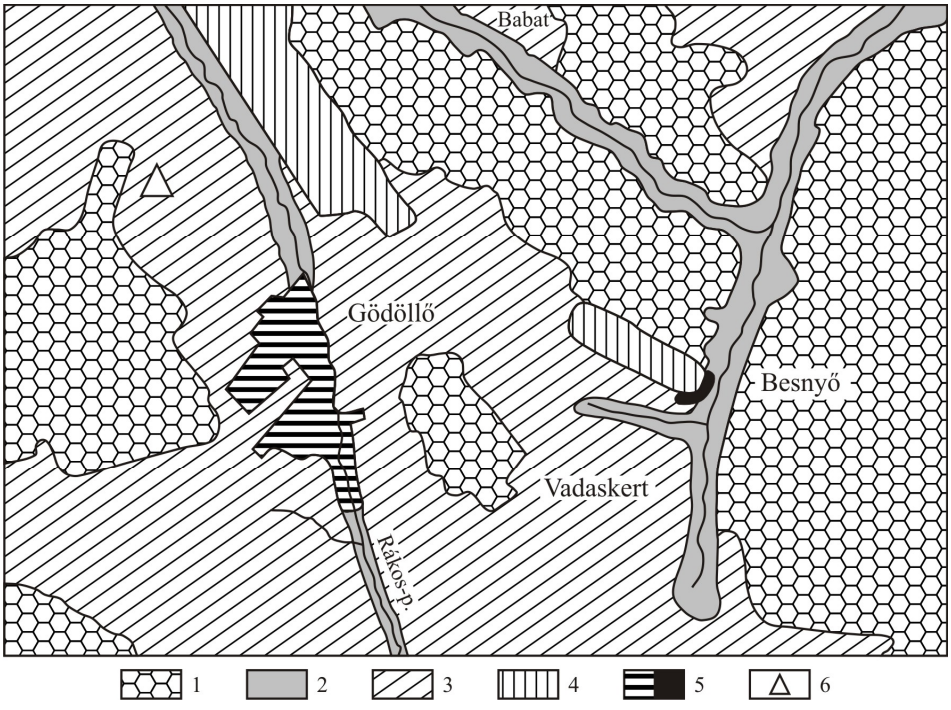

4. ábra. Gödöllő tájhasználata 1783-ban. Jelmagyarázat: 1= erdő, 2= nedves rét, 3= szántó, rét és legelő, 4= szőlő, 5= belsőség, 6= téglaégető

Az erdő fontos szerepet töltött be a gödöllői emberek életében. A hagyományos erdőgazdálkodás (-hasznosítás) korában az állattenyésztés természetes takarmánybázisán kívül biztosította az építkezéshez, szerszám- készítéshez, a szőlőkaró hasításához és a fűtéshez szükséges faanyagot, továbbá lehetővé tette a szénégetést, a gyűjtögetést és a méztermelést is. A gödöllői és az uradalomhoz tartozó isaszegi erdők a középkortól a 19/20. század fordulójáig *királyi vadászterületek* is voltak (Szentkirály-erdő).

A táj természeti erőforrásai közül említést kell tennünk az *agyag,* a *nád*, a *tőzeg*, a *víz-* és a *vízenergia* hasznosításáról is. A löszös-agyagos üledéket a lakó- és gazdasági objektumok építésére, a Csonkási-föld agyaglelőhelyét tégla-

égetésre, a nádat tetőfedésre, a tőzeget – korlátozott mértékben – homoktalajok javítására használták. A Besnyő-patak völgyében halastavat, a Rákos-patakon két malomtavat, ill. vízimalmot létesítettek. A belterületi kerteket és az uradalmi zöldségeskertet a Rákos-patak vízével öntözték. Az ivóvizet átlagosan 5-6 méteres ásott-kutakból, a 19. századtól a rétegvizet feltáró fúrt-kutakból nyerték.

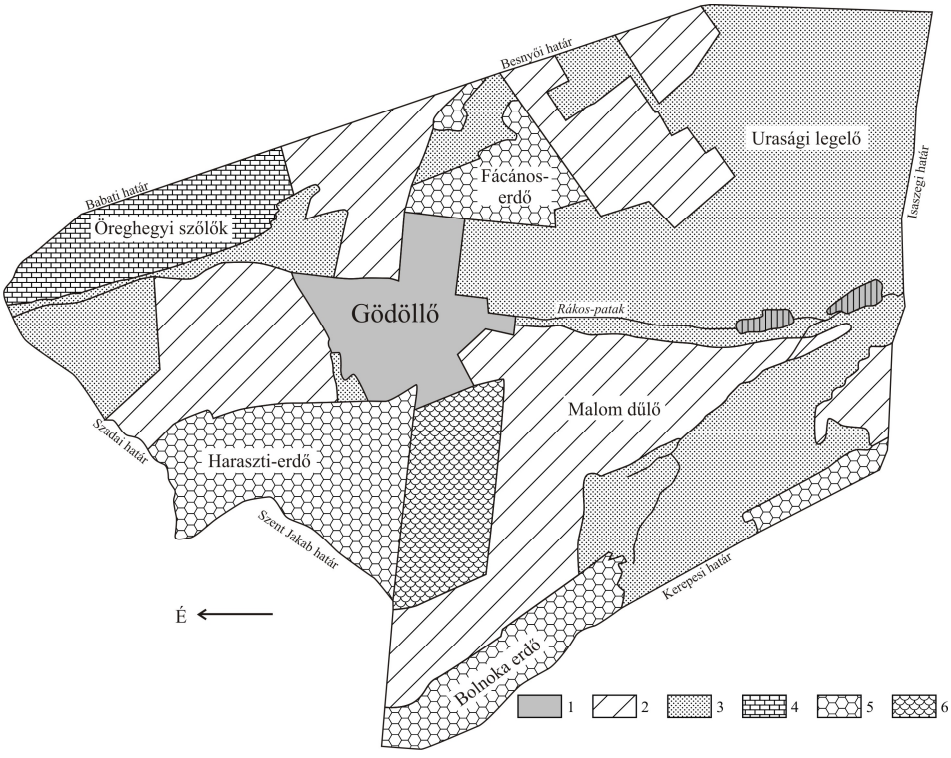

5. ábra. Gödöllő tájhasználata 1850-ben. Jelmagyarázat: 1= belsőség, 2= szántó, 3= rét és legelő, 4= szőlő, 5= erdő, 6= parkerdő

A 19. század első felében az extenzív jellegű erdőgazdálkodás következményeként az erdőterület fokozatosan csökkent *(5. ábra)*. A helytartó tanácsi adatfelvételezés (1865) idején az erdősültség 28,7%-ra, a szántó részesedése – átmenetileg – 24,5%-ra csökkent, míg a rét és legelő nagymértékben növekedett (37,2%). A század második felében – a makrogazdasági folyamatokkal összhangban – a tájhasználat szerkezete átrendeződött: 1895-re a szántóföldi gazdálkodás területi aránya jelentősen (36,1%-ra), az erdő mérsékelten (32%-ra) növekedett. A rét és a legelő csökkent, 20,5%-kal részesedett a földalapból *(1. táblázat)*. A szőlőkertek területe az 1885. évi filoxéra-pusztítást követő rész-

leges rekonstrukció ellenére, fokozatosan csökkent (1895-ben 3,9%, 1913-ban 3,1%, 1935-ben már csak 2%), viszont jelentősebbé vált a kert és a gyümölcsös területi részesedése (1895-ben 2,6%, 1913-ban 2,7% és 1935-ben 4,8%). Négy évtized alatt (1895-től 1935-ig) Gödöllő gyümölcsfaállománya 24.948-ról 61.156 db-ra (145%-kal) növekedett.

1. táblázat. Gödöllő földhasznosítása (1789-1935)

%

év	**kat.hold**	**szántó**	**kert, gyümölcsös**	**szőlő**	**rét**	**legelő**	**erdő**	**egyéb**
1789	9286	28,8	-	4,4	5,1	20,7	41,0	-
1865	10731	24,5	-	4,4	4,5	32,8	28,7	5,1
1895	10928	36,1	2,6	3,9	3,1	17,4	32,0	4,9
1913	10756	35,8	2,7	3,1	3,0	16,1	32,8	6,5
1935	10716	39,4	4,8	2,0	2,7	10,6	34,3	6,2

Forrás: saját szerkesztés

1913-ban a település teljes területének (10.756 kat. hold) 93,6%-a termő (10.063 kat.hold) és 6,4%-a (693 kat.hold) terméketlen. A termőterület kataszteri tiszta jövedelmét 60.391 koronában állapították meg. Az egy kat. holdra számított átlag jövedelem 600 fillér volt, az országos átlag (648 fillér) 92,6%-a. Az összes jövedelem fele a szántóföldi termelésből, 22%-a az erdőgazdálkodásból származott *(2. táblázat)*.

1935-ben a tájhasználatot a szántóföld (39,4%) és a kert (4,8%) térnyerése, a rétek és legelők csökkenése (13,3%) jellemzi. Az erdősültség – az erdei legeltetés megszüntetése és az erdőtelepítés következményeként – 34,3%-ra növekedett *(6. ábra)*.

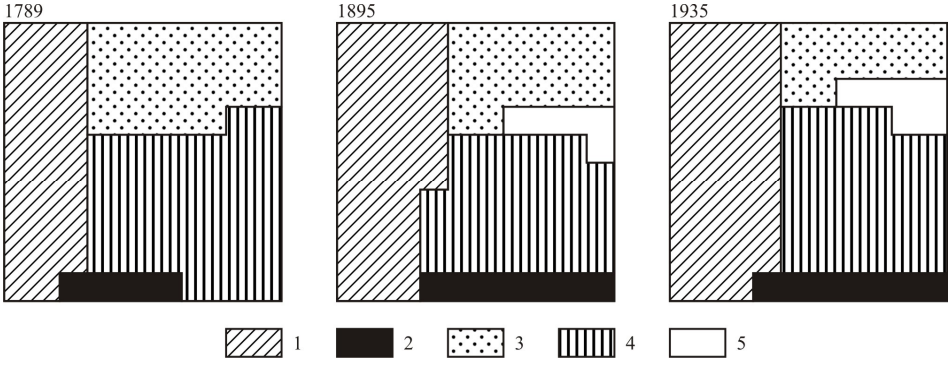

6. ábra. Gödöllő földhasznosítása (1789-1935). Jelmagyarázat: 1= szántó, 2= kert, szőlő és gyümölcsös, 3= rét és legelő, 4= erdő, 5= egyéb

2. táblázat. Gödöllő területe és kataszteri tisztajövedelme művelési áganként és osztályonként (1910)

művelési ág	**1.**	**2.**	**3.**	**4.**	**5.**	**6.**	**7.**	**8.**	**összesen**		**átlag**
	osztály területe kat. holdakban								***terület***	***kataszteri tiszta-jövedelem***	
									kat.hold	*korona*	*fillér*
szántó	-	-	557	412	1608	68	1162	46	3853	30246	784
kert	6	147	132	-	-	-	-	-	285	4096	1437
rét	-	-	1	54	1	215	48	-	319	2855	895
szőlő	-	20	70	209	31	-	-	-	330	5623	1704
legelő	-	184	720	565	269	-	-	-	1738	4177	240
nádas	4	-	-	-	-	-	-	-	4	114	2850
erdő	2175	-	22	715	70	552	-	-	3534	13280	376
termő									10063	60391	600
terméketlen									693	-	-
az egész határ területe és tiszta jövedelme									10756	60391	-

Forrás: Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye adóközségeinek területe és kataszteri tisztajövedelme művelési áganként és osztályonként az 1909. évi V.T. – czikk alapján végrehajtott kataszteri kiigazítás után. Budapest, 1914.

A török korban és a Grassalkovich dominium évtizedei alatt nem változtattak a jobbágytelek-rendszer történelmileg kialakult rendszerén. Gödöllő szántóföldjeit kezdetben két, majd a 18. században két és három nyomásban művelték. A 19. században, a jobbágyfelszabadítást követően a szántó-gazdálkodásban a vetésforgó-rendszerre tértek át. A termelvények közül a gabonafélék (a búza, árpa és a rozs) mindenkor meghatározók voltak. A 18-19. század szántóföldi termelésben jelentőssé vált a kukorica és a burgonya is. A belterületi veteményes- és gyümölcsöskertekben (a 19. században a szántóföldeken is) sárgarépát, petrezselymet, tárkonyt, vörös- és fokhagymát, babot, lencsét, uborkát és paradicsomot termeltek. A káposztaföldek a fundus folytatásában, a Rákos-patak mentén jellegzetes termelési övezetet alkottak *(Novák L. F. 2006, G. Merva M. – Horváth L. 2007)*.

Az egyes művelési formák területi arányainak időbeli változásai az őstermelő gazdálkodás által kialakított határstruktúrát csak módosították, az egyes kultúrtájelemek helyhezkötöttségét alapvetően nem érintették. Az emberformálta táj térbeli differenciálódása megfelelt az agroökológiai feltételeknek, így a gödöllői határban kijelölhetők a *tartósan szántó*, *tartósan rét- és legelő* stb. munkaföldrajzi egységek. A nem megfelelő termelési technológiák és módszerek alkalmazásával – a Gödöllői-dombság többi részéhez hasonlóan – a város gazdasági terét jelentősen károsították.

Népesség és település

A település-fejlődés korszakai és a tájhasználat összefoglaló jellemzése után a *tájformáló (kultúrtáj-építő)* és *tájhasználó emberekről* is szólnunk kell. A település demográfiai folyamatait az 1784/87-es első magyarországi népszámlálásig alig ismerjük. A 2007-ben megjelent helytörténeti monográfia szerint a 15. század végén kb. 40-75, 1699-ben 210, 1702-ben 190 ember élt Gödöllőn *(G. Merva M.-Horváth L. 2007)*. Az alacsony népességszám akadálya volt a gazdasági fejlődésnek. A népsűrűség a 15. század végén 0,6-1,2 fő/km^2, 1699-ben 3,38 fő/km^2, 1702-ben 3,1 fő/km^2 volt, így a település lakói nem tudták a rendelkezésükre álló természeti erőforrásokat optimálisan hasznosítani. 1784/87-ben a mezővárosban – a telepítések hatására – 1776 lakost regisztráltak *(Danyi D. – Dávid Z. 1960)*.

A 18. század elején szegény, jelentéktelen és kezdetleges falu az új birtokos, Grassalkovich település- és gazdaságfejlesztő tevékenysége eredményeként a század végére a mikrorégió legnépesebb településévé vált. A Gödöllői-dombság településhálózatában a népességszám (és hozzá tehetjük: funkciói) alapján azóta is tartja első helyét. 1784/87-től 1880-ig, nem egészen száz év alatt Gödöllő népessége megduplázódott (3940 fő). 1900-ban 5893, 1920-ban 10.262 és 1941-ben 11.285 ember élt Gödöllőn és a hozzá tartozó Máriabesnyőn.

Az 1880-as statisztikai adatfelvételezés szerint a lakosság 92,6%-a magyar, 0,9%-a szlovák, 2%-a német és 4,5%-a egyéb nemzetiségű, tehát a 18. századi

idegentelepítések, amelyek átalakították a dombvidéki táj etnikai összetételét, Gödöllőt alig érintették. A magyarság aránya később tovább növekedett: 1900-ban 97,9%, 1920-ban 98,2% és 1941-ben 99%-ot ért el. A 19. század utolsó harmadában a népesség-növekedés a vasútépítéssel és Budapest egyre nagyobb munkaerő-igényével függ össze *(Horváth L. – Kovacsics J. 2000)*. A népesség-növekedés dinamikája és a lakosság foglalkozási átrétegződése a 20. század első felében is folytatódott *(3. táblázat)*. 1900-tól 1949-ig a mező- és erdőgazdaságban dolgozó őstermelő népesség aránya 46,4%-ról 20%-ra csökkent. Az iparban és építőiparban foglalkoztatottak száma 1930-ban érte el maximumát, majd mérsékelten csökkent, míg a társadalmi-gazdasági szolgáltatások minden ágazatában az arányok növekedése volt jellemző. A 18-19. századi gazdasági-kulturális folyamatok átformálták Gödöllő társadalmát. A város lakói a parasztpolgári közösségből urbánus foglalkozású polgárokká váltak.

3. táblázat. Gödöllő aktív keresőinek megoszlása foglalkozási ágazatonként (1900-1949)

%

Év	összes kereső	mező- és erdőgazdaság	ipar és építőipar	kereskedelem	közlekedés	közszolgálat	egyéb*
1900	2257	46,4	22,2	3,4	3,2	6,6	18,2
1910	3058	27,8	28,0	3,8	6,6	7,5	26,3
1920	4406	28,0	26,3	4,5	8,8	9,3	23,1
1930	4780	21,6	28,9	4,6	7,3	10,9	26,7
1941	4989	21,8	19,6	5,5	10,6	14,6	27,9
1949	5501	20,0	23,5	4,4	15,7	10,6	25,8

* véderő, napszámos, házi cseléd és egyéb ismeretlen foglalkozások
Forrás: saját szerkesztés

A *település belsősége* az emberek *lakóhely-egységeiből* tevődik össze. A belsőség és a nyomásos rendszerű termőhatár hosszú fejlődésfolyamat eredményeként alakult ki. A *korai település-terület* (településmag) a Rákos-patak jobb partján, a kastély helyén és attól északra eső területen lokalizálható. A 18. század elején – feltételezésünk szerint – Gödöllő, mint a Rákos-völgy több települése is, *szalagtelkes falu* volt. A település középső részét egy tér tagolta, ahol a szalagtelkek sora megszakadt, majd a patak mentén folytatódott. A teret keresztezte a Kárpát-medence áruforgalmában jelentős Pest-hatvani országút, így nem véletlen, hogy a vásártartási jog elnyerése után ezen a helyen létesült Gödöllő vásár- és piactere. A 18-19. századi kéziratos térképek szerint az oppidum alaprajza jelentősen megváltozott. A belsőséget a kastély és a díszkert (kastélypark) két részre: Alés Felvégre osztotta. A szalagtelkes alaprajzforma mindkét településrészen nyo-

mon követhető. A kastélytól északra (a Haraszti-erdő irtásával nyert területen) *sakktáblás alaprajzú városrész* épült, téglalap alakú telektömbökkel.

A 18. század közepe korszakhatár Gödöllő életében: *a belsőség spontán növekedését a tervszerű településfejlesztés* váltotta fel. Grassalkovich a kastély és az uradalmi központ objektumainak felépítése után nyolcvan házat épített a szolgálatában álló tisztviselők és szakiparosok számára, a jobbágyokat pedig anyagi támogatással ösztönözte a korszerűbb és szebb lakóházak építésére.

A 19/20. század fordulóján Gödöllő településmorfológiája, funkcionális szerkezete egyszerű: a különböző szerepkörű részek még nem válnak el élesen egymástól. A *centrumot a kastély és az uradalomi központ épületkomplexuma és a piactér képezi*, üzletekkel, műhelyboltokkal, vendégfogadóval, templomokkal, tanodákkal, lakóházakkal stb. A településközpont körül a kézművesek, kereskedők és egyéb *nem agrár-foglalkozású emberek lakóházai*, távolabb az *őstermelő népesség portái* helyezkedtek el. Az Alvégen és az állomás környékén *lakóterületek* formálódtak családi házakkal, gyümölcs- és veteményes kertekkel. A lakófunkciót ellátó városrészben szórványosan megjelentek a kisebb *ipari létesítmények* és a *társadalmi-gazdasági szolgáltatások objektumai* is (pl. a gázgyár, villanytelep, gőzfürdő). Az Öreg-hegy hajdan volt szőlőskertjei helyén, valamint az Isaszeg felé vezető úton és Máriabesnyőn a *hétvégi és nyaralóházak rekreációs övezetet képeztek.* A Fácános-kertben az 1920-as években épült (1950-től egyetemként működő) premontrei rendház és főgimnázium Gödöllő *művelődési funkcióját* alapozta meg. Gödöllő térszerkezetében a 18. század óta meghatározó jelentőségűek a *zöldövezetek* (az Alsó- és Felső-kert, az Erzsébet-park stb.).

A lakóházak építéséhez Gödöllőn is a *helyi építőanyagokat*, az agyagot és nádat használták. Az 1900-as összeírás szerint a lakóházállomány 2/3-a sárból és vályogból épült, tetőfedő anyagként zsindelyt és deszkát (56,8%), ill. nádat és zsúpot (30,7%) alkalmaztak *(4. táblázat)*. A tégla vagy kőépületek aránya 18,5% volt, kissé alacsonyabb, mint az országos (19,3%) és lényegesen jobb, mint a Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye (12,6%) átlaga. Az épületállomány – a gazdasági-modernizációs folyamatok eredményeként – 1900-tól 1949-ig nagyobb mértékben (130,4%-kal) növekedett, mint a város népessége (107,3%). A mennyiségi növekedés egyben minőségi változást is jelent, amennyiben a kő vagy téglaépületek aránya 1949-re 50,4%-ra, a cserép-, pala- és bádogtető aránya 99,4%-ra növekedett *(7. ábra)*. A régi lakóépületek lassan eltűntek-kicserélődtek: a 2001-es adatfelvételkor az 1944 előtt épült házak már csak 13,8%-kal részesedtek a város teljes lakásállományából.

4. táblázat. Gödöllő lakóházainak megoszlása építőanyagok szerint (1900-1949)

Megnevezés	1900		1910		1920		1930		1941		1949	
	db	*%*	*db*	*%*	*db*	*%*	*db*	*%*	*db*	*%*	*db*	*%*
1. a lakóházak falazata												
1.1. kő vagy tégla	207	18,5	327	22,4	449	26,3	769	35,5	1117	44,0	1299	50,4
1.2. kő vagy tégla alappal sár vagy vályog	163	14,5	411	28,1	700	40,9	728	33,6	662	26,1	836	32,4
1.3. vályog vagy sár	743	66,5	714	48,9	546	31,9	643	29,6	736	29,0	412	16,0
1.4. fa vagy egyéb	6	0,5	8	0,6	16	0,9	29	1,3	21	0,9	31	1,2
Összesen	**1119**	**100,0**	**1460**	**100,0**	**1711**	**100,0**	**2169**	**100,0**	**2536**	**100,0**	**2578**	**100,0**
2. a lakóházak tetőzete												
2.1. cserép, pala vagy bádog	140	12,5	609	41,7	1179	68,9	2057	94,8	2516	99,2	2562	99,4
2.2. zsindely vagy deszka	636	56,8	595	40,7	374	21,9	43	2,0	5	0,2	1	-
2.3. nád vagy zsúp	343	30,7	256	17,6	158	9,2	69	3,2	15	0,6	15	0,6
Összesen	**1119**	**100,0**	**1460**	**100,0**	**1711**	**100,0**	**2169**	**100,0**	**2536**	**100,0**	**2578**	**100,0**

Forrás: saját szerkesztés

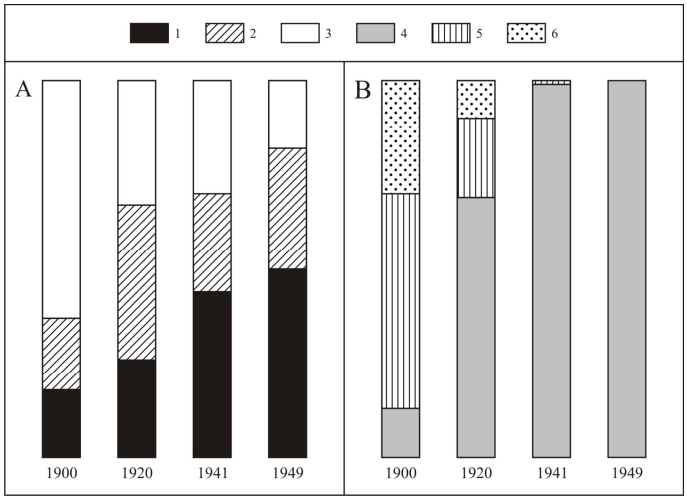

7. ábra. Gödöllő lakóházainak falazata (A) és tetőzete (B) építőanyagok szerint. Jelmagyarázat: 1= kő vagy tégla, 2= kő vagy tégla alappal sár vagy vályog, 3= vályog vagy sár, 4= cserép, pala vagy bádog, 5= zsindely vagy deszka, 6= nád vagy zsúp (az ábrákat szerkesztette Frisnyák S., rajzolta Mikó T.)

*****

Gödöllő mindenkori fejlődésében a helyi és helyzeti energiák, a kívülről érkező társadalmi-gazdasági hatások és lakóinak termelő-értékalkotó képességei voltak meghatározóak.

Felhasznált irodalom

ASZTALOS I. (2009): Tájhasználat a Galga vidékén a XVIII-XIX. században. In *Frisnyák S. – Gál A.* szerk.: A Kárpát-medence környezet-gazdálkodása. Nyíregyháza-Szerencs, pp. 7-26.

BERÉNYI I. (2003): A funkcionális tér szociálgeográfiai elemzése. Földrajzi Tanulmányok 23. Földrajztudományi Kutatóintézet, Budapest

BELUSZKY P. (1999): Magyarország településföldrajza. Dialóg Campus Kiadó, Bp.-Pécs

BELUSZKY P. – GYŐRI R. (2005): Magyar városhálózat a 20. század elején. Dialóg Campus, Budapest-Pécs

BELUSZKY P. szerk. (2007): Közép-Magyarország. A Kárpát-medence régiói 6. MTA Regionális Kutatások Központja - Dialóg Campus, Budapest-Pécs

BOROVSZKY S. szerk. (1911): Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye I-II. Budapest

BULLA B. – MENDÖL T. (1947): A Kárpát-medence földrajza. Budapest

CSAPÓ T. (2005): A magyar városok településmorfológiája. Savaria University, Szombathely

DANYI D. – DÁVID Z. szerk. (1960): Az első magyarországi népszámlálás (1784-1787). Bp.

DÖVÉNYI Z. (2009): Csurgó Csokonai korában. (Megjelenés alatt).

FANCSALSZKY G. szerk. 2007: Pest megye monográfiája I. kötet első rész. A kezdetektől a honfoglalásig. Budapest

FARKAS J. (2003): A gödöllői koronauradalom a dualizmus idején II. Az uradalom története 1874-1890 között. Agrártörténeti Szemle 1-2. pp. 203-258.
FRISNYÁK S. (1990): Magyarország történeti földrajza. Budapest
FRISNYÁK S. (2002): Észak-Magyarország. In *Enyedi Gy. – Horváth Gy.* szerk.: Magyar tudománytár 2. Táj, település, régió. MTA Társadalomkut. Központ - Kossuth K.ó, Bp.
FRISNYÁK S. (2008): Adalékok a Gödöllői-dombság történeti földrajzához (Tájhasználat a 18-19. században). In *Veres L. – Viga Gy.* szerk.: A Herman Ottó Múzeum Évkönyve XLVII. Miskolc, pp. 265-284.
FRISNYÁK S. szerk. (1996): A Kárpát-medence történeti földrajza. Nyíregyháza
FRISNYÁK ZS. (2001): A magyarországi közlekedés krónikája 1750-2000. MTA Történettudományi Intézete, Budapest
G. MERVA M. – HORVÁTH L. (2007): Gödöllő története I. A kezdetektől 1867-ig. Gödöllő
HORVÁTH L. – KOVACSICS J. (2000): Magyarország történeti statisztikai helységnévtára 15. Pest megye. KSH, Budapest
KEPECS J. szerk. (1997): Magyarország településeinek vallási adatai (1880-1949). KSH, Bp.
KERÉNYI Z. (2007): A Gödöllői-dombság természetföldrajza. In *G. Merva M. – Horváth L.* szerk.: Gödöllő története I. A kezdetektől 1867-ig. Gödöllő
KOCSIS K. (2000): Ethnic Geography of the Hungarian Minorities in the Carpathian Basin. MTA doktori értekezés tézisei. Budapest
KRISTÓ GY. (2003): Tájszemlélet és térszervezés a középkori Magyarországon. Szeged
KUBINYI A. (2001): Pécs gazdasági jelentősége és városiassága a középkorban. In *Font M.* szerk.: Tanulmányok Pécs történetéből 9. Pécs
LIGETVÁRI F. szerk. (2006): A magyar környezetgazdálkodás története. Szent István Egyetemi Kiadó, Gödöllő
MAROSI S. – SOMOGYI S. szerk. (1990): Magyarország kistájainak katasztere I-II. MTA, Bp.
NOVÁK L. F. (2006): Pest-Pilis-Solt vármegye népe a XVIII. században. Nagykőrös
ODROBENYÁK NEPOMUK J. (1875): Gödöllő hajdan és most. Gödöllő
RIPKA F. (1896): Gödöllő a királyi család otthona. Budapest
RUSZKICZAY-RÜDIGER ZS. – FODOR L. – HORVÁTH E. – TELBISZ T. (2007): Folyóvízi, eolikus és neotektonikai hatások szerepe a Gödöllői-dombság felszínfejlődésében – DEM-alapú morfometriai vizsgálat. Földr. Közl. CXXXI.(LV). köt. 4. pp. 319-342.
SOMOGYI S. (2007): Pest megye természetföldrajzi adottságai és azok átalakulása a társadalmi élet kezdeteitől. In *Fancsalszky G.* szerk.: Pest megye monográfiája I. kötet első rész. A kezdetektől a honfoglalásig. Budapest, pp. 9-40.
SZABÓ L. – TÓTHNÉ SURÁNYI K. (2003): A Gödöllői-dombság természetföldrajza és a termőföldvédelem. In *Csorba P.* szerk.: Környezetvédelmi mozaikok. Tiszteletkötet dr. Kerényi Attila 60. születésnapjára. Debrecen, pp. 229-242.
SZASZKÓNÉ SIN A. szerk. (1988): Magyarország történeti helységnévtára. Pest-Pilis-Solt megye és a Kiskunság (1773-1808). KSH, Budapest
TÓTH J. (2004): Tanulmányok a településföldrajz témaköréből. Pécs
TÓTH J. szerk. (2001): A társadalomföldrajz alapjai I-II. Dialóg Campus Kiadó, Bp.-Pécs
ÜRMÖSSYNÉ NAGY J. (1927): Gödöllő emberföldrajzi leírása. Föld és Ember VII. évf. 1-2. pp. 56-92.
ZSOLDOS A. szerk. (2001): Pest megye monográfiája I. kötet második rész. A honfoglalástól 1686-ig. Budapest

A KÍNAI-UJGUR PROBLÉMA POLITIKAI ÉS GAZDASÁGI ÖSSZEFÜGGÉSEI

DR. GÁL ANDRÁS[1]

A Kínai Népköztársaság leginkább Tajvan, valamint Tibet kérdése, és a Japánnal való hullámzó viszonya kapcsán kerül a nemzetközi politikával foglakozó szakemberek látókörébe, ám a Kína számára fontos ujgur problémával már jóval kevesebbet foglalkoznak a külföldi elemzők: alig lehet róla hallani a nemzetközi médiában, Magyarországon pedig nem is nagyon tudnak ennek a Kínán belüli válsággócnak a létezéséről. Az ujgur probléma rendkívül bonyolult és összetett, a nemzetközi kapcsolatoknak egyszerre több dimenziójára hat – az emberi jogok megsértésétől kezdve az energiapolitikán át egészen a terrorizmus elleni háborúig.

A 2009. július 5-i urumcsi tiltakozáshoz egy, az ország déli, Kuangtung tartományában található játékgyárban június 26-án kirobbant konfliktus vezetett el. A helyi kínai munkások ugyanis ujgur vendégmunkásokat vádoltak meg két kínai lány megerőszakolásával, majd rátámadtak az ujgurokra, két ujgurt megöltek, több mint százat pedig megsebesítettek.

Az ujgurok ezután az ország déli részén kirobbant konfliktus kivizsgálását követelték (a hatóságok ugyanis kiderítették, hogy a hamis hírt egy kínai munkás terjesztette el, s az ujgurok ártatlanok voltak), s a zavargásokra csak azt követően került sor Urumcsiban, hogy a kínai rendőrség és katonaság rátámadt a békésen tiltakozókra.

A kínai jelenlét Hszincsiangban

A megszálló kínai csapatok először 1759-ben érkeztek Kelet-Turkesztánba, és így ez a terület viszonylag későn integrálódott a Kínai Birodalomba, amit az 1768-ban kapott kínai neve, Hszincsiang (Új határterület) is jelez. Az új tartománynak a birodalomba történő beillesztése nehezen haladt. 1862-ig 42 jelentősebb lázadás zajlott, s ezek eredményeként végül kiűzték a kínai csapatokat. 1864-ben Kelet-Turkesztán kikiáltotta a függetlenségét, amit a Török Birodalom, Nagy-Britannia és Oroszország is elismert. Végül azonban 1876-ban visszszatértek a kínaiak, és 1884-ben véglegesen annektálták a tartományt.

[1] Bocskai István Gimnázium és Szakközépiskola, H-3900 Szerencs, Ondi út 1, Tel.: 06 47 362-533

A 20. században két nagyobb elszakadási kísérletük volt az ujguroknak. Az egyik 1933-ban, amikor három évre sikerült függetlenné válniuk, a másik 1944-ben, ami öt évig, egészen 1949-ig tartott. Ám 1949. augusztus 27-én a Pekingbe tartó ujgur vezetőket szállító repülőgép lezuhant, és ezt követően a kínai csapatok visszafoglalták Hszincsiangot. Hszincsiang 1955-ben elnyerte az autonóm tartományi rangot, így a hivatalos neve napjainkig Hszincsiang Ujgur Autonóm Tartomány.

Kína és az iszlám

A Kínában élő muszlimokat két nagy csoportba sorolhatjuk. Az egyik csoportot az úgynevezett huik alkotják. A huik lényegében kínai nemzetiségű muszlimok, számuk mintegy 8,6 millióra tehető. Főleg Ningxia tartományban élnek, ahol autonómiát élveznek. A másik nagy muszlim csoportot a különböző török nyelveket beszélő kisebbségek jelentik, amelyek döntően az ország nyugati részében, elsősorban Hszincsiang tartományban laknak. Legnépesebb csoportjuk az ujgurok, akik a hivatalos pekingi adatok szerint 8,39 milliónyian vannak, bár az ujgur ellenállás gyakran 20 millió Kínában élő ujgurról beszél. Rajtuk kívül ebbe a csoportba tartozik a többszázezer kazah és kirgiz is.

A huik és a török eredetű muszlimok nem természetes szövetségesei egymásnak, nemigen akad példa sem összefogásra, sem pedig keveredésre közöttük. A hivatalos adatok szerint az ország lakosságának mintegy 1,4%-a muszlim hitű, ami kb. 20 millió embert és 10 különböző etnikumot takar. Ez az adat nagyjából megfelel a CIA által feltételezett 1-2%-nak. A kínai kormányzat különböző kedvezményeket és jogokat biztosít az iszlámot követő állampolgárainak, ám ezek döntően kulturális és nem politikai jellegűek, ráadásul a radikálisabb iszlám tanok megjelenése óta gyakran még a vallásszabadságot is korlátozzák.

Hszincsiang és Tibet súlya

Bármi volt is a zavargások közvetlen kiváltó oka, a nemzetközi sajtó első kommentárjai – elsősorban a sok halálos áldozat miatt – az 1989-es Tienanmen téri katonai vérengzéshez hasonlítják a július 5-én Urumcsiban és Kasgárban történteket. Pedig tartalmilag az ujgur probléma sokkal inkább Tibet kérdésével állítható párhuzamba, azzal a lényeges megszorítással, hogy Hszincsiang Peking számára stratégiai és biztonságpolitikai szempontból fontosabb és kockázatosabb Tibetnél.

Egyrészt azért, mert ez a terület választja el Kínát a muzulmán Közép-Ázsiától, másrészt azért, mert ez az energiahordozókban gazdag tartomány köti össze Kínát a közép-ázsiai olaj- és földgázlelőhelyekkel, harmadrészt pedig azért, mert az iszlamista kötődésű ujgur szeparatizmus – még ha nem is fenyeget a tartomány tényleges elszakadásának veszélyével – a tibetinél szervezettebb, és 1991-től jóval erőszakosabb is.

A Kínai Népköztársaság leginkább Tajvan, valamint Tibet kérdése, és a Japánnal való hullámzó viszonya kapcsán kerül a nemzetközi politikával foglakozó szakemberek látókörébe, ám a kommunista ország számára releváns ujgur problémával már jóval kevesebbet foglalkoznak a külföldi elemzők: alig lehet róla hallani a nemzetközi médiában, Magyarországon pedig nem is nagyon tudnak ennek a Kínán belüli válsággócnak a létezéséről.

Az ujgur probléma rendkívül bonyolult, a nemzetközi kapcsolatoknak egyszerre több dimenziójára hat – az emberi jogok megsértésétől kezdve az energiapolitikán át egészen a terrorizmus elleni háborúig.

Hszincsiang demográfiája és gazdasága

Bár Hszincsiang Kína legnagyobb autonóm területe, és az ország területének mintegy egyhatod részét teszi ki, ennek ellenére csak 19,7 millióan lakják. A lakosság összetételét tekintve – pekingi adatok szerint is – az ujgurok alkotják a relatív többséget (45%), őket követik a kínaiak (41%), a maradékot kazahok (7%), kirgizek (0,9%) és mongolok (0,8%) teszik ki. Az ujgur emigráció azonban nem ért egyet ezekkel az adatokkal: a Peking által nyilvántartott 8,4 millióval szemben szerintük 20 millió ujgur él Kínában.

Az ujgur emigráció azonban nem ért egyet ezekkel az adatokkal: a Peking által nyilvántartott 8,39 millióval szemben szerintük 20 millió ujgur él Kínában. Az arányszámokat illetően sem fogadják el a kínai statisztikákat. Úgy vélik, hogy Hszincsiangban a lakosságnak ma már 50%-a kínai, szemben az 1949-es 10%-kal, amit az elmúlt hatvan év jelentős mértékű betelepítéseivel és az elkínaiasítással magyaráznak.

Tény, hogy a kínaiak az élet különböző területein nagyobb előnyöket élveznek, mint az őslakos ujgurok, hiszen a tartomány gazdasági és pártvezetői mind kínai származásúak. A vezető, jobban fizető állásokat is kínaiak töltik be, valamint az új lakásokat is kiugró számban kínaiak kapják. A kínai betelepülés elsősorban a városokat érinti, ennek megfelelően a legtöbb kínai a tartomány fővárosában, Urumcsiban és annak környékén él.

Az ujgur népesség döntően vidéken él és főleg mezőgazdasággal foglalkozik. A tartományban 57,26 millió hektárnyi termékeny földterület van, melyből 48,01 millió hektár áll művelés alatt. A régió klímája miatt elengedhetetlen az öntözés, különösen tekintettel arra, hogy Kínának leginkább ezt a régióját sújtja az elsivatagosodás. A művelésre alkalmas földeken főleg gyapotot, kölest, krumplit, rizst, cirkot és gyümölcsöt termesztenek.

A tartomány lakossága egyre jobban gyarapszik és fiatalodik. 2000-ben a lakosság 27,3%-a tartozott a 0-14 éves korosztályba, 68,17% volt a 15-64 év közöttiek aránya, és 4,53% volt 65 éven felüli. A gond az, hogy a kínai népesedéspolitika az ujgurok szerint ellenük irányul, mivel adataik szerint Hszincsiangban több ujgur nőnél alkalmaznak kényszerabortuszt, illetve sterili-

zációt, mint ahány kínainál. Ez ellen szervezetten kívántak fellépni, és az ujgur ellenzék 1998. május 10-én „Megszülettünk" címmel demonstrációt rendezett, ami ellen a kínai hatóságok keményen felléptek, és még 1998. augusztus 2-án kivégezték Rapidzsan Hadzsint, a mozgalom vezetőjét.

Hszincsiang tartomány rendkívül gazdag erőforrásokkal rendelkezik, amelyek kiaknázását igazából csak mostanában kezdik el. Ez az egyik fő oka annak, hogy a tartomány nagyon felértékelődött Peking szemében. Hszincsiangban 122 féle ásványkincs található. Közülük az olaj, a földgáz, a szén, az ólom, a cink és az arany a legjelentősebb. Kína növekvő energiaéhsége miatt a fosszilis energiahordozók jelentősége a legnagyobb. Hszincsiangban hat jelentősebb olajmezőt tártak fel, amelyek harminc évre elegendő energiahordozót tartalmaznak a mai feltételezések szerint. Megfelelő kiaknázás mellett egy mezőből évi 1-1,5 millió tonna olajat lehet majd kitermelni. Kína jövőbeli terveiben tehát nagyon fontos szerepet játszanak Hszincsiang erőforrásai.

A tartomány infrastruktúrájának fejlesztése mögött két ok áll. Az első a tartomány erőforrásainak kiaknázása, a második pedig a megfelelő feltételek biztosítása a közép-ázsiai energiahordozókhoz való hozzáféréshez, márpedig hozzájuk Hszincsiangon keresztül vezet az út. Igazából ez a két tényező az, ami Pekinget a „Nyitás Nyugatra” program meghirdetésére sarkallta.

Az ujgurok azonban nem osztják Peking lelkesedését, mivel számukra a modernizáció és a fejlesztés egyet jelentenek az elkínaiasítással. Éppen ezért egyre jobban erősödik az ujgur ellenállás, ami Kína számára mind nagyobb gondot jelent, és veszélyezteti a nagyratörő terveket. Ráadásul az ujgur probléma ma már nemcsak belpolitikai, hanem külpolitikai téren is egyre több fejfájást okoz Pekingnek.

Kínai tervek Hszincsianggal kapcsolatban

Hszincsiang GDP-je az utóbbi években 150 milliárd jüan/év körüli összegről 220 milliárdra nőtt, de a pekingi kormányzat jelentős fejlesztéseket kíván megvalósítani a tartományban, amelyek a közeljövőben a GDP gyorsabb növekedéséhez fognak vezetni.

Nagy volumenű infrastrukturális beruházások vannak folyamatban, főleg utakat és vasutakat építenek, tervezik az öntözőrendszerek kibővítését is. A vizet a Tiensan gleccsereiből vezetnék, amelyek a globális felmelegedés hatására már amúgy is olvadásnak indultak. A tartomány infrastruktúrájának ilyen arányú fejlesztése mögött két ok áll. Az első a tartomány erőforrásainak kiaknázása, a második pedig a megfelelő feltételek biztosítása a közép-ázsiai energiahordozókhoz való hozzáféréshez, márpedig hozzájuk Hszincsiangon keresztül vezet az út. Igazából ez a két tényező az, ami Pekinget a „Nyitás Nyugatra" program meghirdetésére sarkallta.

A legjelentősebb beruházásnak az a mintegy 4000 km hosszú csővezeték számít, ami a Tamir-medencéből Sanghajig szállítja az olajat és a földgázt az

energiára éhes keleti országrész számára. Ez a nagyberuházás a már említett hat olaj- és gázmező jobb kihasználását teszi lehetővé. A legfrissebb adatok szerint 2004 óta mintegy 29 milliárd köbméter földgáz érkezett már ezen a vezetéken Kína iparilag fejlettebb keleti régióiba. Ám alighogy elkészült ez a vezeték, a kínaiak máris nyomulnak tovább a belső-ázsiai olajmezők felé. 2004 májusában már alá is írtak egy szerződést a vezeték meg-hosszabbításáról a kazahsztáni kőolaj- és földgázmezők felé, ami újabb 3,3 milliárd dolláros beruházást jelent.

De mi is áll Kína nyugatra nyomulásának hátterében, amire az új vezetékek építése a legjobb példa? A választ már Brzezinski megadta „A nagy sakktábla" című könyvében. A Szovjetunió felbomlása után ugyanis megindult a versenyfutás a belső-ázsiai energiahordozókért, melyeket az Amerikai Egyesült Államok Afganisztánon, illetve Azerbajdzsánon és Grúzián át igyekszik kiaknázni. Kína Hszincsiang felől hatol be a térségbe, és a 2004. májusi szerződés révén a kazah olajmezőkhöz kíván hozzáférni. Kína politikailag a Sanghaji Együttműködés keretein belül szeretne egyre nagyobb mozgástérre szert tenni a belső-ázsiai országokban, amelyeknek gazdasági érdekük a jó viszony fenntartása. Ezért már rögtön a Sanghaji Együttműködés kezdetén elismerték Kína nyugati határait, ami viszont nagy csapás volt az ujgur függetlenségi mozgalomra.

Kína tehát nagyon fontosnak tartja, hogy Hszincsiangon át közvetlen hozzáférése legyen a belső-ázsiai energiahordozókhoz, az ujgurok azonban nem osztják Peking lelkesedését, mivel számukra a modernizáció és a fejlesztés egyet jelentenek az elkínaiasítással. Éppen ezért egyre jobban erősödik az ujgur ellenállás, ami Kína számára mind nagyobb gondot jelent, és veszélyezteti a nagyratörő terveket. Ráadásul az ujgur probléma ma már nemcsak belpolitikai, hanem külpolitikai téren is egyre több fejfájást okoz Pekingnek.

Évi 40 milliárd m^3 gáz jut Kínába Közép-Ázsiából

Hu 2009. december 14-én Hu Csin-tao (Hu Jintao) kínai elnök Samandepe településen vendéglátójával, Kurbanguly Berdymukhamedov türkmén elnökkel, a kazah és üzbég elnök társaságában ünnepélyes külsőségek között felavatta a Közép-Ázsia vezetéket, amelynek építésén a megelőző 27 hónapban több mint nyolcezer ember dolgozott. Peking nyilvánvalóan egyértelmű sikernek, győzelemnek értékeli a közép-ázsiai csap megnyitását. Ez az első olyan gázvezeték, amely Oroszországot megkerülve vezet Kínába. Ez része a Közép-Ázsia vezetéknek (másik nevén Türkmenisztán-Kína gázvezeték), amely 30 évre szóló szerződés keretében jött létre.

A Közép-Ázsia-Kína gázvezeték 1833 km hosszú szakasza Türkmenisztánt, Üzbegisztánt és Kazahsztánt köti össze, mielőtt csatlakozik az észak-nyugat kínai Hszincsiang-Ujgur Autonóm Területhez. A türkmén-üzbég határon induló vezeték gázt juttat Kína második Nyugat-Kelet földgázvezetékébe, aminek köszönhetően 14 kínai város és tartomány jut fűtőanyaghoz a Gyöngy folyó deltá-

jának térségében, a Jangce deltájában, valamint Közép- és Nyugat-Kínában. A gáz – Kínán belül – még további kb. 5000 km-t utazik. 2011-ig a vezetéken mintegy 13 milliárd m^3 gáz fog érkezni az országba, majd a szállítási kapacitás eléri a 30 milliárd m^3-t évente, és 2012-2013-ban 40 milliárd köbméterre emelkedik. Mindeközben Kína gázhiánya a közép-ázsiai gázimportot nem számítva egyes becslések szerint 2009-re épp kb. 30 milliárd m^3 lesz, és legkésőbb 2015-ben eléri a 40 milliárd m^3-t.

Kína egyik legnagyobb gáztermelő és ellátó vállalata, a China National Petroleum Corporation (CNPC) csak 2009 novemberében – amikor Dél-Kínában hirtelen betört a hideg, és hiány keletkezett – 700 millió m^3 folyékony földgázt vásárolt az azonnali piacon. Kína 1997 óta összpontosít az olajban és földgázban gazdag közép-ázsiai térségre, mint energiaforrásra, amikor is kormányközi megállapodást írt alá Kazahsztánnal egy Hszincsiang és Nyugat-Kazahsztán közötti olajvezeték megépítéséről.

„Az új szállítási útvonal kifejezi Kína stratégiáját arra vonatkozóan, hogy bővíteni kívánja energiaimport-forrásait, és alapvetően fontosnak tartja az import biztonságosságát” – idézi a Global Times Csang Jaót (Zhang Yao) a sanghaji Oroszország és Közép-Ázsia Kutatóintézet igazgatóját. Kína hagyományosan a Közel-Keletről és Nyugat-Afrikából importál energiát, a behozott mennyiség fele származik a Közel-Keletről.

„A Malaca-szoroson átvezető tengeri útvonal komoly potenciális kockázatot jelent, ha bármilyen helyi konfliktus az utat lezárhatja” – mondta Csang, aki szerint a szárazföldi vezeték a tengeri utakhoz hasonlítva sokkal biztonságosabb.

A statisztikák azt mutatják, hogy Kína össz-energiafelhasználásában uralkodó a szén 70%-os részesedéssel, míg a földgáz aránya mindössze 3%. Egyes szakértők szerint a Közép-Ázsia vezetékkel a földgázfelhasználás aránya 2%-kal emelkedhet, amit minőségjavító tényezőnek tartanak.

Türkmenisztán földgázmezői a világon a negyedik legnagyobb tartalékkal rendelkeznek Oroszország, az Egyesült Államok és Irán után. Becslések szerint itt mintegy 25 ezer milliárd m^3 földgázt rejt a föld mélye. Türkmenisztán egészen az elmúlt időkig Oroszországba is szállított évi 50 ezer milliárd m^3-t, de a vezeték felrobbantása miatt 2009. áprilisában az ellátást felfüggesztették.

Megfigyelők szerint a közép-ázsiai beruházás nem veszélyezteti a kínai-orosz gázmegállapodásokat, a két ország közötti tervezett vezeték megépítését. A Hszinhua hírügynökség ezzel kapcsolatban Vlagyimir Putyin orosz kormányfőt idézi, aki kijelentette, hogy nem aggódik, hiszen Kína energiaigénye egyre nő, s a kérdésben „szoros kapcsolatot” tartanak egymással.

Hu Csin-tao (Hu Jintao) kínai elnök mindkét országban a további együttműködés bővítését szorgalmazza, és azt hangsúlyozza, hogy a Közép-Ázsia gázvezeték valamennyi érintett ország és a térség érdekét szolgálja. Az egyenlőség és a kölcsönös haszon elvei alapján Peking az olaj- és a gázszektorban lehetőséget lát a kétoldalú kapcsolatok fejlesztésére – derült ki Hu szavaiból, egyben

a nem energiaipari területeken is a kapcsolatok szorosabbra fűzését javasolja. A kínai elnök Türkmenisztánban felvetette egy közép- és egy hosszú távú terv gondolatát, ami a közlekedést, a távközlést, az építőanyag-ipart és az infrastruktúrát érintené *(Bernát, 2008)*.

Az ujgur ellenállás kezdetei

Hszincsiangban a Kínával szembeni fegyveres ellenállásnak és elszakadási törekvéseknek az elmúlt 250 évben elég komoly hagyománya alakult ki. Az 1949 és 1990 közötti időszak viszonylag békésnek mondható, de az utóbbi 18 évben ismét megerősödtek a szeparatista törekvések a tartományban.

1979 és 1989 között sok ujgur önkéntes harcolt az afgán háborúban a mudzsahedinek oldalán, akiknek egy része 1989 után hazatért Hszincsiangba, új radikálisabb iszlám tanokat hozva magával, ami összhangban volt a Szovjetunió bomlásával párhuzamosan Közép-Ázsiában meginduló iszlám újjászületéssel. A közép-ázsiai országok függetlenné válása csak tovább serkentette ezt a folyamatot. Hszincsiangban egyre több ujgur szervezet alakult nemzeti célkitűzésekkel, ám különböző programokkal. A minimális célkitűzés az emberi és kisebbségi jogok biztosítása, valamint az elkínaiasítási politika felfüggesztése volt. E célkitűzésekben minden ujgur szervezet egyetért. Ám a maximális programot, az elszakadást megfogalmazó elképzeléseket már csak a szélsőségesebb mozgalmak tették magukévá.

Az első jelentős ujgur nemzeti megmozdulásra 1990. áprilisában került sor Baren városában, amit a kínai hatóságok véresen levertek. Az összecsapásokban kb. ötven tüntető vesztette az életét. A demonstráció szétverése után zavargások törtek ki, támadások érték a kormányzati épületeket, kínai kereskedők üzleteit fosztották ki. Ennek a megmozdulásnak az utóhatásait mi is éreztük, amikor 1990 júniusában műszeres terepi kutatóúton voltunk Hszincsiangban. A tartományi hatóságok a személyes biztonságunkra hivatkozva, csak nehezen adták meg a terepi mérésekhez szükséges engedélyeket *(Makra és Gál, 1996)*. Ehhez hasonló megmozdulásokra azóta több ízben is sor került Hszincsiangban, de ezekről kevés információ áll rendelkezésünkre, mivel a kínai média vagy nem számol be róluk, vagy csak nacionalista tüntetések feloszlatásának állítja be őket. Külföldi tudósítókat pedig nem engednek a zavargások helyszínére.

A hszincsiangi ujgur nemzeti mozgalom újjáéledésével együtt az ujgur emigráció is hallatni kezdte a hangját az 1990-es évek elején, abban bízva, hogy sikerül nemzetközi szintre emelni az ujgur problémát. 1992-ben rendezték az ún. Lop-Nor konferenciát, ahol a kínai atomkísérletek ellen tiltakoztak. A kínai atomkísérletek központja ugyanis Hszincsiangban, a Lop-Nor környékén van. Itt mintegy 44 kísérleti atomrobbantás volt 1964 és 1996 között, melyek közül 22 légköri atomrobbantás volt. Az ujgur ellenzék szerint ezek a kísérletek visszafor-

díthatatlan környezeti károkat okoztak már eddig is, ráadásul máig mintegy 200 ezren haltak vagy betegedtek meg sugárszennyezés miatt a környező vidékeken.

Az emigráció először tehát környezetvédelmi problémával összekapcsolva igyekezett felhívni a világ figyelmét az ujgurokra, ám ez a kísérlet nem járt sok eredménnyel. 1993-ban már a radikálisabb hangok erősödtek fel. Március 15-én megalakult az Ujgurisztán Felszabadítási Frontja, amely 12 év alatt kb. 800 fegyveres akciót hajtott végre. Főleg rendőrőrsöket támadtak, de 1997-ben Pekingben is követtek el robbantásos merényletet. Mialatt Hszincsiangban egyre jobban megerősödtek a fegyveres ujgur szervezetek, az emigrációnak is sikerült erőre kapnia. 1995-ben képviseleti irodákat nyitottak Washingtonban és több nyugat-európai városban. Az ujgur emigráció békés ellenállásának hosszabb távon lehetnek eredményei, amit bizonyít, hogy tavaly egyik prominens tagját, Rebíja Kadír asszonyt jelölték a Nobel-békedíjra és George Bush is hivatalosan fogadta. Mindazonáltal a fegyveres összecsapások sem szűntek meg a kínai kormányerők és a különböző ujgur fegyveres szervezetek között.

A Sanghaji Együttműködés azonban érzékenyen érintette az ujgur ellenállást, mivel ezután nem számíthattak támogatásra a közép-ázsiai iszlám országok kormányaitól. Az ujgur ellenállóknak tehát új szövetséges után kellett nézniük, ezt pedig leghamarabb a Kelet-Turkesztáni Iszlám Mozgalom találta meg - a tálibokban. A mozgalom vezére, Hasszan Mahsum szövetséget kötött a tálibokkal, ennek értelmében 500 ujgur fegyveres kapott afganisztáni kiképzést.

Ezt követően 1999-ben a radikális ujgurok az al-Káidával is felvették a kapcsolatot, bin Ládennel is tárgyaltak, s az a megállapodás született, hogy a Kelet-Turkesztáni Egyesült Nemzeti Forradalmi Front 100 emberét az al-Káida fogja kiképezni. Vagyis 2001-ben körülbelül 600, a tálibok és az al-Káida által kiképzett ujgur fegyveres lehetett. Legtöbbjüket Afganisztánban érte a 2001. őszi amerikai támadás, és közülük 22 főt ma Guantánamón tartanak fogva: kiadatásukat Kína azóta is folyamatosan követeli. Az összes Kína-ellenes ujgur mozgalmat terroristának minősítették, még a békéseket is. 2001. október 11-én Peking kijelentette, hogy a hszincsiangi szeparatisták elleni fellépés része a terrorizmus elleni háborúnak.

A 21. század elején Kína számára az egyik legfontosabb bel- és biztonságpolitikai problémává az ujgur kérdés vált. Azonban egyre inkább úgy tűnik, hogy ezt a problémát nem lehet Kína határain belül tartani. Az ujgur emigráció szervezettebbé válása miatt egy, a tibetihez hasonló függetlenségi mozgalom fog kibontakozni, ami fájdalmasabban fogja érinteni Pekinget, mint a tibeti mozgalom, hiszen Hszincsiang mind gazdasági, mind geostratégiai értelemben sokkal fontosabb a számára.

Az ujgur emigráció és a békés ellenállás programja

2004-ben felgyorsultak az események az ujgur emigráns csoportok körül. Szervezettebbek lettek, aminek fő motivációja az, hogy megszabaduljanak a Kína által rájuk sütött terrorista bélyegtől. Az emigráns ujgur szervezetek fő központjai az Egyesült Államokban és Németországban vannak. A változások 2004. áprilisában indultak két szervezet összeolvadásával, amikor Erkin Alptekin meghirdette a békés ellenállás politikáját. Alptekin tekintélyes ujgur emigráns vezető, akinek az apja, Isa Jusuf Alptekin az 1940-es években a független ujgur kormány tagja volt. Maga Erkin Apltekin az 1970-es évekig Törökországban élt, majd átköltözött Németországba, és mára nyugaton is elfogadott ujgur vezetővé vált.

Mialatt az ujgur emigráció meghirdette a békés ellenállás politikáját, Kína erődemonstrációba kezdett Hszincsiangban. 2004. augusztusában tartották a „Kelet-Turkesztán Ellenőrzése" elnevezésű hadgyakorlatot, amelyen a szakadárok elleni fellépést gyakoroltatták a hadsereggel.

A kínai erődemonstrációra válaszul 2004. szeptember 11-én több ujgur vezető is megismételte a békés ellenállásra való felszólítást, de az igazán jelentős változások csak ezután történtek. 2004. szeptemberében Washingtonban megalakult az emigráns ujgur kormány Amvar Jusuf Turani vezetésével. A hírre Kína azonnali tiltakozással reagált, de az Egyesült Államok nem lépett fel az emigráns kormány ellen, jelezve ezzel, hogy elismeri a békés ellenállás jogosságát.

Alighogy megalakult az emigráns kormány, 2004. október 8. és 10. között Münchenben létrejött az Ujgur Világkongresszus, mely az összes ujgur képviseletét tűzte ki célul. A kongresszus elnökének Erkin Alptekint választották, akinek az irányításával elsősorban megfelelő stratégiát igyekeznek adni a szabadságmozgalomnak, melyet leginkább a Free Tibet mozgalom analógiájára szeretnének formálni. A kongresszus kategorikusan tagadta Peking vádjait, miszerint terroristák lennének, és elítélte a terrorizmus minden formáját. Mindemellett követelték, hogy Kína tartsa tiszteletben az emberi és a kisebbségi jogokat, valamint az Amnesty International jelentésére hivatkozva követelték a kivégzések felfüggesztését is. Kínában ugyanis közvetlenül a kongresszus előtt 50 ujgur aktivistát végeztek ki.

Kína a kongresszus miatt élesen bírálta Németországot is, mivel Peking álláspontja szerint a németek teret biztosítanak terrorista szervezkedéseknek és csoportoknak, amelyek Kína elleni támadásokat terveznek. De úgy tűnik, hogy az ujgur emigrációban 2004-ben elindult változások már kétségtelenné tették, hogy az ujgur szabadságmozgalom és a terrorizmus közé nem lehet egyenlőségjelet tenni. Kína mindenesetre a nyomás fokozására készül. 2005. februárjában Luon Gan kínai biztonságpolitikus a legfontosabb problémának Hszincsiang kérdését tartotta, amit véleménye szerint csak úgy lehet megoldani, ha minden Kína-ellenes ujgur nemzeti megmozdulást idejében elfojtanak.

Az ujgur emigráció békés ellenállásának hosszabb távon lehetnek eredményei, amit bizonyít, hogy 2008-ban egyik prominens tagját, Rebija Kadír asszonyt jelölték a Nobel-békedíjra és George Bush is hivatalosan fogadta. Mindazonáltal a fegyveres összecsapások sem szűntek meg a kínai kormányerők és a különböző ujgur fegyveres szervezetek között. Legutóbb 2007. januárjában tört ki 19 halálos áldozatot követelő összecsapás, amikor a kínai hatóságok rajtaütöttek a Kelet-Turkesztáni Iszlám Mozgalom kiképzőtáborán. Az ekkor foglyul ejtettek közül hármat még tavaly novemberben kivégeztek.

Kína Oroszországgal is igyekszik jó katonai együttműködést kiépíteni a terrorizmus elleni küzdelemben, amit a Sanghaji Együttműködés katonai jellegének izmosításával kíván elérni. Ezt jól példázza a 2007. augusztusában Hszincsiangban megtartott közös hadgyakorlat, amelyen egy 2000 fős orosz egység és 36 repülőgép vett részt.

A 21. század elején Kína számára az egyik legfontosabb bel- és biztonságpolitikai problémává az ujgur kérdés vált. Azonban egyre inkább úgy tűnik, hogy ezt a problémát nem lehet Kína határain belül tartani. Az ujgur emigráció szervezettebbé válása miatt egy, a tibetihez hasonló függetlenségi mozgalom fog kibontakozni, ami fájdalmasabban fogja érinteni Pekinget, mint a tibeti mozgalom, hiszen Hszincsiang mind gazdasági, mind geostratégiai értelemben sokkal fontosabb a számára. Arról nem is szólva, hogy a jövőre vonatkozó kínai tervekben fontos szerepe van a tartománynak, ám ezt a szerepet csak akkor tudja betölteni, ha sikerül megoldani az ujgur kérdést, de ez egyelőre nem látszik megvalósulni a közeljövőben. Sőt az is könnyen elképzelhető, hogy Hszincsiang Belső-Ázsia egyik forró pontjává válik.

Peking számára ez elképzelhetetlen perspektíva. Nem azért ruházott be dollármilliárdokat a közép-ázsiai olaj- és földgázkincs kiaknázásába, hogy az onnan érkező importjának áteresztő pontjai lebénuljanak. Ugyanakkor nincs az a pénz, amiért lemondana „sajátnak” tekintett energiabázisainak talán legfontosabbjáról *(Bernát 2009)*.

Felhasznált irodalom

Bernát Péter, 2008: Az ujgur kérdés és ami mögötte van. *Nemzet és Biztonság,* 1(4), 30-37.

Bernát Péter, 2009: Az ujgur kérdés és ami mögötte van. *Elemzések,* 15, 1-6. ZMNE Stratégiai Védelmi Kutatóintézet, Budapest

Makra László és Gál András, 1996: A varázslatos Kína. Útikönyv, 172 p, *Makra-Gál Kiadó,* Szeged-Szerencs, ISBN 963 650 677 9

A FÖLDHŐ HASZNOSÍTÁSÁNAK KÜLÖNBÖZŐ MEGOLDÁSAI

DR. GÖŐZ LAJOS

A globális éghajlatváltozás tény, annak ellenére, hogy valaki kételkedik benne vagy tagadja. Azt vitatni lehet, hogy az antropogén tényezők milyen szerepet játszanak, vagy a földtörténet során oly sokat változó fizikai folyamatokkal magyarázzuk, ez megítélés kérdése. Az ipari forradalom óta eltelt l70 év. Pontos mérések igazolják, hogy az üvegházhatású gázok aránya a légkörben háromszorosára nőtt. 1850 óta vannak pontos mérések a hőmérsékletre vonatkozóan, az adatok szerint 0,76 celsius fokkal nőtt az átlaghőmérséklet. Ténykérdésként kell elfogadnunk azt is, hogy a fosszilis tüzelőanyagok, a szén, az olaj, a földgáz elégetésével nagymértékben hozzájárultunk a légköri üvegházhatású gázok drámai emelkedéséhez, hiszen ezeknek a tüzelőanyagoknak az aránya átlagosan a Földön 80%. Ilyen viszonyok között kétséges, hogy a károsanyag légköri koncentrációját 450 ppm alatt tudnánk stabilizálni.

Sajnos a *hagyományos energiaforrások felhasználását a kormányok évente kb. 250-300 millió dollárral támogatják világszerte*, ami a megújuló energiák – így a nap, szél, biomassza, vízenergia, geotermikus energia – ennek az összegnek csak jelentéktelen hányadát kapja.

Ez piactorzító hatást eredményez, akadályozza az említett energiák térnyerését, ezen kívül nincsenek bekalkulálva az externális költségek, a légszennyezés okozta orvosi, egészségügyi költségek, a regionális környezet romlása,(savas esők, higanyszennyezés stb.).

A megújuló energiatechnológiák sokkal versenyképesebbek lennének, ha megkapnák ugyanazt a kutatási-fejlesztési támogatást, mint a hagyományos technológiák.

Hazánk primer energiaigényének mindössze 5%-át fedezik a megújuló energiaforrások. Hazánkban számos lehetőséget adott a természet a megújuló energiák szélesebb körű alkalmazására.

Az egyik ilyen terület a föld hőjéből nyerhető energia. A Föld belsejéből a felszín felé áramló földi hőáram a mélyebb részekből állandóan áramlik. Ezen kívül még beszélhetünk a Napból származó hőáramról, a tektonikai viszonyokkal összefüggő hőterekről, vagy a kőzetekben mozgó folyadékok, gázok és még egyéb kémiai folyamatokból származó hőről.

Már évszázadokkal ezelőtt a bányászat során tapasztalták az emberek, hogy a nagyobb mélységekben, majd később a mélyfúrásokban is a Föld hőmérséklete – lefelé haladva a Föld középpontja felé – növekszik. Ezt tulajdonképpen tudomá-

nyos mérésekkel Kelvin angol fizikus már 1863-ban megfogalmazta, egy fúrólyukban elvégzett hőmérséklet-mérésekkel. Ő határozta meg a termodinamika második fő tételét is, valamint az abszolút hőmérsékleti skála javaslatát is elfogadták 1848-ban. Ez az egység az ő nevét viseli a °C. Jelentős kutatási tevékenységet végzett a tenger alatti távíró kábelek működésének tökéletesítésére is, valamint a földtörténeti korok időtartamára vonatkozó kutatásokkal kapcsolatosan is. Ez utóbbi azonban nem volt utólag sikeresnek ítélt, de ettől eltekintve rendkívül nagy jelentősége van Celvinnek a földhőre vonatkozó kutatások tekintetében.

Tehát, a Föld belsejéből a kéreg irányába hőáramokat tudunk kimutatni. A napsugárzás – mint ismeretes – csak csekély mélységig jelentkezik a földkéreg hőmérsékletében, a napi ingadozás csak 40-60 cm mélységig mutatható ki. Az évi hőmérséklet-ingadozás is csak legfeljebb 8-10 méteres mélységig. Tehát a napsugárzás elenyésző ahhoz a hőhöz képest, ami a Föld belsejéből a felszín felé áramlik.

Természetesen nem szabad a szoláris energiát leértékelnünk. Amennyiben a felszíni viszonyokkal összefüggésben vizsgáljuk, akkor láthatjuk, hogy óriási jelentőségű, hiszen – mint ismeretes – 90 perc alatt annyi hőt sugároz ki a Nap a Föld felszínére, mint amennyi energiát az emberiség egy év alatt megtermel.

Még egyszer összefoglalva; megállapíthatjuk, a nap sugárzó hője napi változása szilárd kőzetekben kb. 1 méter mélységig laza homokban 0,15-0,5 méter mélységig, míg víztartalmú porózus kőzetekben 1-1,5 méterig hatolnak le. Az évi változás a kőzet paramétereitől független 20-35 méterig érzékelhető. Ez alatt a hőmérsékletet a Föld belsejéből a felszín felé irányuló hőáram szabja meg.

A Föld belsejéből eredő és felszín felé áramló hőmennyiség a Föld hőenergiájának tulajdonképpen a vesztesége. A felület 1 cm^2-én 1 secundum alatt áthaladó hőmennyiséggel, vagyis földi hőárammal jellemezhető.

A földhő történetét értékelve megállapíthatjuk, mellőzve Föld keletkezésének különböző elméleteit, hogy a földhő a radioaktív elemek, így a tórium, urán, kálium által termelhet hő, ezeknek az elemeknek az abszorbeálódásának révén keletkezik.

A radioaktív elemtartalom erősen függ a kőzetek SiO_2 tartalmától, az az bázisosság növekedésével a radioaktív elemtartalom csökken.

A feltételezések szerint ezek a radioaktív hőforrások valószínűleg a kéreg közelébe lévő felső övekben koncentrálódnak. A legfelső övezet, tulajdon képpen a kéreg, igen jó hőszigetelő burok, ezért tételezhető fel, hogy a földtörténet során a belső övezetek hőmérséklete nem csökkent, sőt inkább nőtt. Napjainkban gyakori általánosító megállapítás, a helyzet jellemzésére, hogy a FÖLD össztömegének (kb. 6 kvadrillió kg) 99%-a 1000°C feletti hőmérsékletű, és csak 0,1%-a van száz fok alatt

A földi hőáram az egész Földre vonatkoztatva $1{,}2 \times 10^{-6}$-on kalória/cm^2. Az átlagosnál magasabb értékek tapasztalhatók ott, ahol tektonikai törésvonalak vannak a felszínen, vagy aktív vulkáni tevékenység van jelen, tehát lényegesen magasabbak ezek az értékek. Hazánk területére mért értékek $2\text{-}3{,}31 \times 10^{-6}$-on ka-

lória/cm^2 között változhat. Tehát ez a hőáram az eredeti hőtartalékából a kéreg radioaktív-anyag tartalmával és a tektonikai deformációk hőtermeléséből ered.

A hő terjedésének – mint ismeretes – három módja van: vezetés, az áramlás és a sugárzás. A hővezetés az energiát az anyag részecskéinek rezgései révén továbbítja, az áramlás az áramló folyadék vagy gázrészek szállítják a hőenergiát, míg a hősugárzás során a hőenergia elektromágneses hullámok formájában terjed.

A Föld belsejében – a mélységtől függően – mindhárom módja lehetséges a hőenergia terjedésének. A hőáram mértékét, vagy más néven szoktuk mondani, a hőáram sűrűsége tehát egy alulról felfelé áramló hőenergia értékét megszabja az illető anyag hővezető képessége. A felszín felé állandóan áramló hő mérését közvetlenül nem tudjuk megoldani. A gyakorlat az, hogy mérik a különböző fúrólyukakban a hőmérsékleti gradiens, és ennek alapján a laboratóriumban meghatározzák a magminták hővezető képességét, és számolják a hőáram értékét.

A hőáram-mérések során a mélyfúrások különböző elhelyezkedéséből adódóan nagymértékű eloszlást találunk a hőáram kontinentális területeken igen egyenlőtlenül oszlik meg, míg az óceánok aljzatában elég egy néhány méteres fúrás, és ezekből a lyukakból vett minták alapján lehet gradiens értéket mérni. A tapasztalat az tehát, hogy az óceánok aljzatában sokkal kedvezőbb a helyzet az eloszlás tekintetében, sokkal egyenletesebb ez a hőáram-érték. Ma már több százezer hőáram-érték áll rendelkezésre.

Mint említettük, a hőáram-értékek szoros kolerációt mutatnak a geológiai szerkezettel is. A földi hőáram értékek zöme 0,5-3 mikrokalória/cm^2/sec intervallumba esik. A tektonikailag aktivitást mutató területeken nagy a hőáram, a nyugodt területeken ezek az úgynevezett pajzsok szilárd, nagy kontinentális kiterjedésű földtani képződmények (óceáni medencék), nem hegységképződéssel és aktív vulkanizmussal jellemezhető területeken viszont nagyon kicsi vagy nagyon átlagos a hőáram-érték. Erre az alábbi táblázat ad néhány jellemző értéket.

A kőzet	Hőveszteség képesség cal/cm, s, °C	fajhő cal/g, °C
Andezit	0,0031-0,0069	0,20
Homok (száraz)	0,0008-0,0009	0,20
Mészkő	0,005-0,008	0,21
Agyag (száraz)	0,002-0,003	0,17-0,22
Gránit	0,004-0,0098	0,15-0,19

A kéreg összetételének elemzése során azt is megállapították, hogy a radioaktív elemtartalom szoros kolerációban van a szilícium-dioxid tartalommal, vagyis a bázisosság növekedésével a radioaktív-elem tartalom csökkent.

Megállapítható, hogy míg a kontinentális területeken a hőforrások zömmel a kéregben helyezkednek el, addig az óceáni területeken főleg a köpeny legfelső részén.

A nagyobb mélységek felé a hőmérsékleti eltérések már csökkennek a két terület között. A számítás szerint a felső köpeny alján elérheti a 3000°C-ot, a köpeny maghatáron 4000°C között van a hőmérséklet. A 100-200 km mélység-

ben átlagos felső köpeny hőmérséklet 100-200°C-ra megközelíti az olvadáspont-hőmérsékletet.

Azt is megállapíthatjuk ugyanakkor, hogy a Föld belsejében lejátszódó fizikai folyamatokhoz szükséges energiát elsősorban ez a hő biztosítja.

Feltételezhető az is, hogy ahol ezek a radioaktív anyagok nagyobb koncentrációban helyezkednek el, ott már többlet hő keletkezik, és a felső köpeny lényegesen megolvad, és ez – ami a vulkáni tevékenység során – a felszínre hatol. Az aktív vulkánok elhelyezkedését, vizsgálva megállapítható, hogy ezek egybe esnek a közép- és mélyrengések területével. Ezek a vulkáni anyagok andezit, dacit és riolit. Az óceáni medencék vulkánjai főleg bazaltot termelnek.

A Furier képlet szerint az egységnyi keresztmetszetű, l-hosszúságú hasábon t. az idő alatt

$$Q = kt\frac{T_0 - T_1}{l}$$

hőmennyiség $\boldsymbol{Q}$ áramlik át, ahol $\boldsymbol{T_0}$ és $\boldsymbol{T_1}$ a véglapokon mérhető hőmérsékletet, $\boldsymbol{k}$ pedig a fajlagos hővezető képességet jelenti.

A gyakorlat az, hogy a hőmérsékletnek a mélységgel való változását két szint között a $\boldsymbol{H_1}$ és $\boldsymbol{H_2}$ között geotermikus gradienssel jellemezzük így

$$G = \frac{T_2 - T_1}{H_2 - H_1}$$

Ennek reciprokát nevezzük geotermikus mélység-lépcsőnek, s ennek értéke mindig a kőzetek hőmérsékleti vezetőképességével arányos. Ebből következik, hogy a hőáram: időegység alatt az egységnyi keresztmetszeten áthaladó hőmennyiség.

A földkéregben a geotermikus mélységlépcső tehát néhány méter/°C-tól egészen 100-150 méter/°C között is változhat, a már említett kőzettulajdonságoknak megfelelően. Ennek az átlagos értéke a Földre vonatkoztatva 33 m/°C. A pannon medencének sajátos geológiai felépítéséből adódik, hogy a geotermikus mélységlépcső 15-20 méter/°C. Tehát ez jóval meghaladja, duplája tulajdonképpen, mint a világátlag. Ez az oka, hogy Európában Olaszország és Izland után Magyarország rendelkezik a legjobb lehetőségekkel a geotermális energia feltárására.

A földhő energiájának készlete, tartaléka a rendelkezésre álló és hasznosítható energiaként amerikai számítások szerint 50 ezerszer nagyobb, mint a világ összes olaj- és földgáz energiaforrása. Ugyanakkor az is fontos, hogy egy-egy állam számára a nemzeti energiatermelést függetlenítheti a különböző globális hatásoktól (pl. Izland, Új-Zéland), és emellett – mint ismertes – nem váltja ki a légkör felmelegedését, a légkör szennyezését, mint a fosszilis energiahordozók.

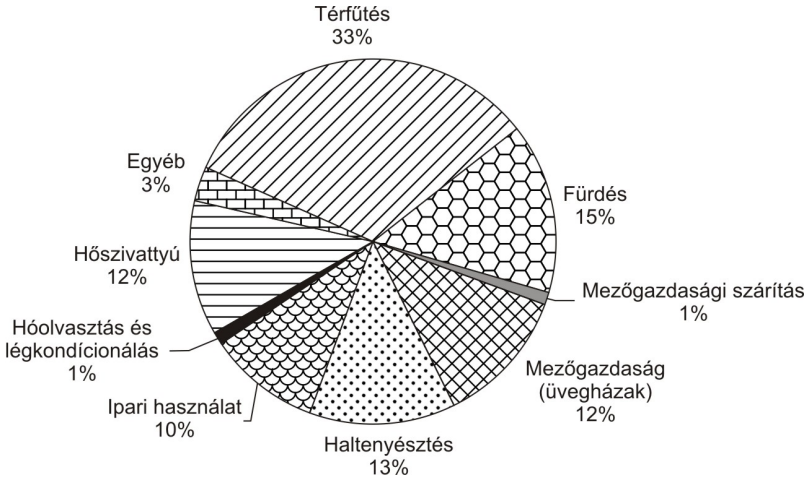

A geotermikus energia közvetlen felhasználása a világon

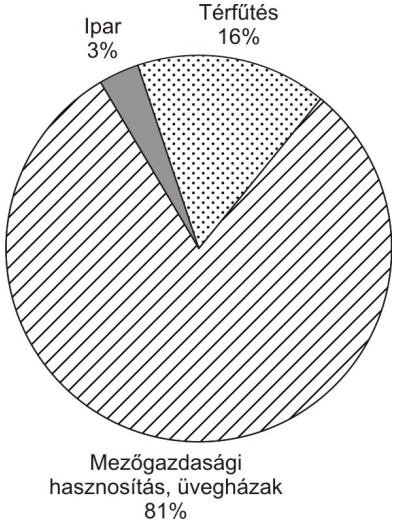

Kizárólagosan energetikai célokra (Magyarországon)

Ennek az energiának a hátrányait is elismerve – így többek között – a helyhez kötöttségét, szállíthatóság gondját és a hő felhozatalának, a kitermelésnek a gondjait, és az ezzel összefüggő hidrogeológiai, visszasajtolási problémákat is figyelembe kell venni. Minden esetre megállapíthatjuk, hogy ez az energia sokkal nagyobb ellenőrzési lehetőséget ad a helyi források kihasználására, bizonyos területeken az autonóm energiaellátásra, és függetlenítheti a közösségeket a nagy energiaellátó rendszerek különböző hatásától, esetleg manipulációitól.

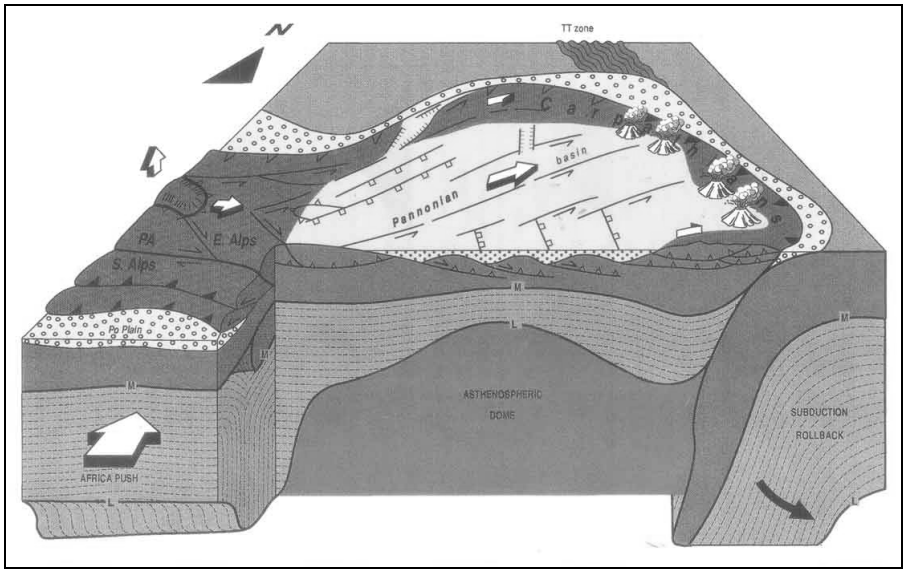

A Pannónia-medence sajátos geotermális anomáliát magyarázó és értelmező blokk-diagramm. Megjelent a TECTONOPHYSICS nemzetközi tektonikai folyóiratban (266. sz. 287-300. 1996). Balra az afrikai lemez behatolását, az Alpok felgyűrődését, míg jobbra a szubdukáció visszagyűrődését látjuk. A medence peremén az orogenetikus övezetet jellemző felgyűrődés, majd a miocénban a vulkanizmus (mintegy 20 millió évvel ezelőtt) jegyeit ábrázolja. Itt érthetjük meg az asztenoszféra dóm-szerű benyomulását, a medence aljzatot elvékonyító rétegösszlet kialakulását illetve helyzetét. Ez eredményezi a 250ºC-os réteghőmérsékleteket az Alföld déli övezetében, az 1000 atmoszférát elérő nyomásviszonyokat, és a szárazgőz kitöréseket.

(szerk.: F. Horváth, S. Clodingh)

A nagy és kis entalpiájú rezervoárok kutatásáról

A kőzetekben (és a bennük lévő folyadék, ami pl. lehet nem csak víz, hanem kőolaj is) az egységnyi területen tárolt hőt geotermikus energiasűrűségnek nevezzük. A földi hő energetikai hasznosítását nagymértékben befolyásolja például hazánkban a termálvizek hőmérséklete. Magyarországon a 30ºC-nál magasabb felszíni hőmérsékletű vizek minősülnek termálvíznek. A hőmérsékleti határokat az egyes szakemberek különböző értékekben állapították meg, így alacsony vagy közepes határ 90-125ºC között, míg a közepes és magas határérték már 150-225ºC közötti értéket jelent. Magyarországon pl. Fábiánsebestyénnél 210ºC-t mértek. Nyilvánvaló, hogy egy 200ºC-os termálvíz már a felszínre lépve – a nyomáscsökkenés következtében – gőzként jelenik meg. Ezek az értékek nálunk még általában alacsonyabbak, mint amit – mondjuk – egy villamos erőmű körfolyamatában igényelnek. Ez nem zárja ki, hogy néhány hazai geotermális mezőben nem tudnánk villamos erőművet létesíteni.

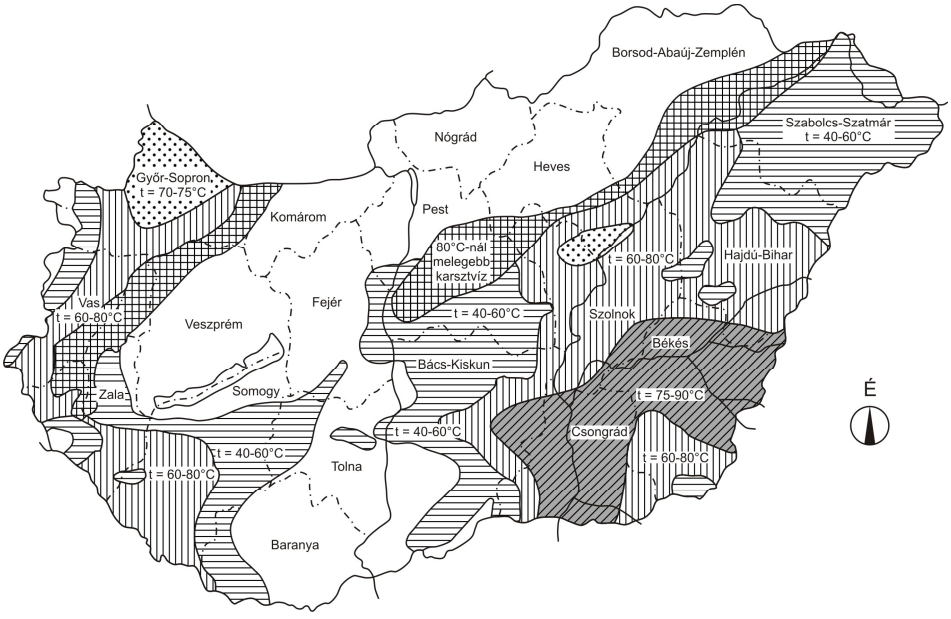

Hévízadó területek megoszlása a felszínen várható hévízhőmérsékletekkel

A hazai geotermikus energiahordozó hévizek termelését és hasznosítását az ország igen kedvező geotermikus és hidrogeológiai adottságai határozzák meg. Ennek a kivételes állapotnak, hőanomáliáknak mély földtani és földkéreg-szerkezeti okai vannak, mint a Kárpát-medence – vagy ahogy nevezzük – a Pannon-medence nem tartozik az aktív vulkáni tektonikai területekhez kapcsolódó, úgynevezett aktív geotermikus övezethez (ahol több száz ºC-os, nagy entalpiájú forró víz és gőz előfordulások ismeretesek), hanem a 150ºC-nál kisebb hőmérsékletű, úgynevezett kis entalpiájú, passzív geotermikus energia előfordulási zónába esik.

Az elmondottak ellenére érdekes az, hogy a közelmúltban hazánkban is sikerült geoelektromos és más geofizikai módszerekkel nagy entalpiájú geotermikus rezervoárok jelenlétét kimutatni, nevezetesen a Nagy-alföld délkeleti részén 3000-4200 méteres mélységtartományban, de hasonlóképpen a Dunántúl délnyugati régiójában, az úgynevezett triász karbonátos kőzettömeg 3000 méternél mélyebb részein is, sőt még É-K Magyarországon is igen magas hőmérsékletre utaló értékeket mértek. Ezek a magas entalpiájú rezervoárok reményt adnak, hogy végre Magyarország is belépjen a geotermikus erőművek létesítésével és gazdaságos üzemeltetésével a geotermikus energiát villamos energiatermelésre hasznosító országok közé (a Fábiásebestyén-4 mélyfúrás kitörését 1985-ben indikálták). (Itt 200-210ºC-os gőz kitörés 3698-4239 méter mélységből történt, a nátriumkloridos víz sótartalma 27,2 g/liter.)

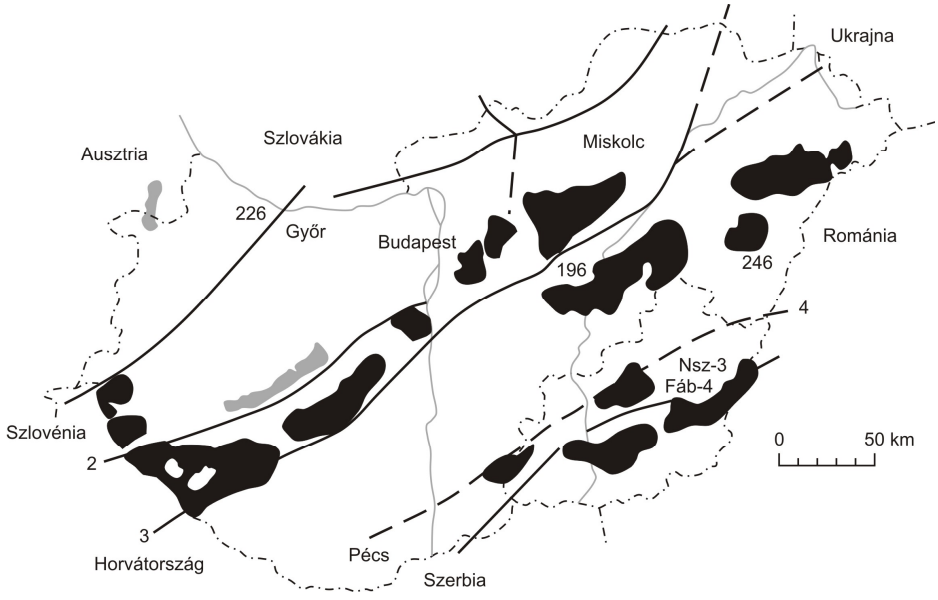

Magyarország feltételezett nagyentalpiájú tározói

A geotermális energia közvetlen hasznosításának módjai:

- lakások és közintézmények fűtése
- növényházak, fóliasátrak fűtése
- terménynszárítás
- baromfinevelés, temperált vizű haltenyésztés
- földhő hasznosítás hőszivattyúval fűtés/hűtés
- fürdők, balneológia
- ivóvíz
- ipari hasznosítás, egyéb

A Pannon-medence pannóniai korú porózus üledékeinek rétegvizei általában enyhén túlnyomásosak, Magyarországon intenzívebb mértékben a fiatal üledékek artézi vizeinek hasznosítása balneológiai, gyógyászati célokra, majd üvegházak és épületek fűtésérére 1886 óta folyik, és ez különösen a II. világháború után gyorsult fel. Területünkön már a rómaiak közel 2000 évvel ezelőtt számos fürdőt építettek, egyedül Budán az egykori Aquincum területén 8 fürdőt tártak fel (lepidárium-langyos, caldárium-meleg, majd frigidárium-hideg medencéivel, ezekhez járult még a laconicum, az izzasztó kamra). Más jellegű fürdőkultúrát hoztak később a törökök, az általuk épített fürdők sokkal víztakarékosabbak voltak, és a mai napig is használhatók.

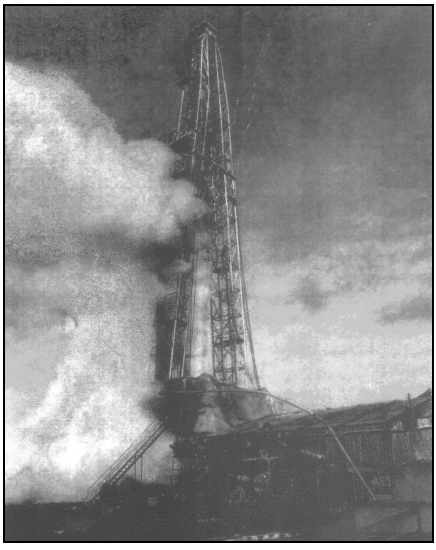

Nagyszénási kitörés

A világ geotermikus energia hasznosítása fűtőérték szerint

Hasznosítás TJ/év			
	2005	***2000***	***1995***
Hőszivattyú	**86,673**	23,275	14,617
Kommunális fűtés	**52,868**	42,926	38,23
Növénytermesztés	**19,607**	17,864	15,742
Haltenyésztés	10,969	11,733	13,493
Terménysszárítás	2,013	1,038	1,124
Ipari hasznosítás	11,068	10,22	10,12
Fürdők, balneológia	**75,289**	79,546	15,742
Légkondicionálás	1,885	1,063	1,124
Egyebek	1,045	3,034	2,249
Összesen	**261,418**	**190,699**	**112,441**

A kis entalpiájú geotermikus energia kifejezést azokra a hévizekre alkalmazzák, amelyek közvetlen felhasználásra alkalmasak. Hazánk egyike azoknak az államoknak, ahol ezt legintenzívebben hasznosítják. Mindez két nagy regionális kőzetrendszerből kerül kitermelésre főként a mélyfúrású kutak révén.

Így:

- a felső-pannóniai többszintes-többtelepes porózus rétegekből, homok- és homokkő formációkból
- és a mezozoos, főleg triász korból származó, töredezett, repedezett, karsztosodott kőzetrendszerből, ami főként mészkőből és dolomitból épül fel.

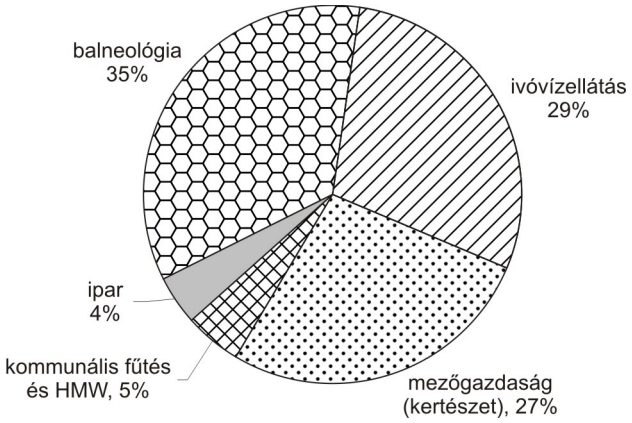

A hazai termálvíz felhasználás

Az éves hévíz-termelés a felső-pannóniai porózus rezervoárokból kb. 80 millió m^3, míg a triász karbonátos rendszerekből kb. 25 millió m^3.

Magyarországon a 30ºC-nál melegebb vizet adó kutak száma 1145 db (2005), ebből mintegy 900 üzemel, és 133 hévízkút gyógyvíz minősítésű. A hévíz-kutak hozama változik. A kezdeti vízhozam néhány 100 liter/perctől a 3000 liter/perc értéket is eléri kutanként, és jellemző volt a szabadon kifolyó termelés is. Ma már a vízhozamok – bár nem mindenütt –, de többnyire lecsökkentek, és így mesterséges, azaz búvárszivattyús kitermelést kell alkalmazni számos kútnál. Ez különösen az erősen megcsapolt hévíz-mezők esetében áll fenn, így pl. Szeged, Szentes térségében. A medence bonyolult hidrogeológiai viszonyait igazolja, és bizonyítja, hogy számos kút van, amely évtizedek óta ugyanabból a mélységből termel, különösebb gondok, depresszió nélkül, vagy esetleg az intenzív termelés során, ha csökken is a vízadó réteg szintje, néhány óra múlva a termelés leállítását követően visszaáll az eredeti rétegszintre. Ilyen kutak találhatók nemcsak a belső Nagy-alföldi medencében, hanem még előfordulnak Északkelet-Magyarországon is több helyen (pl. Jósa-2 kút).

A rétegenergia-csökkenést elsősorban a vízben oldott gáztartalom disszipációja, valamint a víz-utánpótlódás elégtelensége okozza. A repedezett, töredezett, karbonátos kőzetekre telepített kutaknál pedig a külső emberi beavatkozások, elsősorban a bányászati tevékenység, az ezzel együtt jelentkező igen nagy mértékű, és mondhatni veszélyes vízszint-süllyesztés okoz nagy problémát. Éppen napjainkban megállapítható, hogy a kritikus területeken, így pl. mint az eocén-programban meglehetősen felelőtlenül kialakított vízkiemelések megszűnésével, a szénbányászati tevékenység leállításával igen jelentős víz-utánpótlódás következett be. Természetesen az igazsághoz tartozik az is, hogy a karsztos hévizek utánpótlódását az elmúlt egy-két évtized száraz időjárása is befolyásolta, súlyosbította.

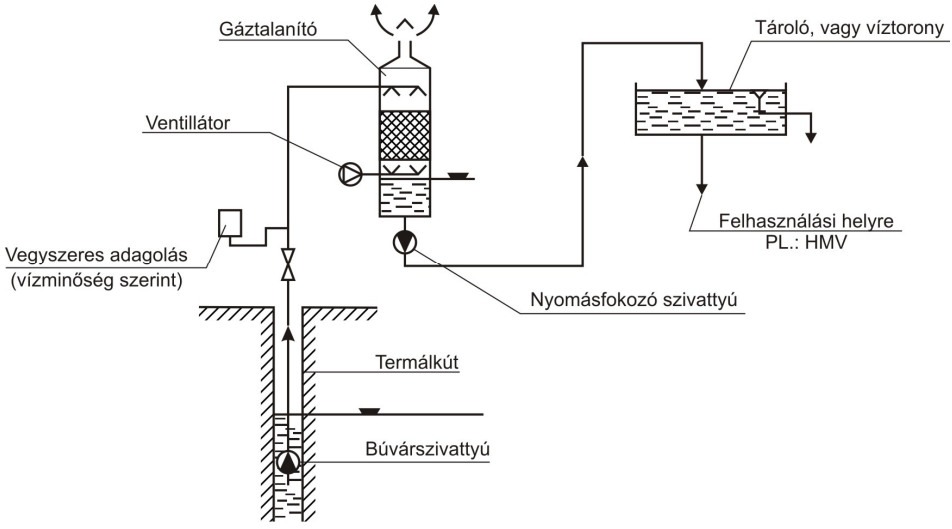

A termálvíz közvetlen felhasználása

Hazánkban a kis entalpiájú, direkt geotermikus energia-hasznosítás értékét 1540 MW-ra becsülik, melyből a mezőgazdasági célokra 565 MW, épületfűtésre 75 MW, és egészségügyi fürdő-, gyógyászat, tehát balneológiai célra, valamint ivóvízre 581 MW, míg egyéb célokra pedig 319 MW jutott.

Magyarországon a legrégibb hagyománya – mint már említettük – a balneológiai, azaz a gyógyászati hasznosításnak van, a kútállomány 40%-a áll ennek szolgálatában, és ez a terület, amelyek az elmúlt évtizedben – különböző programok révén (pl. Széchenyi-terv) – a legdinamikusabban fejlődött. Ezek a kutak mintegy 150 fürdőt látnak el melegvízzel, de még mindig jelentős az ivóvízellátásban játszó szerep is, amit annak idején éppen egészségügyi célokból Zsigmondy Vilmos áldásos tevékenysége eredményezett, így a Jászságban, Heves, Békés-megyében. Ugyanakkor ez azzal az ellentmondással is jár, hogy ezt a vizet le kell hűteni, hogy ivóvízként használjuk.

Az 1960-as évektől igen nagy fellendülést tapasztalhattunk Magyarországon a hévizek mezőgazdasági felhasználása terén is. Ezt elsősorban a Dél-Alföldön valósították meg, üvegházak, fóliasátrak és állattartó telepek fűtésére használják. Emellett néhány kedvező földhő-hasznosítási adottságú területen épületeket, kórházakat, üzemet is fűtenek hévizekkel. Így elsősorban Szeged, Szentes, Hódmezővásárhely, Makó környékén. De nem zárható ki a dunántúli terület sem, kommunális hasznosítása elsősorban a melegvíz-ellátásban Győrött, Mosómagyaróváron történik, de sok közintézmény fűtését is ily módon látják el.

A hasznosítás során nem mindig átgondoltan vették figyelembe a környezetvédelmi szempontokat, ezen kívül a gazdaságosságot sem. A felhasználást követően a még magas hőértékű úgynevezett csurdalék-vizek öntöző-

csatornákba, belvíz-elvezető csatornákba kerültek, és különböző szennyeződéseket, többek között hőszennyezést is okoznak. Pedig célszerű lenne az elsődleges felhasználást követően a másodlagos hasznosítás is, azaz a közismert, több lépcsőben történő hasznosítás, amikor a balneológiai hasznosítást követően esetleg a mezőgazdasági vagy egyéb területen tudják még ezt a hőt hasznosítani. Így terménynszárításra, aszalásra, hal-, rák-tenyésztésnél, talajfűtésnél, stb.

A felszín alatti vizek kutatásával és kitermelésével járó geotermikus energiakutatás és energetikai célú hasznosítás bányászati tevékenységnek minősül, ennek szigorú jogi követelményeivel együtt. Ezt a bányászatról szóló, különböző, és többször módosított törvények keretei határozzák meg. Eszerint a geotermikus energia a földkéreg belső energiája, s miként az ásványi nyersanyagok, így természetes előfordulásukban ezek is állami tulajdont képeznek.

Jelenleg az országban mintegy 100 ezer tonna olajnak megfelelő energiahordozót helyettesítenek geotermikus hővel. Természetesen ennek a termelésnek vannak olyan gondjai is, amelyek – mint említettük – környezetvédelmi szempontból szabályozásra szorulnak, ezért csak energetikai hasznosítás esetén kötelezővé tették az új termálkutak kiépítésénél a hasznosított termálvíz visszasajtolását. A hasznosítókat magas díjtételekkel és progresszív szennyvízbírsággal kívánják kényszeríteni a visszasajtolásra. Ez bizonyos mértékben ellent mond az idevonatkozó európai előírásoknak, amelyek csak abban az esetben írják elő a visszasajtolást, ha ennek nincsenek geológiai-, hidrogeológiai akadályai. Mint ismeretes, a visszasajtolás bizonyos vízadó kőzetrétegekbe pl. a Felső-Pannon homokos, agyagos összleteibe csak olyan magas költséggel valósítható meg, amely már ennek az energiatermelésnek a gazdaságosságát megkérdőjelezi, hiszen kis energiasűrűségű energiahordozóról van szó. Mondjuk 250 liter felhozott termálvízből, azaz fluidumból 40ºC hőt kell elvenni és hasznosítani ahhoz, hogy 1 kg olajjal egyenértékű hőmennyiséget érjünk el. (Fluidomoknak nevezzük a műszaki szaknyelvben az olaj, a víz és egyéb folyadékokat, sőt még a földgázra is – cseppfolyósított gáz – használják, mivel az anyag mindkét halmazállapotában folyadékszerűen változtatja alakját.) Ezek a körülmények már kedvezőtlen feltételeket teremtenek a geotermikus energiát hasznosítók számára. Ezeknek a megoldását szorgalmazza a Magyar Geotermális Egyesület. Tárgyalásokat kezdeményeztek a kormány, illetve az illetékes minisztérium képviselőivel egy ésszerű kompromisszumos megoldás érdekében, összhangban az EU szabályozással.

A geotermális készletek: hazai becslések és számítások

A geotermális energia hordozóját nálunk döntően a termálvíz képviseli, amely a nagy vastagságú, több helyen a 6 km-t is meghaladó üledékes kőzetösszletek porózus – permeabilis tartományait tölti fel. A hazai viszonyok között a Kárpát-medencét feltöltő vastag üledéktakaró sok víztartó porózus-törmelékes vagy repe-

dezett, karbonátos kőzetréteget tartalmaz, amely lehetővé teszi a hévíz termelését és hasznosítását, de ez a termelés a víztárolók készleteit direkt módon fogyasztja, és nem a teljes vízmennyiség pótlódik vissza, ennek csak mintegy 78%-a.

Általánosságban a termálvíz termelésünkre az extenzivitás jellemző, vízvisszasajtolást az országban gyakorlatilag üzemszerűen kevés helyen alkalmaznak. (Hódmezővásárhelyen, a pannon összletben, valamint a dunántúli karsztos tárolóban; az Aquaplus Kft. adatai szerint.)

Magyarországon több mint 40 éve foglalkoznak különböző szerzők, munka- és szakbizottságok, intézetek stb. az ország geotermikus készleteinek becslésével illetve számításával.

A készleteket az 50ºC -nál nagyobb réteghőmérsékletű termálvizek – geotermikus fluidumok – képviselik, a szilárd kőzetvázban lévő hőenergiát csak mint a hőutánpótlás bázisát veszik figyelembe; a hasznosítható vízkészleteket a vízvisszanyomás, sajtolás melletti, számított mennyiségű és hőértékű dinamikus készletek alkotják. A készletek hőegyenértékét a 15ºC-os felszíni átlaghőmérséklethez viszonyított ΔT hőmérsékletkülönbség mellett határozzák meg. A vízkészleteink felszínre hozható és az energetikai hasznosításba vonható dinamikus mennyiségét a vízgazdálkodást nem zavaró, a tároló- és környezetvédelmi előírásokat nem sértő geotermális fluidum-mennyiség jelenti (Liebe Pál szerint).

A vízkészlet meghatározása csak a vízadó, víztároló és vízvezető kőzetekben lévő vizek hőmennyiségét jelentheti.

A készletszámítások jó része nem vette figyelembe a geotermális földhőt jellemző specifikumokat, jelesül azt, hogy:

- a geotermális hőt hordozó hévíz a hasznosítás után – szemben a többi, fosszilis energiahordozóval – nem semmisül meg, hanem megújuló illetve megújítható energiahordozó;
- a vízkészletek nagy része természetes módon utánpótlódik, illetve az ember mint hasznosító által legalábbis részben mesterségesen megújítható, így a készletek nagysága is szabályozható;
- a geotermális energia lényegében kifogyhatatlan, de nálunk ritkán koncentrálódó, „híg” energiaforrás, amely hőmérsékleti szintje alacsony, és a jelenlegi hőhasznosító rendszerekben nehezen, nem a hagyományos módon hasznosítható, és így nem alternatív, hanem additív energiaforrásnak tekinthető;
- a statikus vízkészletekre vonatkozó becslések eredményei csak informatív jellegűek lehetnek, reális használati értékkel csak a dinamikus vízkészletekre vonatkozó értékelések, számítások rendelkeznek. (Meg kell még jegyezni, hogy a készletbecslésekre vonatkozóan szinte az egész világon – Japántól Kanadáig igen nagy eltérésekkel, hibás számításokkal találkozhatunk.)

Nálunk a legújabb készletszámítást mintegy 6500, különböző rendeltetésű fúrásból, illetve kútból származó adatmennyiség feldolgozásával végezték.

A legutóbbi időben a geotermális energiavagyon statikus rendszerű becslésére, a Magyar Geológiai Szolgálat a VITUKI Rt – Dr. Lorberer Árpád és Liebe Pál közreműködésével és tanulmányaik felhasználásával szintén végzett számítást. 10 területegységre osztották az országot az 50ºC-nál melegebb vizet adó pliocén tározók vonatkozásában. (Emellett 26 karbonátos mezozóos és paleozóos tároló rendszert is figyelembe vettek.)

Liebe P. 2400 méter mélységig számolva a hévíz térfogatát, bizonyos kitételekkel 2500 km^3-re becsüli.

A dinamikus rendszerű becslésnél; ha a tároló kőzetből évmilliók alatt akkumulálódott termálvizet kitermelem, így hőt vonok el, a hőmérsékleti gradiens megnő, a nyomásváltozás miatt a vízáramlás iránya is változik, lehűtöm a környezetét. Hogy mikor regenerálódik a rendszer? A magyar származású svájci Rybach professzor szerint ha az elérte az eredeti hőmérséklet 95%-át. Ez függ a vízkivétel mértékétől, hőmérsékleti viszonyoktól és a hidrogeológiai sajátosságoktól. A Jósa-2 számú kút pl. Nyíregyházán (ami egy nagy kórházat lát el melegvízzel) 6-7 óra alatt regenerálódik, tér vissza az eredeti termelő szintre.

Általánosítani tehát ebben a vonatkozásban nem szabad. Jelenleg a becslések szerint a kitermelhető geotermikus vagyon: 343.000 PJ.

A hőenergia előállítási költsége termálvizet használva 65%-kal alacsonyabb, mintha földgázt használnánk, 1 m^3 melegvíz előállítási költsége termálvízzel 48,4 Ft/m^3, míg földgázból 207,0 Ft. Jelenleg a termálenergia az országos energiamérlegben mindössze 1%.

Összefoglalva tehát a vizet és a hévizet, a hévíz energia tartalmát is csak úgy szabad felhasználni, ha azt teljesen hasznosítjuk. Ez a teljes hasznosítás lehetséges több módon, több hőlépcsőben is, sőt több intézményen belül is, de csak pontos összehangolással.

Az ún. Lindal ábra a víz hőfokának függvényében összegzi a különböző hasznosítási lehetőségeket. 200ºC-tól indul, 150ºC-nál a villamos energia termelést, 40ºC-nál az ipari szárítást, 110ºC-nál a bináris vill. energia termelést, 70ºC-tól épületfűtés, hűtés, 40ºC-tól balneológiai hasznosítást, 15-20ºC-kal haltenyésztést, talajfűtést, jégmentesítést javasol.

A hévizek balneológiai hasznosítása

A leggazdaságosabb, legcélszerűbb hasznosítási módozat. Itt a vizet nem csak, mint egyszerű hőhordozó közeget vesszük igénybe, mikor a hőjét levettem, a vizet „eldobom” szemlélettel, hanem egyéb hatásmechanizmusokat is igénybe veszek. A fizikain kívül, az adott ásványi anyagok bőrön keresztül való felszívódását, a gázok, gőzök esetén inhalációt, balneoterápiás eljárásokat, iszapterápiát, a hidroterápiát, a víz fizikai tulajdonságain alapuló különböző gyógymódokat is alkalmazhatunk.

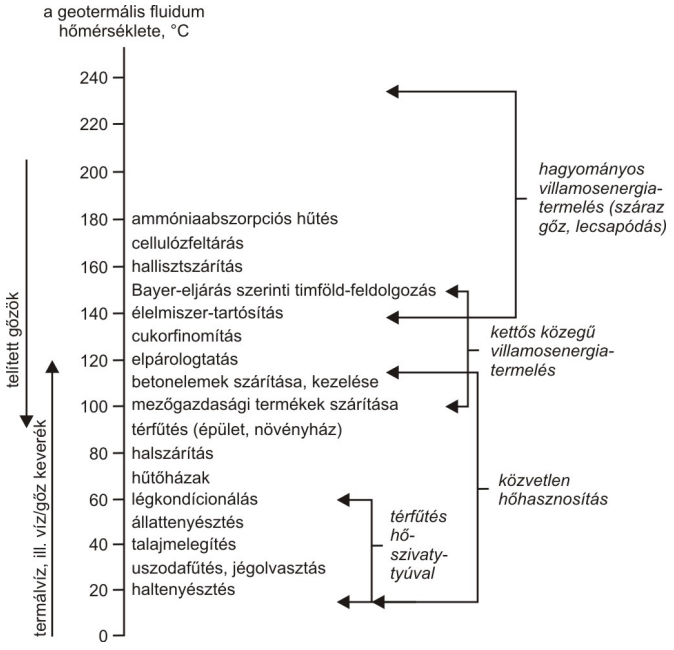

A LINDAL ábra

Az angolszász országokban a spa – sanus per aquam – a víz által történő gyógyítást jelent. (A szó gyökét azonban a belgiumi SPA forrás nevéből eredeztetik.)

A termálvíz vagy hévíz olyan ásványvíz, amelynek hőmérséklete (mint említettük) 30ºC-nál magasabb, és 1 liter vízben az oldott ásvány tartalom legalább 1000 mg. Kivételesen elfogadják azt is, ha 1000 mg alatti ez az érték, de esetleg a fontos elemekből bizonyos határértékeket meghaladja, pl. szulfidból, jodidból 1 mg/l, fluorból 1,5 mg/l, a radon tartalma meghaladja az 1mµCurie/l. A hazai vizeket a bennük található ásványianyag-tartam szerint osztjuk fel konyhasós, egyszerű szénsavas, alkalikus, szulfátos, szulfidos (kénes), vasas, jódos, brómos és radioaktív vizekre.

A gyógyvíz-törvény hazánkban a legszigorúbb Európában. Ásványvizet csak akkor lehet gyógyvízzé nyilvánítani, ha orvosi tanulmányok bizonyítják a hatását. Az amerikai űrhajózási hivatal, a NASA kezdeményezésére kezdték vizsgálni azokat az élettani hatásmechanizmusokat, amelyek a balneoterápia, hidroterápiai fizikai hatásaival függnek össze: pl. hidrosztatikai nyomás felhajtóerő és a hőmérséklet. A vérnyomás, szívfrekvencia, vitálkapacitás, hormonális hatás, izomrelaxáció (pl. 4-6 cm-t is nyúlhat a hátizom) stb. változásokat. *Derékig merülve a vízbe a test elveszíti súlya felét, a VII. nyaki csigolyáig merülve a súly 90%-át.*

A vizek kémiai hatása ma még kevésbé tisztázott. A nagy sókoncentrációjú vízben fokozódik a litiumfelvétel. A kénes vízben csökken az ízületi gyulladás duzzanata. Az iszappakolás előnyös hatású a porckárosodásnál.

A gyógyiszapok – peloidok – gyógyító hatása nem csak az összetételétől hanem a nagy hőtartó képességével is összefügg.

Még számos egyéb balneoterápiás alkalmazási lehetőség ismert és igazolódott, pl. a szénsavas radonfürdők, súlyfürdők és más kúrák.

Az ugyancsak divatos wellness fürdőkultúra élesen elkülöníthető a balneoterápiától, hiszen annak fő elemei a szépségápolás, a fizikai fittség stb.

Orvosi vizsgálatok, orvosi tapasztalatok nélkül nem lehet hathatós a gyógyidegenforgalom. Az egészségturizmus a nemzeti fejlesztési tervben fontos tényező kell, hogy legyen, hiszen ennek adottságai világviszonylatban is páratlanok. Szűk látókörűségre vall, és elég szomorú, hogy 1968-ban megszüntették hazánkban a Balneológiai Kutató Intézetet.

A gyógyturizmus egyik fontos szegmense az idegenforgalomnak.

Az ebben résztvevők aránya átlagos tartózkodási ideje kb. 14 nap. Termékértékesítéssel láthatatlan termékexport valósul meg. A gyógyvíz nemcsak fürdőzést jelent, hanem gyógyászathelyettesítő egészségügyi szolgáltatást is, amihez még számos egyéb ágazat is kapcsolódik (vendéglátás stb.).

Tradicionális gyógyfürdőink

Így Budán az ismert neogén, geológiai időben kialakultak a Duna-menti törésvonal mentén (kb. 10 km hosszan) felfakadó, 2000 éve ismert hévíz-források, így a Szent-Gellért, Rudas, Rác, Király, Szt. Lukács, Császár, Római fürdő. Aquincumot (neve is forrásokra utal) Szt. István idejében már ismét használták, Zsigmond király, aki maga is reumás volt, főleg a mai Császár fürdőt. Míg Mátyás király a tabáni forrásokat létesítette előnyben.

A Margit-szigeti, majd a pesti oldalon a Dagály, Széchenyi gyógyfürdő, Újpesti gyógyfürdő, a Paskál, a Dandár gyógyfürdő, Pesterzsébeti jódos-sós gyógyfürdő és a Thermal Hotel Hélia ismeretesek.

Egy-egy gyógyfürdőben ivókúrára is kifejezetten javallott ásványvizek is találhatók pl. csak a Rudas fürdőben 3 féle, így a Juventus, az Attila, a Hungária gyógyvíz, ezek különböző betegségek (csontrendszeri mészhiány, gyomorfekély, érelmeszesedés, vesekő, korai öregedés és még sok egyéb panasz gyógyítására is alkalmasak. Évszázados tapasztalat van a javallatok mögött.

Budapest forrásainak napi vízhozama 40 millió liter csak a Gellért-hegy körül fakadó forrásokból kb. 30 ezer kg gyógysó is felszínre kerül).

Régóta ismert Hévíz, a világ legnagyobb meleg vizű tavainak egyike, közel 5 hektár területű. Továbbá ugyancsak hegységperemi területeken található; Eger, a Miskolc-tapolcai barlangfürdő, Harkány, Balf. A később főleg a CH kutatás nyomán mélyfúrással feltárt geotermális mezők számos gyógyfürdő kialakítását tették lehetővé.

Hévíz, a világ egyik legnagyobb melegvizű tava
(41,5°C) közel 5 hektár, a tóban a forrásbarlang 38 méter mélységben nyílik.
A források vízhozama 3600 liter másodpercenként.

Jelentősebb hévíz előfordulások: Sárospatak, Nyíregyháza, Kisvárda, Hajdúnánás, Hajdúböszörmény, Debrecen, Balmazújváros, Hajdúszoboszló, Berekfürdő, Püspökladány, Mezőkövesd, Bükkszék, Eger, Egerszalók, Kisújszállás, Cegléd, Törökszentmiklós, Túrkeve, Szolnok, Gyoma, Mezőtúr, Tiszakécske, Cserkeszőlő, Békés, Szarvas, Nagynánás, Békéscsaba, Gyula, Orosháza, Szentes, Tótkomlós, Hódmezővásárhely, Szeged, Makó, Kiskunhalas, Kiskunmajsa, Kecel, Kiskőrös, Kalocsa, Decs, Dávod, Harkány, Komló, Magyarhertelend, Gunaras, Tamási, Igal, Csisztapuszta, Kaposvár, Nagyatád, Csokonyavisonta, Táska, Zalakaros, Sárvár, Bükk, Kapuvár, Csorna, Győr, Lipót, Visegrád, Mosonmagyaróvár, Kiskunhalas, Kecel, Kalocsa, Decs, Dávod, Gunaras, Kehidakustány, Pápa, Zalaegerszeg, Agárd, Tiszaújváros, Szeged (Anna és Dóra fürdők), Makó, Gyoma, Mezőtúr.

A hasznosítás egyéb fontosabb területei, a geotermikus villamos erőművek

A villamosenergia-termelésre történő hasznosítás, az erőművek típusa működési elv szerint

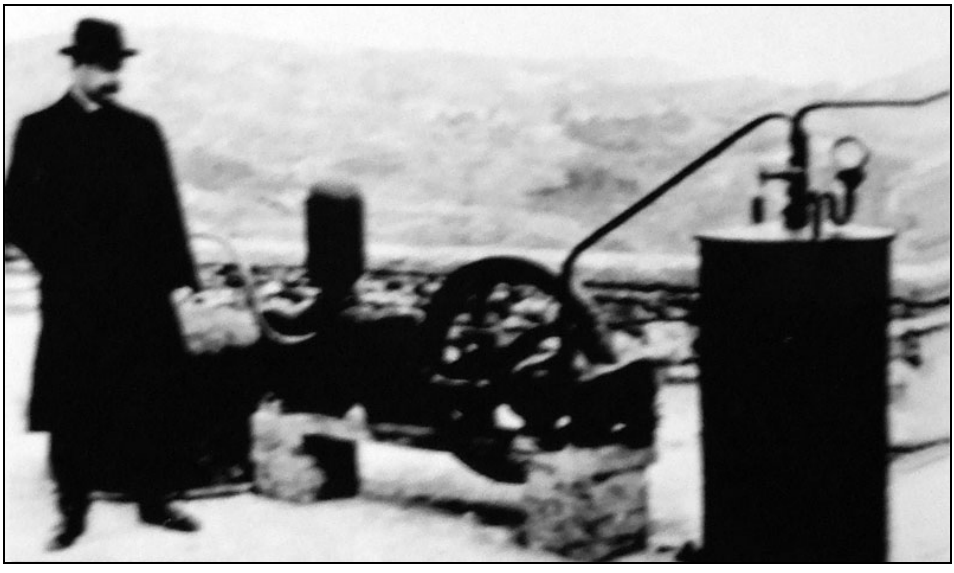

A világ első geotermikus villamos erőműve Larderello-ban Olaszországban, P. Ginori konstruálta 1904-ben

Csak akkor gazdaságos, hogyha ez magas hőértékű munkaközeggel kb. 105°C feletti vízgőzzel történik.

A hőszivattyúk és alkalmazási lehetőségeik (Föld, talajvíz, levegő)

Manapság egyre nagyobb és szélesebb körben terjed el a hőszivattyúk alkalmazása. Tekintettel arra, hogy jelenleg világszerte egyre jobban tért hódító műszaki megoldásról van szó, említsük meg, hogy a gondolat régi. A megoldást Carnot, aki 1796-1832-ben, a párizsi Ecole polytechnique-ben végzett, már 1824-ben kidolgozta. Ez a fizikában ismert Carnot-ciklus, Ő – elfogadva azt, hogy a hő az anyag legkisebb részeinek mozgásából ered – kiszámította a hő mechanikai egyenértékét.

Gyakorlatban egy ausztriai sóbányában alkalmazták először 1870-ben (Rittingen osztrák mérnök). Meg kell még említetnünk Heller László világhírű magyar mérnök nevét, aki tovább fejlesztette mindezt. Ő 1938-ban részt vett a Zürichi Városháza fűtésrendszerének építésében, s az ma is jól működik.

A témában a hazai szakemberek véleménye megoszlik. Pro és kontra értékelik (Hajdu György, Bányai István, Szita Gábor, Komlós Ferenc, Dr. Léderer András), általában nem az elvet kérdőjelezik meg, hanem a hazai alkalmazások gazdaságosságát. De ma már a többség támogatja.

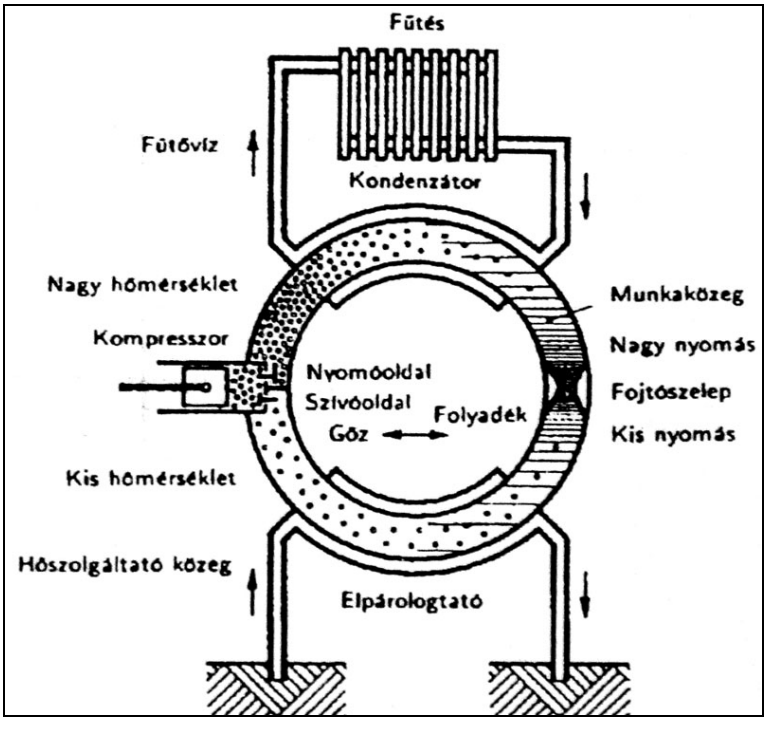

A hőszivattyú működési elve

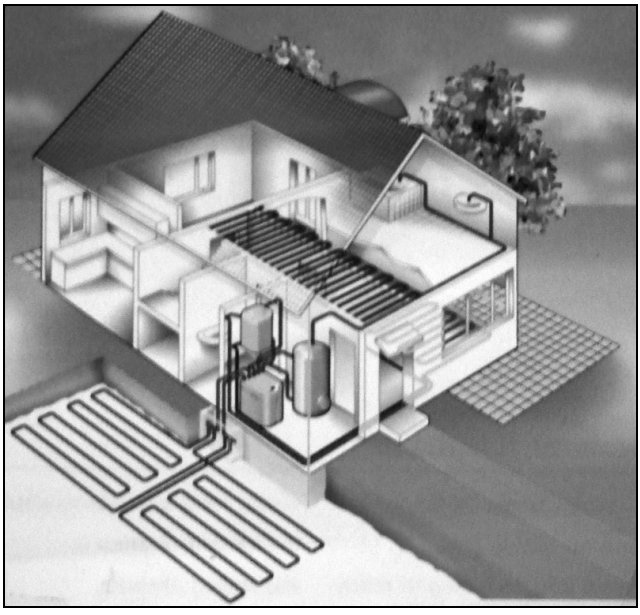

Föld-víz hőszivattyú kb. 2-3 méter mélységben elhelyezett horizontális csőrendszerrel, azaz talajkollektorral

A hőszivattyú tulajdonképpen egy klímagép, az alacsonyabb hőmérsékletű közegben a felvett hőt általában elektromos áram felhasználásával, magasabb hőmérsékletű közegben adja le. A hőszivattyú elsősorban a lakások, közösségi épületek fűtésére, háztartási melegvíz-előállításra, de fordított üzemmódban az épületek hűtésére is használható. Mint említettük, a legértékelhetőbb és legközismertebb analógia a hőszivattyúra a hűtőszekrény. Az alacsony forráspontú közeget – amit hő hozzáadásával elpárologtatunk – úgy választjuk meg, hogy az az ózon pajzsot ne károsítsa.

A hőszivattyú lelke a kompresszor, aminek fő feladata, hogy a hűtőanyagot egy alacsonyabb nyomásszintről magasabb nyomásszintre emelje. (Különböző típusú kompresszor hajtásokat ismerünk; emelő dugattyús, spirál és még más típusok.)

Tehát attól függően, hogy a hőszivattyú a környezet mely részéből vonja el az energiát, megkülönböztetünk *vizes* (talaj vagy rétegvízből, tóból, folyóvízből), *föld-víz* (a felszín alatt horizontálisan, vagy vertikálisan elhelyezett csőrendszerben, cirkuláltatott folyadék révén nyeri ki a földhő energiáját) és végül a *levegős* hőszivattyút. A kültéri levegőt visszahűtve veszi ki a hőt a fűtéshez, ill. a melegvíz készítéshez, ezek a levegő kazánok, modern típusai -20ºC-os külső hőmérsékletig üzemképesek.

Németországban 2005-ben 15.000 db hőszivattyút adtak el, ennek 64%-a föld-víz rendszerű volt, 25% levegőkazán, míg 11%-a a talajvíz, ill. rétegvíz, hulladékvíz kazán.

A hőszivattyú hasznosságát az jelzi, hogy egységnyi meghajtó energiával hány egység hőt tud a környezetből elvonni. Ezt az arányt a hatékonysági mutatóval (COP, ε) jelzik, amely mindig nagyobb 1-nél. A COP értéke levegőből történő hőnyerésnél éves átlagban 3, talajvíznél 4, termálvíz 20-25ºC-kal elfolyó csurgalékát felhasználva 5-7.

Harkányban, a gyógyfürdőben a felhasználás után napi 6000 m^3 korábban szennyvízként elengedett, 30ºC-os vízből 1100 kW-os hőszivattyúk felhasználásával a saját igényeiken kívül, 39 helyi nagyfogyasztót is (kórházakat, szállodákat) látnak el fűtéssel és használati melegvízzel, a szokásos távfűtési költségeknél jóval olcsóbban. Erre nagyon sok hazai gyógyfürdő képes lenne, ezen kívül termálvizes kertészeteknél lehetne gazdaságosan alkalmazni. A fővárosi vízművek is az ivóvízből levett hővel, 1984 óta használja, fűti egy munkás-szállás épületét.

A szállítási irányon változtatva télen a talajtól hőt elvonva fűthetünk, nyáron pedig a felszín alatti rétegeket melegítve, hűthetjük a házat, ill. melegvizet állíthatunk elő télen, nyáron. Ezt alkalmazták az új berlini parlament épületénél. Tehát fűtésre, hűtésre egyaránt tudjuk használni a hőszivattyút.

A megújuló energiaforrások hasznosításának tehát változatos lehetőségét adja a hőszivattyú. Nem függ egy pillanatnyi állapottól (itt gondolunk a szél vagy a napsugárzás erősségére), mivel földhő, csatorna-víz, termálvíz esetében a környezetben eltárolt energiát hasznosítja. Amennyiben a fűtést teljes mértékben hőszivattyúval oldjuk meg, és egyáltalán nincs szükség kéményre, és a helyszínen nincs károsanyag-kibocsátás.

A HDR-technológia és nemzetközi tapasztalatai

Ez az angol rövidítés a Hot-Dry-Rock megoldásból származik, vagyis a száraz, forró kőzet technológiája, amely gyakorlatban azt jelenti, hogy a nagy mélységű fúrásokba hidraulikus rétegrepesztéssel különböző hasadékrendszereket hoznak létre, és ezt még egyéb módszerekkel is tágítva, a fúráson keresztül energiahordozó közeget (gyakorlatban általában vizet) sajtolnak le ebbe a nagy kőzethőmérsékletű repedésrendszerbe. A felmelegedett nagynyomású vizet egy vagy több kúton keresztül a felszínre visszanyomják, és ennek hőjét hasznosítják. Általában ez csak a nagy, magas entalpiájú kőzetrétegekkel rendelkező területeken oldható meg gazdaságosan, és elsősorban villamos energia-termelésre célszerű hasznosítani. Egyes számítások szerint ezek nem annyira gazdaságosak, de az energiaárak emelkedésével az alacsony hatásfok és a vízveszteségek ellenére alkalmazásuk a közeljövőben elterjedésre számíthat.

A jelenlegi vulkáni területre telepített hagyományos geotermális erőművek Japánban, az USA-ba és Indonéziában 1 kW áramot 7 dollár centért állítanak elő, míg ugyanez szén vagy földgáz felhasználásával 3 centbe kerül. A HDR technológiával ez jóval drágább.

A hévízkutak élettartama

Gruber György és Hartman László vizsgálatai alapján a következő megállapításokat lehet elfogadni. A rendelkezésre álló eddigi üzemi tapasztalatok és mérési eredmények, valamint az esettanulmányok alapján egyértelműen látható, hogy a 30-40 éve fúrt hévízkutak közül csupán néhány szorult komolyabb javításra. Az ezeknél előfordult hibák is szakszerű, lelkiismeretes üzemeltetéssel megelőzhetők lettek volna. (Korrózióvédelem, vízkőkiválást akadályozó technológia.)

Felhasznált irodalom

BROWER, M. 1992: Cool Energy: Renewable Solutions to Environmental Problems. MIT Press, 220 p.

DÖVÉNYI ET.AL.: Magyarország geotermikus viszonyai. Geofizikai Közlemények, 1983.

GŐŐZ L.: Development Possibilities of the Renewable Energy Resources in Hungary Considering the Country's Physical Characteisti and Its Comming EU Accesion. Word Renewable Enrgy Congress VII. 2002. Cologne. Edited by A.A. Sayigh Pergamon.

GŐŐZ L.: Energetika jövőidőben (Magyarország megújuló energiaforrásai). Bessenyei Kiadó, Nyíregyháza, 2007. 312 p.

GŐŐZ L.: Jövőkép és lehetséges megoldási modellek a hazai megújuló energiák szélesebb körű alkalmazására. Változó Föld, változó társadalom c. kötet. Eszterházy K. Főiskola, Eger, 2009. pp. 271-280.

GŐŐZ L.: The natural resources of Hungary. Towards a sustainable future. Bessenyei Kiadó, Nyíregyháza, 2003. 137 p.

LENKEY L.: Az elárasztott recski mélyszinti bányából kitermelhető hő becslése. (kézirat), 2003.

WALTER J. & L. RYBACH: Heatexchanger Borhalle System. Bulletin d'Hydrologia No 17., 1999.

KÁRPÁTALJA HUMÁN ERŐFORRÁS FEJLESZTÉSI ERŐVONALAI

DR. HANUSZ ÁRPÁD

Az emberi erőforrások és a gazdaság kapcsolatában a világon mindenhol igazolt tényező, hogy nem csak a számszerűsíthető egyszerű demográfiai jellemzők (pl.: népességszám, iskolázottság, korstruktúra és vallási megoszlás, stb.) lehetnek fontosak, hanem a megszerzett tudásszint, a szakmai ismeretek, az ún. *humán tőke*. A humán vagy emberi tőke a tudásba, a képességekbe vagy szakértelembe befektetett anyagiakból és szellemiekből származik, ezért ez egy-egy régió vagy település versenyképességének, a rendelkezésre álló emberi erőforrások minőségének és innovatív képességének is fontos „fokmérője". Kárpátalja primer és tercier gazdasági ágazatai szempontjából sem közömbös, hogy a megye humán erőforrásai felkészültek-e ezen ágazatok minőségi tervezésére, fejlesztésére és piacra segítésére. Nem elég a termelő szféra fejlesztése, ha hiányzik a megfelelő szakember gárda, akik a piackutatásban tudnak minőségi és eredményes munkát végezni. Különösen érdekes lehet e kutatás olyan területen ahol jelentős számban élnek kisebbségben nemzetiségek.

A humán tőke, az emberi fejlettség mérése, megragadása mind mennyiségileg, mind minőségileg nehéz feladat, s tovább bonyolítja a problémát, ha mindezt települési, térségi, regionális, illetve területi szemléletben szeretnénk vizsgálni. Nemzetközi szinten, az egyes országok és régiók humán fejlettségének mérésére és összehasonlítására alkalmazzák az Emberi Fejlettség Indexét (Human Development Index, HDI). E meghatározás szellemében készülnek országokra, régiókra az emberi fejlettség indexei az alábbi tényezők alapján:

- *hosszú és egészséges élet* (a születéskor várható átlagos élettartam)
- *a tudás szintje* (a felnőtt lakosság írás-olvasás tudása, valamint az iskolák három típusába – alsó, közép, felsőfokú oktatásba – bekapcsolódottaknak a megfelelő korosztályhoz mért aránya, rendre kétharmad-egyharmad súllyal)
- *az életszínvonal* (az egy lakosra jutó GDP vásárlóerő-paritáson vett nagysága)

A megyei szintű HDI számításának eredményei összhangban vannak más módszerekkel végzett területi kutatások eredményeivel. A számítások során kiderült, hogy *a születéskor várható élettartam és az oktatás mutatói nem jeleznek erőteljes területi különbségeket*, *különösen akkor, ha az utóbbit az írni-olvasni tudás szintjére degradáljuk.*

Egy adott ország területi egységeire meghatározott GDP és a HDI között – szakirodalmi források szerint – fennálló erős pozitív korreláció miatt *a HDI index értelmezése során tekintettel kell lennünk mind a nemzetgazdasági szintű, mind a regionális GDP számítás hiányosságaira, pontatlanságaira*. Ezek közül a legfontosabbak: *a fekete gazdaságból származó jövedelmek, valamint a nem piaci módon folyó termelés (házimunka), melyek nem jelennek meg a GDP-ben. E tényezők fokozottan érvényesülnek Kárpátalján a rendezetlen adótörvények, az önellátó gazdaság nagyobb aránya miatt.* A területi GDP kiszámításánál főként a területi árindexek hiánya, valamint a vállalati székhelyek eltérő megyékben való elhelyezkedése okoz problémát. Arról nem is beszélve, hogy a születéskor várható élettartamot lehetetlen települési bontásban beszerezni, s hasonló mutató a 2001-es népszámlálásban sincs.

Humán erőforrás Kárpátalján

2001. december 5-én zajlott le az ukrajnai *népszámlálás*. Ukrajnában azt megelőzően 1989-ben írták össze a lakosságot, s az akkori még szovjet tagköztársaságban 51 millió 452 ezer ember élt. 2001 decemberére viszont a tizenkét év alatt közel hárommillióval lett kevesebb az immár függetlenné vált ország lakossága.

Kárpátalján a 2001. december 5-i adatok szerint 1.258,3 ezer személy élt. Kárpátalja Ukrajna azon régióihoz tartozik, amelyben 1989-hez képest némileg – 0,5%-kal, mintegy hatezer fővel – nőtt a lakosság lélekszáma. Általában Kárpátalja lakossága nőtt, ám a tizenhét közigazgatási egység – tizenhárom járás és négy megyei jogú város – többségében csökkenés tapasztalható.

Csupán Ungvár, a Nagyszőlősi, az Ilosvai, a Rahói, a Técsői, az Ungvári és a Huszti járás lakossága nőtt a tizenkét év alatt. A legnagyobb növekedést a Rahói járásban rögzítették, míg a legnagyobb csökkenést (-10%) Beregszászban. Jelentős mértékben mérséklődött ezen kívül a Nagybereznai (-9,0%) és a Volóci járás (-5%) lakossága is, ami egyértelműen az elvándorlásra utal (a Vérke-parti város lakossága nagy valószínűséggel a kivándorlás, míg a hegyvidéki járásoké a síkvidékre való átköltözés miatt lett kevesebb). A közigazgatási egységek közül a legtöbb lakosa a Técsői járásnak volt (172,5 ezer fő), amelyik Ungvárt (117,1 ezer fő) és a Nagyszőlősi járást (118,5 ezer fő) előzi meg. Legkevesebb lakosa a Volóci járásnak (27,5 ezer fő) van, amelyet a Nagybereznai járás (28 ezer fő) követi.

Az utóbbi 12 év alatt a *városi lakosság* 9,5%-kal csökkent, míg a *falusi lakosság* 7,5%-kal nőtt. Tovább romlott *a nemek aránya* is a megyében. 1989-ben még 48,2: 51,8 százalék volt a férfiak és nők aránya, 2001-ben ezzel szemben már 48,1: 51,9 százalékra módosult ez a mutató. Az ok általános, s aligha szorul külön magyarázatra: a nők átlagéletkora szerte a világban magasabb a férfiakénál, Ukrajnában pedig a nem teljesen kielégítő gazdasági és egészségügyi körülmények között a férfiak a világátlagnál is hamarabb haláloznak el.

Ami pozitívum: jelenleg több munkaképes ember él Kárpátalján, mint 1989-ben; akkor ez a kategória a lakosság 56,2%-át, az újabb népszámláláskor viszont már 59,1%-át tette ki (742.100 ember). 1989-ben ezer városi lakos közül százhúsznak, 2001-ben pedig százötvenkettőnek volt *felsőfokú végzettsége*, a falusiak között ez huszonhat, illetve harminckilenc diplomás személyt jelentett. (A felmérés sajnos nem ad választ arra a kérdésre, hogy mindez hogy oszlik meg a nemzetiségek között.)

Kárpátalja lakosságának jelenlegi *nemzetiségi összetétel*éről elmondható, hogy a magyar – lélekszáma országosan 6.400, megyei viszonylatban pedig 4.211 fővel lett kevesebb – továbbra is a második legnagyobb társnemzetnek számít a régióban, annak ellenére, hogy míg 1989-ben az összlakosság 12,5%-át tette ki, tizenkét évre rá már csak 12,1%-át (ez a mutató 1979-ben 13,7%, 1970-ben 14,4%, 1959-ben pedig még 15,9% volt). Fordított, tehát pozitív arányban növekedett az utóbbi több mint öt évtized alatt az ukrán nemzetiségűek részaránya, s 2001-ben elérte az összlakosság 80,5%-át. Az ukránok mellett nőtt a román, a cigány és a német nemzetiségűek száma is, míg a magyarok mellett jelentősen csökkentek azok, akik orosznak, szlováknak, zsidónak vallották magukat. Egy új nép is hivatalosan is feltűnt 2001. decemberében Kárpátalján: 10,1 ezer személy élt a törvény adta lehetőséggel és vallotta magát ruszin nemzetiségűnek.

Beregszász megszűnt magyar többségűnek lenni: 1989-ben az időközben megyei rangúra emelt város lakosságának még 50,8%-a vallotta magát magyar nemzetiségűnek, 2001 decemberében már csak a 48,1%-a. Csökkent az oroszok száma is, de megnőtt az ukránoké és megkétszereződött a cigány nemzetiségűnek vallóké. Két közigazgatási egységben növekedett némileg a magyarság lélekszáma 1989 és 2001 között: Munkácson 3,9 százalékkal (hatezerhétszázról hétezerre) és a Nagyszőlősi járásban 10,7 százalékkal (27 ezer kilencszázról 30 ezer kilencszázra). Ezzel szemben Ungváron 13,1%, Huszton 1,9%, a beregszászi járásban 5,8%, a munkácsiban 0,2%, az ungváriban 2,8%, a husztiban 5,1 százalékos a csökkenés. A legnagyobb csökkenés a szórvány- és szigetmagyarok körében következett be: a Rahói járásban a magyarság 16,5%, a szolyvaiban 11,5%, míg a técsőiben 18,9 százaléka tűnt el a két népszámlálás közötti időszakban.

Akárcsak a korábbi népszámlálások alkalmával, 2001-ben is bebizonyosodott, hogy a nemzetiségek és az anyanyelv nem mindig fedi egymást Kárpátalján. Az ukránok – és ezzel a legmagasabb mutatóval rendelkeznek – 99,23 százaléka egyben ukrán anyanyelvűnek is vallotta magát, 0,5 százalékuk oroszul, 0,3 százalékuk pedig valamilyen más nyelven beszél. Második legjobb mutatóval a románok rendelkeznek: esetükben az anyanyelvet beszélők a román nemzetiségűek 99,1 százalékát teszik ki. A nemzetiség és az anyanyelv az oroszok 91,6 százalékánál esik egybe. A németeknek viszont már csak fele beszéli az anyanyelvet, a szlovákoknak még ennél is kevesebb, 43,9 százaléka. Ezen a téren a legrosszabb mutatóval a cigányok rendelkeznek: közülük csak minden

ötödik beszél cigányul, 16,4 százalékuk ukránul, 62,9 százalékuk pedig valamilyen más nyelven beszél.

E mutató terén a kárpátaljai magyarok az ukránok és románok után az előkelőnek mondható harmadik helyen állnak. A magukat magyarnak vallók 97,1 százaléka egyben magyar anyanyelvű is. A magyar nemzetiségűek 2%-a viszont már az ukránt, 0,3 százaléka pedig az oroszt tekinti anyanyelvének.

Minden gazdasági ág, ha minőségi fejlesztést kíván végrehajtani első ütemben a humán erőforrás képzésére, fejlesztésre fekteti a legnagyobb hangsúlyt. Szakemberek nélkül nem lehet egyetlen gazdasági ágazatot sem fejleszteni.

1. táblázat. Kárpátalja állandó lakosságának etnikai összetétele a 2001-es népszámlás adatai alapján

Nemzetiség	Lélekszám	%-arány Kárpátalja lakosságán belül
Ukránok	1 010 127	80,5
Magyarok	151 516	12,1
Románok	32 152	2,6
Oroszok	30 993	2,5
Cigányok	14 004	1,1
Szlovákok	5 695	0,5
Németek	3 582	0,3
Fehéroroszok	1 540	0,1
Egyéb	5 005	0,3
Összesen	**1 254 614**	**100,0**

Forrás: Kárpátaljai Megyei Statisztikai Évkönyv, 2003

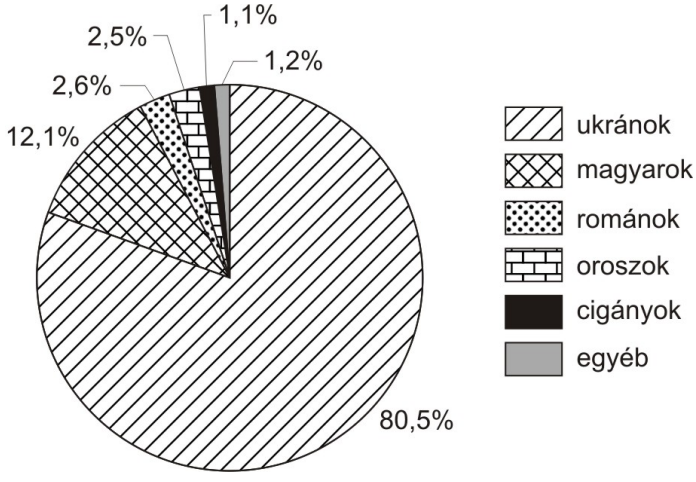

1. ábra. Kárpátalja lakosságának nemzetiségi összetétele 2001-ben
Forrás: Kárpátaljai Megyei Statisztikai Hivatal, 2003

Az iskolai végzettség változásai

A lakosság iskolai végzettségével kapcsolatos megbízható adatokat csak a legutóbbi, 2001-es össz-ukrajnai népszámlálás szolgáltatott, mivel a Megyei Statisztikai Hivatal ezt a kategóriát sem tartja nyilván. A népszámlálás folyamán a végzettségre vonatkozó kérdés a 6 éves és annál idősebb korú lakosságot érintette. 2001-ben Kárpátalján ennek a feltételnek 1 164 932 ember felelt meg, ami az akkori állandó lakosság (1 254 614 fő) 92,9%-át jelentette. A népszámlálási adatok szerint akkor felsőfokú végzettséggel Kárpátalján összesen 88 225 fő rendelkezett, vagyis a 6 évnél idősebbek 7,6%-a*)*. A legnépesebb kategóriát a középiskolai végzettséggel rendelkezők alkották 573 799 fővel (49,3%). Figyelemre méltó, hogy a 6 évnél idősebb lakosság 8,4%-a saját bevallása szerint semmilyen végzettséggel nem rendelkezett. *(2. ábra)*

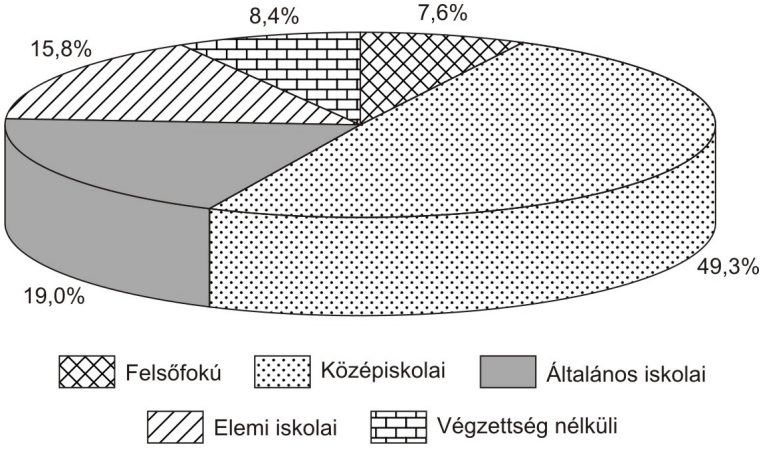

2. ábra. Kárpátalja lakosságának iskolai végzettség szerinti megoszlása 2001-ben
Forrás: Molnár J. – Molnár D. I., 2005

A lakosság iskolai végzettségét korosztályos bontásban vizsgálva megállapítható, hogy a legtöbb felsőfokú végzettséggel rendelkező (12 772 fő) a 40-44 éves korosztályból került ki. Ugyanezen életkori csoport képviselői vezettek a középiskolai végzettséggel rendelkezők számát tekintve is (72 088 fő), bár szorosan követte őket a 20-24 és a 25-29 éves korcsoport (egyenként több mint 70 000 fővel). A 14 év alatti korosztályokat nem számítva a legtöbb elemi iskolai végzettséggel rendelkező személy, nem meglepő módon, a 70 éves és annál idősebb korosztályból került ki (32 831 fő), és ugyancsak ide tartozott a semmilyen végzettséggel nem rendelkezők legnagyobb része is (11 227 fő).

Az iskolai végzettség nemek szerinti megoszlása

A kárpátaljai lakosság 6 éven felüli részének 52,1%-a nő. A felsőfokú végzettséggel rendelkezők között ez az arány 52,3%-ot tesz ki *(2. táblázat)*. Az általános és középiskolai végzettséget felmutatni tudók közül a nők 51,8%, illetve 51,1%-al részesednek. Túlreprezentáltak viszont az elemi iskolát végzettek és a végzettség nélküliek kategóriájában (54,6%, illetve 53,3%), ami az általában kevésbé iskolázott idősebb korosztályokban mutatkozó női túlsúllyal magyarázható.

2. táblázat. Az iskolai végzettség nemi megoszlása Kárpátalján a 6 éves vagy annál idősebb lakosság körében (%)

Végzettség típusa	Férfiak	Nők
Felsőfokú	47,7	52,3
Középiskolai	48,9	51,1
Általános iskolai	48,2	51,8
Elemi iskolai	45,4	54,6
Végzettség hiánya	46,7	53,3

Forrás: Molnár J. – Molnár D. I., 2005, kiegészítve

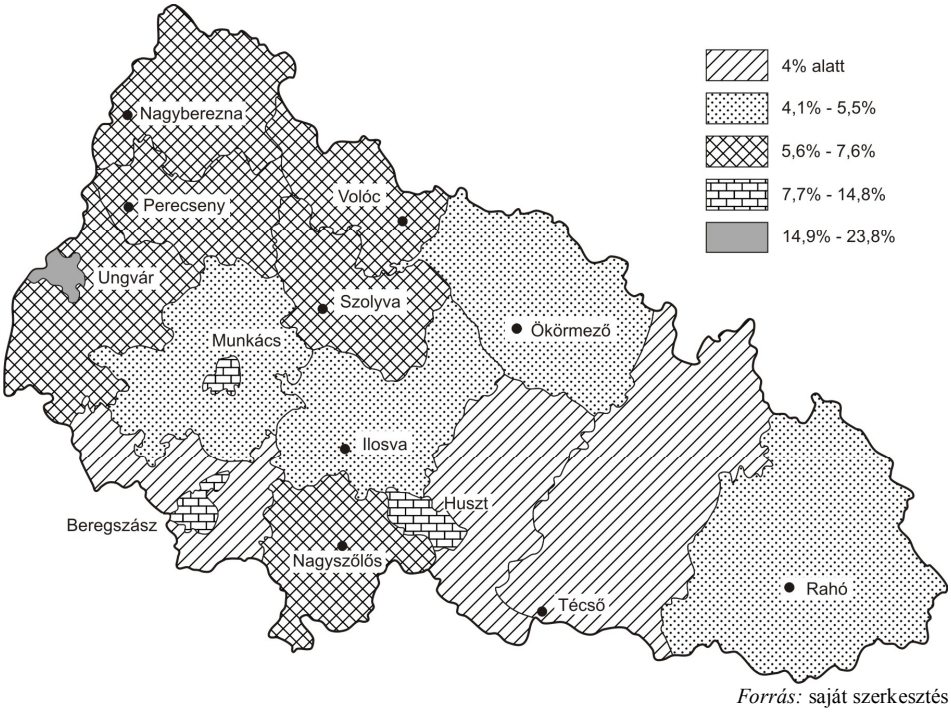

Forrás: saját szerkesztés

1. térkép. A felsőfokú végzettségűek területi eloszlása Kárpátalján a 6 éves vagy annál idősebb lakosság százalékában

6.4. Az iskolai végzettség térbeli különbségei

Kárpátalján jelentősek az iskolai végzettség eltérései a városok és a falvak között. Nem meglepő módon, a városlakók körében jóval magasabb az egyetemet, főiskolát végzettek aránya, mint a falusi lakosságnál. Előbbi településtípus lakóinak 14,3%-a, míg utóbbi lakóinak csak 3,6%-a rendelkezik felsőfokú végzettséggel. A középfokú végzettséggel rendelkezők aránya is a városokban magasabb (53,3%) és a falvakban alacsonyabb (46,8%). Viszont az alacsonyabb képzettségű népesség aránya faluhelyen jóval magasabb: az itteni lakosság 22,3%-ának csak általános iskolai, 17,9%-ának pedig csak elemi iskolai végzettsége van. Ráadásul a falusi népesség 9,3%-ának semmilyen iskolai végzettsége nincs (szemben a városlakók 6,8%-os vonatkozó mutatójával). Érdekes megjegyezni, hogy a városokban élő felsőfokú végzettséggel rendelkező lakosok 51,8%-a nő, míg faluhelyen ugyanez az arány 53,4% *(Molnár J. – Molnár D. I., 2005)*. Az egyes közigazgatási egységek iskolázottsági adatait vizsgálva kitűnik, hogy Kárpátalja felsőfokú végzettséggel rendelkező lakosságának 29,5%-a a megyeszékhelyen, Ungváron összpontosul *(3. táblázat)*. A vonatkozó rangsor második helyén Munkács városa áll (12,9%), a harmadikon a Nagyszőlősi járás (6,9%).

3. táblázat. Az iskolai végzettség területi eloszlása Kárpátalján a 6 éves vagy annál idősebb lakosság körében (fő)

Közigazgatási egység	Végzettség				Nincs végzettsége	Összesen
	Felsőfokú	Középiskolai	Általános iskolai	Elemi iskolai		
Beregszász város	2760	12889	3551	3717	2053	24970
Huszt város	3669	16311	4089	3687	2068	29824
Munkács város	11402	43788	9380	7929	4341	76840
Ungvár város	26059	56942	10704	10029	5681	109415
Beregszászi járás	1641	25317	10339	9144	3980	50421
Huszti járás	3175	40515	19310	17234	9177	89411
Ilosvai járás	4501	48503	16171	16052	7968	93195
Munkácsi járás	4125	47243	20798	14909	7008	94083
Nagybereznai járás	1597	13452	4300	4469	2558	26376
Nagyszőlősi járás	6080	55965	20079	16902	9269	108295
Ökörmezői járás	2048	22936	7785	8343	4882	45994
Perecsenyi járás	2024	14396	5693	4903	2651	29667
Rahói járás	3486	36149	19668	14677	9387	83367
Szolyvai járás	3247	27292	9007	7795	3679	51020
Técsői járás	6291	64133	43853	28133	16159	158569
Ungvári járás	4774	35305	12687	11900	5034	69700
Volóci járás	1346	12663	4045	3669	1981	23704
Összesen	**88225**	**573799**	**221459**	**183492**	**97876**	**1164851**

Forrás: Molnár J. – Molnár D. I., 2005

A megyei alárendeltségű városokban a felsőfokú végzettséggel rendelkezők aránya meghaladja a 10%-ot. E tekintetben is kiemelkedik Ungvár a maga 23,8%-os mutatójával. Összességében elmondható, hogy a felsőfokú végzettséggel rendelkezők arányát tekintve Kárpátalja nyugati járásainak mutatói jobbak, mint a keleti és északi járásokéi. Ez alól, sajnos, kivétel a magyar többségű Beregszászi járás, ahol a felsőfokú végzettséggel rendelkezők aránya a 6 évnél idősebb lakosság 4%-át sem éri el.

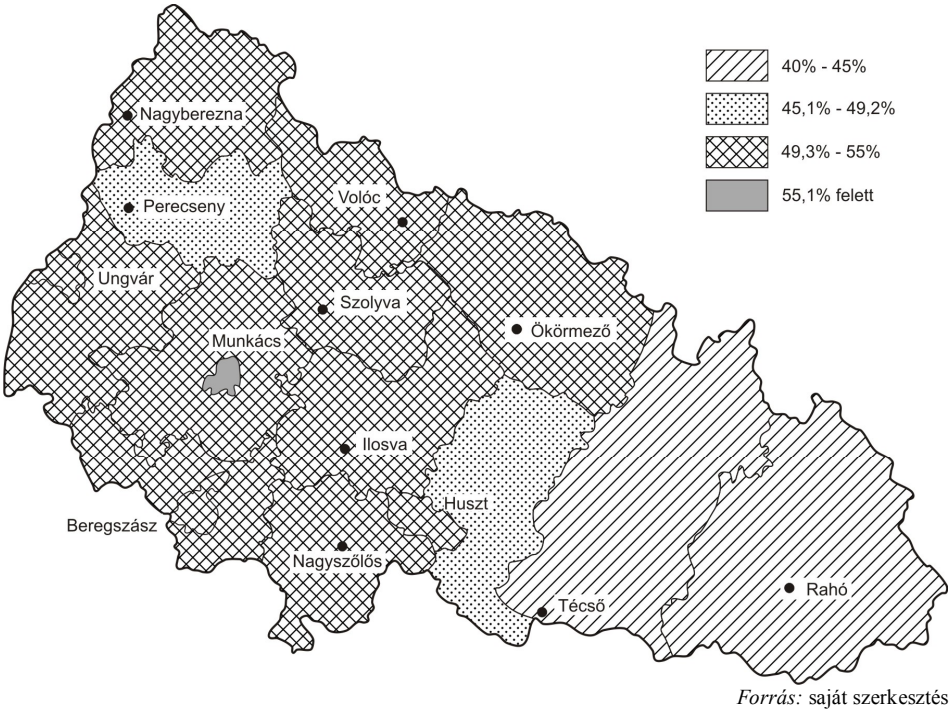

Forrás: saját szerkesztés

2. térkép. A középiskolai végzettség területi eloszlása Kárpátalján a 6 éves vagy annál idősebb lakosság százalékában

A középfokú végzettséggel rendelkezők a legmagasabb arányban Munkács és Huszt megyei alárendeltségű városokban élnek (56,9%, illetve 54,7%). Beregszász 51,6%-os, valamint a Beregszászi járás 50,2%-os mutatója nagyjából egybecseng a megyei átlagértékkel. A legalacsonyabb arányt a kategórián belül a Técsői járás produkálja: itt a 6 évnél idősebb korosztály mindössze 40,4%-ának van középiskolai végzettsége (érettségije).

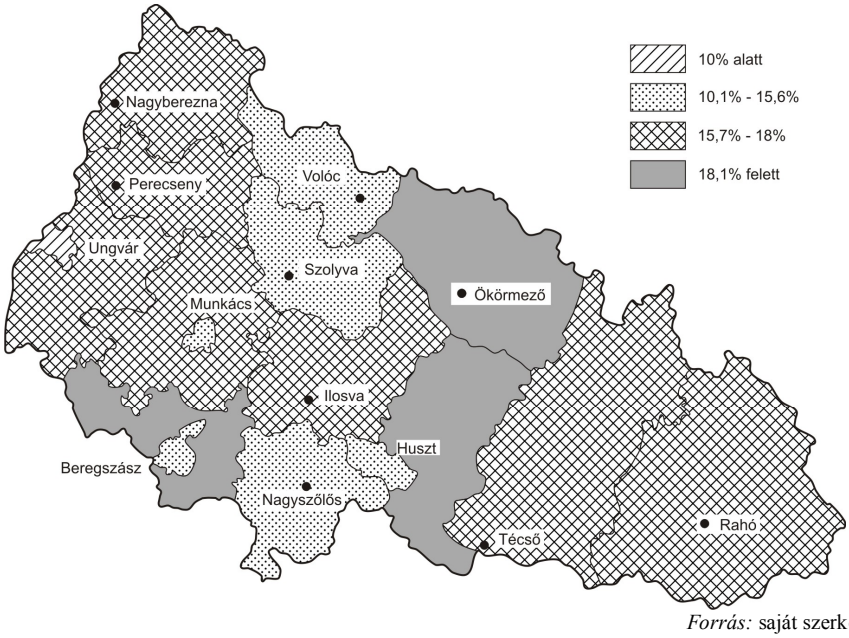

Forrás: saját szerkesztés

3. térkép. Az elemi iskolai végzettség területi eloszlása Kárpátalján a 6 éves vagy annál idősebb lakosság százalékában

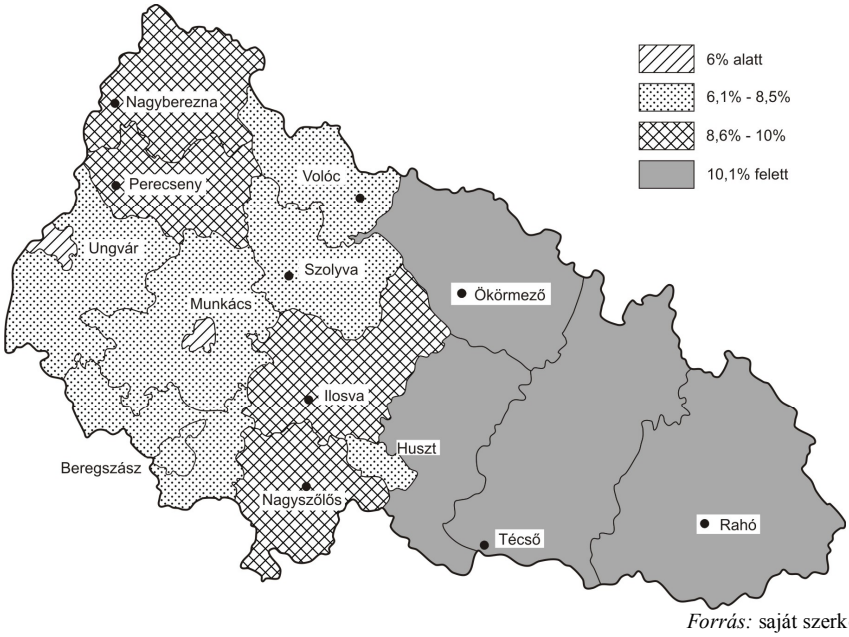

Forrás: saját szerkesztés

4. térkép. Az iskolai végzettség nélküliek területi eloszlása Kárpátalján a 6 éves vagy annál idősebb lakosság százalékában

Ellentétes képet mutat az általános iskolai végzettség eloszlása, hiszen itt éppen a Técsői járás vezet 27,7%-os aránnyal. A legalacsonyabb értékekkel, nem meglepő módon, a megyei alárendeltségű városok rendelkeznek (általában 10-15%, Ungvár esetében 9,7%).

Az általános iskolai végzettség eloszlásához hasonló az elemi iskolát végzettek és a végzettség nélküliek megjelenése. E tekintetben a városok között a legrosszabb mutatóval Beregszász rendelkezik (8,2%), ami talán azzal magyarázható, hogy a cigányság aránya az összes közigazgatási egység közül itt a legmagasabb.

A rahói, técsői, huszti és ökörmezői járásokban a végzettség nélküliek aránya meghaladja a 10%-ot ami több tényezővel magyarázható. Talán a nagyon szórt településszerkezet és rossz közlekedési viszonyok is hozzájárultak ahhoz, hogy ilyen arányú iskolázatlanság alakult ki.

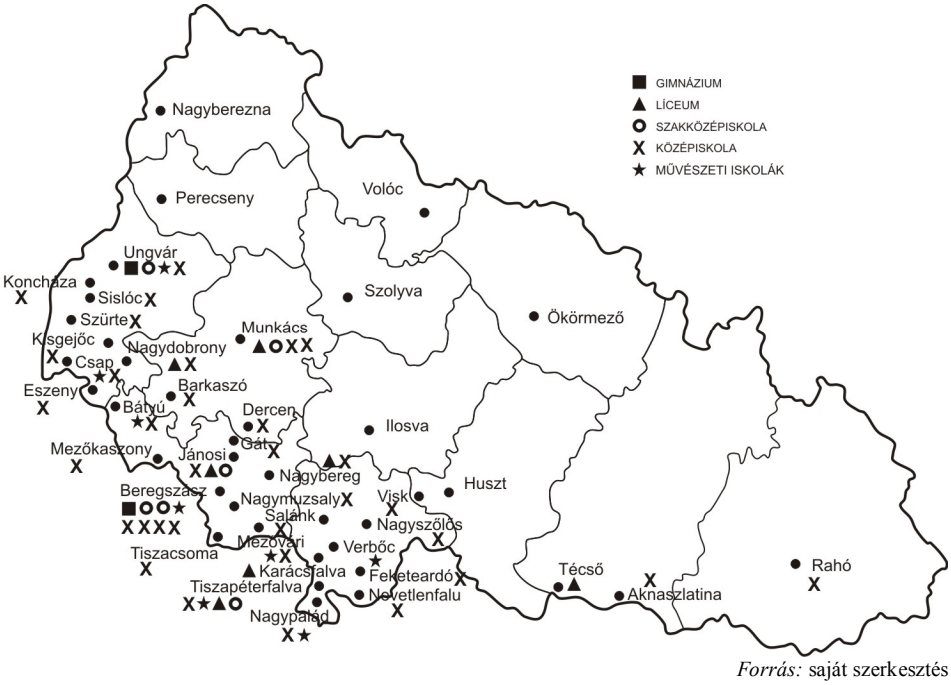

Forrás: saját szerkesztés

5. térkép. Kárpátalja magyar nyelvű középiskoláinak területi elhelyezkedése

A magyar nyelvű középiskolák területi elrendeződése jól tükrözi Kárpátalja magyar anyanyelvű lakosságának területi koncentrálódását. Sajnos a szórványban élő magyar lakosság egyértelműen hátrányos helyzetbe kerül és fennáll az asszimilálódás veszélye.

Az öt legnagyobb hallgatói létszámmal rendelkező intézményt megvizsgálva kiderül, hogy az Ungvári Nemzeti Egyetem hallgatóinak, mintegy 90%-a, a Munkácsi Technológiai Főiskola diákjainak több mint 96%-a, a Kárpátaljai Állami Egyetem hallgatóinak szintén kb. 96%-a, a Munkácsi Humánpedagógiai Főiskola diákjainak pedig 91%-a *ukrán* nemzetiségű *(4. táblázat)*. Kijelenthető tehát, hogy az ukránok lakossági részesedésükhöz képest is túlreprezentáltak Kárpátalja felsőoktatási intézményeiben. Az egyetlen kivételt a II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola jelenti, ahol a hallgatók 100%-ban magyar nemzetiségűek és közel 100%-ban magyar anyanyelvűek is. A kárpátaljai felsőoktatásban résztvevők száma és aránya alapján az ukránok után a második helyen a *magyarság* áll, hiszen az Ungvári Nemzeti Egyetem hallgatói gárdájának, mintegy 6,9%-a, a Munkácsi Technológiai Főiskola diákjainak kb. 1,4%-a, a Kárpátaljai Állami Egyetem hallgatóinak 2,2%-a, valamint a Munkácsi Humánpedagógiai Főiskola diákjainak 8,9%-a magyar nemzetiségű. Az adatokból azonban kitűnik, hogy a magyarok a II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola kivételével Kárpátalja összlakosságából való részesedésükhöz képest erősen alulreprezentáltak a vidék felsőoktatási intézményeiben. Ugyanígy van ez a rangsorban következő két nemzetiség, a *románok* és az *oroszok*, valamint a *szlovákok* esetében: a románok csak a hallgatók 0,2%-át, az oroszok 0,9%-át, a szlovákok pedig csak 0,1%-át adják.

4. táblázat. Kárpátalja öt legfontosabb felsőoktatási intézménye hallgatóinak nemzetiségi összetétele (2007)

Felsőoktatási intézmény	Ukrán (%)	Magyar (%)	Román (%)	Orosz (%)	Szlovák (%)	Egyéb (%)
Ungvári Nemzeti Egyetem (UNE)	90,0	6,9	0,6	1,8	0,4	0,3
Munkácsi Technológiai Főiskola (MTF)	96,4	1,4	0,0	1,5	0,1	0,6
Kárpátaljai Állami Egyetem (KÁE)	96,0	2,2	0,5	1,0	0,3	0,9
II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola (KMF)	0,0	100,0	0,0	0,0	0,0	0,0
Munkácsi Humánpedagógiai Főiskola (MHPF)	91,1	8,9	0,0	0,0	0,0	0,0
Átlagos jelenlét	74,7	23,9	0,2	0,9	0,1	0,3

Forrás: A Kárpátaljai Megyei Tanács Állandó Bizottsága a Nemzeti Kisebbségek Kérdéseiben, 2007, saját számítások alapján átdolgozva

Kárpátalja humán erőforrásainak képzési lehetőségei

Felsőoktatási intézmények

1990 előtt Kárpátaljának gyakorlatilag egyetlen felsőoktatási intézménye volt: az *Ungvári Állami (*ma már *Nemzeti) Egyetem*. A vidék felsőoktatásának, szakképzésének „zászlóshajója”-t 1945. október 18-án alapították. 1946. július 1-re a fiatal intézményben már 15 tanszék működött, összesen 42 oktatóval. Jelenleg az intézménynek 17 különböző karon 82 tanszéke van, a hallgatói létszám pedig megközelíti a 11 ezret. A képzés összesen 42 szakon és 24 szakirányban folyik, több mint 1000 főállású oktató és tudományos munkatárs vezetésével (ebből több mint 100 nagydoktor). A választható szakok között van a „Magyar nyelv és irodalom” szak, melynek a 2006-2007-es tanévben nappali tagozaton 121, levelező tagozaton pedig 20 hallgatója volt, egy kivétellel valamennyien magyar nemzetiségűek. Az egyetem mellett doktori iskola és három tudományos-kutató intézet (Szilárdtest-fizikai és -kémiai, -fitoterápiai, illetve Kárpát-tudományi) is működik.

A kárpátaljai magyarság szempontjából komoly eredmény volt az egyetem mellett működő Hungarológiai Központ létrehozása 1987-ben. A Hungarológiai Központ célja, hogy segítse és koordinálja a magyar nyelvi, irodalmi, történeti, etnográfiai stb. kutatásokkal kapcsolatos tudományos-pedagógiai tevékenységet.

A rendszerváltozás után szinte ugrásszerűen megnőtt Kárpátalja felsőoktatási intézményeinek száma. Jóllehet, ezek közül a legtöbb az új, piaci viszonyok között előszeretettel terjeszkedő más ukrajnai intézmények kihelyezett tagozata.

Az egyik ilyen a 2004. novemberében alapított *Kárpátaljai Állami Egyetem*, amely magába olvasztotta az 1995-ben létrehozott Ungvári Állami Informatikai, Gazdasági és Jogtudományi Főiskolát.

2003-ban kapott főiskolai rangot a Munkácsi Tanítóképző Intézet, amely addig ún. középfokú speciális szakképző intézménynek számított. A mai nevén *Munkácsi Humánpedagógiai Főiskola* már jogosult bachelor és magiszter szintű felsőfokú diplomák kiadására is (bár a középfokú tanítóképzés is megmaradt).

1995-ben alapították a *Munkácsi Technológiai Főiskolát*, amely fennállásának első két évében a hmelnyickiji székhelyű Podóliai Technológiai Egyetem fiókintézeteként működött, 1997-re azonban már önálló intézménnyé nőtte ki magát.

2008 szeptemberében döntés született a két fenti munkácsi főiskola összevonásáról és bázisukon a *Munkácsi Állami Egyetem* létrehozásáról.

A kárpátaljai magyarság megmaradásának szempontjából döntő fontosságú volt a *II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola* létrehozása.

A főiskola 1994-es létrejöttével, dinamikus fejlődést mutatott egészen 2008-ig, amikor az állam átfogó oktatási reformokat vezetett be, amelyek a nemzetiségi (így a magyar nyelvű) oktatást igen hátrányosan érintették. Ezek lényege az, hogy önálló, független vizsgaközpontokat hoztak létre, ahol a kö-

zépiskolák végzősei ukrán nyelven tesznek érettségi vizsgákat a különböző tantárgyakból, és ezek egyben már felvételi vizsgáknak is számítanak. A vizsgák nyelve attól függetlenül is az ukrán, hogy maga az oktatás milyen nyelven folyt. Ezzel tehát a nemzeti kisebbségek esélyegyenlősége jelentősen csorbult.

Az eddig említett felsőoktatási intézmények mellett számos további is működik még a megyében: az „Ukrajna" Nyílt Nemzetközi Egyetem Huszti kihelyezett tagozata (menedzsment, szociológiai és filológiai karokkal), az Augusztin Volosin Kárpátaljai Főiskola (jogi, politikai-pszichológiai és gazdasági karokkal), az V. Jakub „Baccalaureus" Dolhai Gazdasági College stb.

A felsőoktatási adatok azt támasztják alá, hogy jelentős szakember (humán erőforrás) képzés folyik Kárpátalján, de külön vizsgálat tárgyát képezhetné a területet elhagyó fiatal szakemberek elvándorlásának a kérdése.

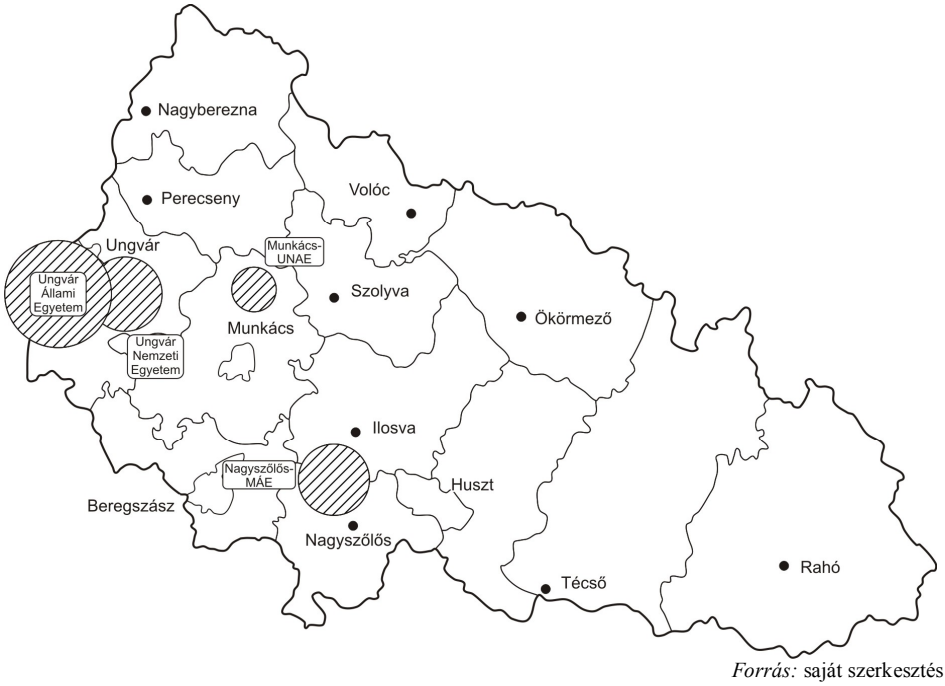

Forrás: saját szerkesztés

6. térkép. Turisztikai képzést folytató felsőoktatási intézmények

A minőségi oktatás feltételei ugyan még nem adottak minden intézményben, de jelentős fejlődés tapasztalható a kitörési pontnak számító turizmus szakember ellátottság képzésében is. A számszerű adatokat nézve minden bizonnyal a túlképzést lehet megállapítani, de a gyakorlatban ezek az eredmények nem tükröződnek.

Különösen szomorú az a tény, hogy egyáltalán nincs magyar nyelvű turisztikai képzés annak ellenére, hogy a térségbe érkező turistaérkezések számát tekintve a magyar turisták száma kiemelkedő.

Turisztikai képzést folytató intézmények:

5. táblázat. Kárpátalja turisztikai oktatásának összesített táblázata

	Kiev-Ungvár	**Kiev Szlavisz-Ungvár**	**Munkács-UNAE**	**Nagyszőlős-MÁE**
Képzési típusok	4 év főiskola, 5 év egyetem	5 év	3 év	3 év
Képzés bemeneti köv.	középiskola	középiskola	középiskola	középiskola
Kimeneti köv., nyelvvizsga	szakmai anyaggal bőv. közép.	szakmai anyaggal bőv. közép.	középfokú nyelv-vizsga	középfokú nyelv-vizsga
Munkaerőpiac pozíciója	tanúsítvány	tanúsítvány	tanúsítvány	bizonyítványi be-jegyzés
Képzésben résztvevők száma?	180	125	75	120
Képzés mióta folyik?	2006.09.01.	2003.09.01.	2006.09.01.	2001.09.01.
Akkreditált a képzés?	folyamatban	akkreditált	nem akkreditált	akkreditált
Van-e partnerintézménye?	van	van bel- és külföldi	nincs	nincs
Hol helyezkednek el a végzősök?	turisztikai szakmában és más	turisztikai szakm. és más területen	nincs tudomás	turisztikai szakmában
Oktatók képesítése	csak szakmai képzettség	középisk. tanár, szakmai vég.	középisk. tanár, szakmai kép.	középisk. szakmai kép.
Oktatók jogállása	saját főáll. 32 fél áll. 15 óra 10	60% főáll., 40% óraadó	saját főáll., és féláll.	csak főállású
Oktatók szakmai végzettsége?	csak szakmai képesítés	0	3 szakma 10 nincs 3 szakt	0
Gyakorlati okt. iskolai végzett.	50 fő szakokt., 3 doktor, 23 kan	40 fő szakoktató	szakoktatók	mind szakoktató
Oktatók tanítási tapasztalata	hazai 1990-2009 57 nemz. 5	0	16 fő 2-30 év hazai tapasztalat	0
Oktatók korösszetétele	vegyes	középkorú	középkorú	középkorú
Egyéb megjegyzés	Vendégl. és hotel menedzser, turisztikai üzleti menedzsment	idegenforgalmi menedzser	szállodaipari szolg. szakember	turisztikai ideg. szervező

Forrás: kérdőíves felmérés kiértékelése, saját szerkesztés

Felhasznált irodalom

BOTLIK J. – DUPKA GY. (1993): Magyarlakta települések ezredéve Kárpátalján. Intermix Kiadó, Ungvár-Budapest

FODOR GY. (2003): Kárpátalja demográfiai jellemzése a népszámlálások adatainak tükrében. – In: Süli-Zakar I. (szerk.): Társadalomföldrajz-területfejlesztés, I. kötet. – Debreceni Egyetem Kossuth Kiadója (pp. 81-95)

FODOR GY. (2004/a): Demográfiai változások Kárpátalján az 1989-es és a 2001-es népszámlálás között. – In: Süli-Zakar I. (szerk.): Határon átnyúló kapcsolatok, humán erőforrások. Debreceni Egyetem Kossuth Kiadója (pp. 347-354)

FODOR, GY. (2004/b): The Drawing Area of the Ferenc Rákóczi II Transcarpathian Hungarian College. – In: Süli-Zakar, I. (Ed.): Cross-border Co-operations – Schengen Chal-lenges. Debreceni Egyetem Kossuth Kiadója (pp. 95-100)

FODOR GY. (2004/c): Kárpátalja jelenlegi népességföldrajzi viszonyai. – In: Barkáts Jenő (szerk.): Fiatal kárpátaljai magyar kutatók a természettudományi kutatásban. PoliPrint Kiadó Kft., Ungvár (pp. 96-101)

FODOR GY. (2004/d): Demohraficsna harakterisztika Zakarpatszkoji oblasztyi (ukrán nyelven). – In: Acta Beregsasiensis. A II Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola tudományos évkönyve, IV. évfolyam, 4. szám. PoliPrint Kiadó Kft., Ungvár (pp. 154-166)

FODOR GY. (2004/e): A II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola vonzáskörzetének vizsgálata. – In: Közoktatás (a Kárpátaljai Magyar Pedagógusszövetség lapja), 2004/4-5. szám (pp. 7-9)

FODOR GY. (2005/a): A beregszászi járás népességföldrajzi adottságai. – In: Czimre K. (szerk.): Kisközségtől az eurorégióig. Didakt Kft., Debrecen (pp. 101-111)

FODOR GY. (2005/b): A humánerőforrás-képzés jelenlegi helyzete a II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskolán. – In: Süli-Zakar I. (szerk.): „Tájak – Régiók – Települések…" Tisztelgés a 75 éves Enyedi György akadémikus előtt. Didakt Kft., Debrecen (pp. 378-383)

FEGYIR S., DMITRO D., SZERGIJ F., IGOR L. (2001): Kárpátalja. Ungvár

HANUSZ Á. (1990): Kárpátalja idegenforgalma a 19-20. században. Kiadja a Bessenyei György Tanárképző főiskola Földrajzi Tanszéke és a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat

HANUSZ Á. (1996): A Felső-Tisza-vidék idegenforgalmi fejlesztése, különös tekintettel Kárpátaljára

HORVÁTH Z. GY. – KOVÁCS S. (2002): Kárpátalja Kincsei. Masszi és a Romanika Kiadó, Budapest

KÁRPÁTALJAI Megyei Statisztikai Hivatal (Закарпатська обласне управління статистики) (2003): Туризм у Закарпатській області Ужгород

KÁRPÁTALJAI Megyei Statisztikai Hivatal (Закарпатська обласне управління статистики) (2005): Закарпаття санаторії та туризм, Ужгород

KOCSIS K. (2001): Kárpátalja mai területének etnikai térképe. – Magyar Tudományos Akadémia, Kisebbségkutató Intézet, Budapest

NÉMETH A. (2000): Kárpátalja. Panoráma „mini" útikönyvek, Medicina Könyvkiadó

NYÍREGYHÁZA NÉPESSÉGÉNEK GAZDASÁGI AKTIVITÁSA ÉS FOGLALKOZÁSI SZERKEZETE 1945-TŐL AZ EZREDFORDULÓIG

DR. KORMÁNY GYULA

Dolgozatomban a téma értékelésének időhatárait 1949-2001-ig jelöltem meg, mivelhogy egy félévszázad alatt olyan alapvető változások történtek az országban, amelyek gyökeresen megváltoztatták a demográfiai viszonyokat, a gazdasági élet minden szegmensét.

Ezek a változások időről-időre mélyen érintették Nyíregyháza népességének számbeli alakulását és a minőségi összetételt. Szándékom, hogy – a teljesség igénye nélkül – bemutassam a város lakosságának gazdasági aktivitását, az aktív keresők foglalkozási szerkezetének változásait, s feltárjam azokat a társadalmi-gazdasági hatásokat, amelyek okozói voltak a változásoknak.

A város főbb demográfiai jellemzői

Nyíregyháza Szabolcs-Szatmár-Bereg megye székhelye, megyei jogú városi rang birtokosa. Területe 274,5 km^2, lakosainak száma 2006 végén 116295 fő. Itt él a megye népességének 20,2%-a. Nyíregyháza Magyarország hetedik legnépesebb városa, amely az egész megye gazdasági-, tudományos-, oktatási-, kulturális-, igazságszolgáltatási-, egészségügyi központja is. A lakossági szolgáltatások és a közigazgatási területek szinte teljes skálája megtalálható itt.

A város népsűrűsége magas, 423 fő/km^2 annak ellenére, hogy viszonylag kiterjedt, ritkán lakott körgyűrű is tartozik hozzá.

Népessége az első hivatalos népszámlálás (1869/70) óta több mint ötszörösére (5,6) növekedett 2006-ig (1. táblázat). A népesség növekedésében váltakozva játszott vezető szerepet a magas természetes szaporodás és a vándorlási nyereség. Az egyes népszámlálások között a népesség tényleges szaporodása – a II. világháború időszakát kivéve – emelkedő irányzatú. A háborús veszteségek, a zsidó lakosság elhurcolása, a szlovák nemzetiségűek áttelepítése miatt Nyíregyháza lakossága 1949-ben az 1941. évihez viszonyítva 5159 fővel kevesebb volt. 1949 után ugrásszerűvé vált a növekedés. *Különösen gyors volt a lakosság számbeli gyarapodása az 1960-as és az 1970-es években. 1945-től 1960-ig elsősorban a magas természetes szaporodás következtében nőtt Nyíregyháza népessége. A későbbi években* azonban az ipar dinamikus fejlesztésével és a lakásépítések fokozódásával *túlsúlyra jutott a bevándorlási többlet,* s ennek kö-

szönhetően *1970-re már a népességnövekedés kétharmada származott a vándorlási nyereségből*. A bevándorlók túlnyomó többségét alapvetően agrárjellegű, a magas természetes szaporodás következtében munkaerő-felesleggel rendelkező Szabolcs-Szatmár-Bereg megye települései adták.

Az 1970-es évek népességnövekedéséhez hozzájárult Nyírszőlős és Oros önálló településeknek a megyeszékhelyhez való csatolása, az előbbit 1973-ban, az utóbbit 1978-ban csatolták a városhoz. Nyíregyháza ebben az évtizedben vált környezete kiemelkedő városi funkciókkal rendelkező, a szolgáltató szférában is vezető településévé, azaz valós megyeszékhellyé.

Az 1980-as évektől kezdve Nyíregyháza lakossága zömmel természetes szaporodás útján növekszik, a vándorlási nyereség még az egy százalékot sem éri el (0,6%). Ugyanakkor a megye többi városaiban 1980-1989 közötti években erőteljes vándorlási veszteség jelentkezett.

1. táblázat. A népesség számának változása Nyíregyházán 1870-2006 között

Év	Népesség száma	Változás %-ban (1870-2006)
	Jelenlévő népesség	
1870	21038	100,0
1880	22625	107,5
1890	26607	126,5
1900	33204	157,8
1910	39273	186,7
1920	44850	213,2
1930	53527	254,4
1941	61493	292,3
1949	56334	267,8
1960	65607	311,8
	Lakónépesség	
1970	82046	389,9
1980	108235	514,5
1990	114152	542,6
2001	118795	564,7
2006	116298	552,8

Forrás: KSH népszámlálási, illetve Szabolcs-Szatmár-Bereg megye Statisztikai Évkönyvek adatbázisa, a szerző számítása

A város lakossága a nyolcvanas években évi átlagban 591 fővel növekszik, a kilencvenes években pedig az évi gyarapodás már csak 464 fő. Ugyanakkor *az ország népessége a nyolcvanas évektől folyamatosan apad. Nyíregyháza népessége azonban csak az ezredforduló óta csökken*, ami főképpen a negatív természetes szaporodás és kisebb mértékben a vándorlási veszteség következménye.

Gazdasági aktivitás

A lakosság gazdasági aktivitása társadalmi-gazdasági szempontból kiemelkedően fontos, hiszen a lakosság életkörülményeinek alakulását mindenkor jelentősen befolyásolja az, hogy az adott településben, térségben élő családokban milyen a keresők és az eltartottak aránya, hogy a keresők a társadalmi munkamegosztásban hol foglalnak helyet. Ettől ugyanis alapvetően függ jövedelmük nagysága, felhasználási iránya és módja.

A II. világháború utáni évtizedek alatt az egyik legjelentősebb változás a lakosság gazdasági aktivitásában következett be. Egyrészt bővült a gazdaságilag nem aktív réteg az aktívak terhére, másrészt az aktívak és nem aktívak belső szerkezete is jelentősen módosult.

A II. világháború után a népesedési folyamatoknak megfelelően nőtt az aktív kereső népesség száma. Számszerűen ez azt jelenti, hogy 1949-től 1980-ig a munkavállaló korú népesség 22206 főről 50593 főre (127,8%-kal) növekedett, majd 1980-tól előbb lassú, 1990-től pedig zuhanásszerűen esik. 1980-tól 2001-ig 14363 fővel (8,6%-kal) csökkent a keresők aránya.

A kereső népesség száma 1980. évi (50593 fő), és az 1990. évi (49535 fő) népszámláláskor érte el a legnagyobb értéket, a legkevesebbet – az 1930-as évektől eltekintve – 1949-ben rögzítettek *(2. táblázat)*. Az aktív keresők számának növekedésében alapvetően a nők nagyarányú munkavállalása játszott szerepet, számuk 1949-től 1990-ig növekedett, 2001-től viszont csökkent az élelmiszer és a könnyűipari termelés erőteljes visszaesésének következtében.

Legnagyobb léptékű változás a lakosság gazdasági aktivitásában az ezredforduló után következett be, tovább csökkent az aktív, s növekedett a nem aktív népesség száma, aránya. Az inaktív keresők aránya 2001-ben hétszerese a negyvenes évek végi állapotnak. Az eltartottak aránya folyamatosan zsugorodik, alig haladja meg a népesség 30%-át.

2. táblázat. A népesség gazdasági aktivitás szerinti megoszlása 1930-2001 között

Év	Lakónépesség	Ebből							
		aktív	*inaktív*	*munkanélküli*	*eltartott*	*aktív*	*inaktív*	*munkanélküli*	*eltartott*
		kereső				*kereső*			
		s z á m a				s z á z a l é k a			
1930-35	53527	16873	-	-	21325	44,2	-	-	55,8
1949	56334	22206	2265	-	31863	39,4	4,0	-	56,6
1960	65607	28942	2813	-	33853	44,1	4,3	-	51,6
1970	82046	39322	7730	-	34994	47,9	9,4	-	42,7
1980	108235	50593	15953	-	41689	46,8	14,7	-	38,5
1990	114152	49535	22846	1685	40086	43,4	20,0	1,5	35,1
2001	118795	44230	32634	5345	36586	37,2	27,5	4,5	30,8

Forrás: KSH népszámlálási adatbázisa

A város népességének gazdasági aktivitása nemenként is jelentős mértékben eltér. A nők foglalkoztatási színvonala – bár 1949-től 1990-ig sokat javult – nem éri el a férfiakét.

Az aktív keresők aránya a férfi népességen belül 1949-től 1980-ig nőtt, ezt követő évtizedekben viszont csökkent *(3. táblázat). Az aktív kereső nők száma* 1949-2001 között háromszorosára emelkedett *(4. táblázat)*. Legnagyobb volt a növekedés a hatvanas és a hetvenes években, köszönhetően a város ipar és a tercier ágazat fejlesztésének.

3. táblázat. A férfi népesség gazdasági aktivitás szerinti megoszlása 1930-2001 között

Év	Férfiak össze-sen	Ebből				Munkanélküli		Eltartott	
		aktív		*inaktív*					
		kereső							
		száma	%-a	száma	%-a	száma	%-a	száma	%-a
1930-35	2012	1139	56,6	-	-	-	-	873	43,4
1949	26435	15335	58,0	1117	4,2	-	-	9983	37,8
1960	31411	18978	60,4	1366	4,3	-	-	11067	35,3
1970	39266	22267	56,7	3153	8,0	-	-	13846	35,3
1980	51818	27667	53,4	5885	11,4	-	-	18266	35,2
1990	54354	26111	48,1	8136	14,9	1014	1,9	19090	35,1
2001	55642	23334	41,9	11894	21,4	2986	5,4	17428	31,3

Forrás: KSH népszámlálási adatbázisa

4. táblázat. A nők gazdasági aktivitás szerinti megoszlása 1930-2001 között

Év	Nők össze-sen	Ebből				Munkanélküli		Eltartott	
		aktív		*inaktív*					
		kereső							
		száma	%-a	száma	%-a	száma	%-a	száma	%-a
1930-35	1925	331	17,2	-	-	-	-	1594	82,8
1949	29899	6871	22,9	1148	3,8	-	-	21880	73,3
1960	34196	9964	29,1	1446	4,2	-	-	22786	66,7
1970	42780	17055	39,9	4577	10,7	-	-	21148	49,4
1980	56417	22926	40,6	10068	17,8	-	-	23423	41,6
1990	59798	23424	39,2	14707	24,6	671	1,1	20996	35,1
2001	63153	20896	33,2	20740	32,8	2359	3,7	19158	30,3

Forrás: KSH népszámlálási adatbázisa

1949-ben még száz nő közül mindössze huszonkettő folytatott aktív kereső tevékenységet, 1970-1990 között a nők 39,2-40,6%-a aktív kereső. *A kereső nők arányának növekedését döntően a város iparának fejlesztése, iparágak telepítése váltotta ki.* Elsősorban a könnyű- és az élelmiszeripari üzemek nyújtottak lehetőséget a női munkaerő alkalmazásához. Egyes foglalkozási ágakban, különösen az élelmiszer- és könnyűiparban, a kereskedelemben, az oktatásban, az egészségügyben, a pénzügyi szférában, a közigazgatásban ők vannak többségben.

Az 1990-es években az ipari üzemek felszámolása, kapacitásuk szűkítése következtében jelentős számú női munkavállaló vált munkanélkülivé. Az aktív kereső nők aránya 1990-2001 között 6,0%-kal csökkent. Az 1980-as évek végétől munkavállalási gondok miatt egyre többen élnek a nyugdíjkorhatár előtti nyugdíjazás különböző formáival (pl. rokkantsági-, korkedvezményes nyugdíj), ennek következtében gyarapítják az inaktívak növekvő táborát.

A gazdaságilag nem aktív rétegeket két nagy népességcsoport, az inaktív keresők és az eltartottak alkotják. Az inaktív keresők száma 2001-ben több mint 14-szerese (14,4) az 1949. évinek. Számuk az 1960-as évektől kezdve növekszik. 1970-ben arányuk 1960-hoz viszonyítva 5,1%-kal nőtt, ez egyre erőteljesebb növekedési ütem nyomán három évtized alatt – 1970-2001 között – arányuk 9,4%-ról 27,5%-ra emelkedett. Ebben szerepet játszott, hogy az 1950-es évek második felétől a munkások és alkalmazottak teljes körét bevonták a társadalombiztosításba, és így nyugdíjjogosultakká váltak. A mezőgazdaság nagyüzemi átszervezésének befejezése – 1961 – után a társadalombiztosítás fokozatosan kiterjedt az idős mezőgazdasági keresőkre is. Ugyancsak gyarapította az inaktív keresők számát a népesedéspolitikai intézkedések következtében életbe lépett „gyes", „gyed", „gyet", valamint 1989 után azok, akik korkedvezményes nyugdíjazást vagy előnyugdíj lehetőséget választják a munkanélküliség helyett.

Az eltartottak körébe tartozók közös ismérve, hogy általában keresettel, jövedelemmel nem rendelkeznek, és megélhetésükről család, magánszemély vagy intézmény gondoskodik. *Az eltartottak száma az elmúlt hat évtized során folyamatosan csökken,* elsősorban a kedvezőtlen demográfiai folyamatok következményeként. 1949-1960 között az eltartottak aránya 51,6-56,6% között változott. Nagyarányú csökkenés a hatvanas és a hetvenes években jelentkezett, két évtized alatt 13,1%-kal kevesebben tartoznak az eltartottak közé. A nyolcvanas évektől folytatódik az eltartottak arányának apadása. 2001-ben már csak 30,8% az arányuk, ami 0,9%-kal kisebb a megyei átlagnál. Az eltartott férfiak és nők száma nagymértékben különbözik. A férfiaknál az arány 31-38%, a nőknél sokkal magasabb, 30-80% között változik 1949-2001 között *(3-4. táblázat)*.

Foglalkoztatottság

Az ezredfordulón Nyíregyházán 100 aktív keresőre 176 nem foglalkoztatott jutott, valamennyivel több, mint 1949-ben (160). A bővülő munkalehetőségeknek köszönhetően 1949-1970 között a keresők arányának növekedése meghaladta a népességét, így a kereső-eltartott arány kedvezően alakult. 1970-ben 100 aktív keresőre 104 nem foglalkoztatott hárul. 1980-tól 2001-ig viszont 110-ről 176-ra növekszik a 100 aktív keresőre jutó nem foglalkoztatottak száma. Ez az országos átlaggal azonos, de lényegesen kedvezőbb a megyeinél, ahol 100 foglalkoztatottra 235 nem foglalkoztatott esik. A foglalkoztatottak ily módon számított terhei Nyíregyházán kedvezőbbek a megyeinél.

A gazdasági változások következtében az ezredfordulót követő években a város népességének kereken 37,2%-a állt munkába, amely 6,7 százalékponttal kevesebb, mint tizenegy évvel korábban. A megye többi városaiban ennél kedvezőtlenebb, ott 21-25% között változik a foglalkoztatottak aránya.

A nyíregyházi foglalkoztatottak döntő többsége (74%) kis- és közepes méretű vállalkozásoknál dolgozik, csupán 12% azok aránya, akik 500 fő feletti létszámot foglalkoztató cégnél, szervezetnél, intézménynél tevékenykedik.

A város az 1960-1980-as évekhez képest napjainkban nem tudja megteremteni az aktív keresőinek a helybeli, illetve a kistérségen belüli foglalkoztatottságot, ennek következtében nő a munkanélküliség, jelentős az elvándorlás a közép- és felsőfokú iskolai végzettségűek esetében.

Munkanélküliség

Az 1980-as évek végén az országos helyzetképhez hasonlóan Nyíregyházán is a munkavállalási esélyek egyre súlyosabb gondként jelentkeztek. Különösen a gazdasági rendszerváltás, a piacgazdaságra való átállás folyamatában a korábbi munkaerőkereslet-kínálat kiegyensúlyozottsága válságba került. Nyíregyháza gazdaságának szinte valamennyi ágazatában a munkahelyek gyorsütemű csökkenése növekvő munkaerő-felesleghez vezetett. *A munkanélküliség a kilencvenes évek elején 1993-ban érte el a csúcspontját,* ekkor az aktív keresők 6,5%-a kényszerült munkanélküli segélyre. A felfelé ívelő állástalansági szint 1993 közepéig tartott, majd ettől kezdve a foglalkoztatás stabilitását segítő intézkedések hatására mérséklődött *(5. táblázat)*. Sokan a munkanélküliségtől, önállósodással, egyéni vállalkozásba próbáltak menekülni, aminek anyagi, szakmai feltételei gyakran hiányoztak.

5. táblázat. A munkanélküliek aránya 1990-2008 között, %

Megnevezés \ Év	1990	1993	1996	1998	2001	2002	2003	2005	2007	2008
Nyíregyháza város	0,9	6,5	5,4	4,6	4,5	3,7	4,5	4,5	5,2	5,5
Sz.-Sz.-B. megye	2,1	22,8	19,0	19,4	6,1	9,1	8,4	10,3	14,7	17,5

Forrás: Állami Foglalkoztatási Szolgálat, Nyíregyháza, 2009. KSH Szabolcs-Szatmár-Bereg megye Statisztikai Évkönyvek adatbázisa

A foglalkoztatottak számának apadása nem egyformán érintette a gazdaság különböző ágazatait. Elsősorban az iparban és a mezőgazdaságban dolgozók száma zsugorodott legnagyobb mértékben. A munkanélküliek zöme (84%-a) korábban fizikai állományban dolgozott. Magas számú állásnélküli került ki a szellemi foglalkozásúak köréből is, főként a műszaki, valamint az agrár értelmiségieket érintette érzékenyen.

A 2001. évi népszámlálás időpontjában Nyíregyházán 5345-en vallották magukat munkanélkülinek, az állástalanok a népességen belüli aránya 4,5%-ot tett ki, amely a megyei átlagnál 5,7, az országosnál 5,6 százalékponttal kisebb.

Az ezredforduló után a legkedvezőbb évnek 2002 tekinthető, ekkor 2980 regisztrált munkanélkülit tartottak nyilván, közülük 529 fő tartós munkanélküli. Ezt követő években a munkanélküliek száma fokozatosan emelkedik, számuk 2008 végére 4481-re nőtt, 365 napnál hosszabb idejű állástalanok száma is gyarapodott 1177 főre *(1. ábra)*. A munkakereső keresletet napjainkban nem lehet javulónak minősíteni, többek között azért, mert a munkanélküliek összetétele – iskolai-, szakmai végzettség, életkor – kedvezőtlenül alakult. Egyrészt amiatt, hogy a munkájukat vesztettek mintegy 60%-át nyolc általános iskolai (vagy még azzal sem rendelkezők), illetve szakmunkásképzőben szerzett iskolai végzettségűek adják. A tartósan munkahelyet keresők több mint 40%-a korábban szak- illetve betanított munkásként dolgozott. Elhelyezkedési esélyeik a korábbi szakmákban (építő-, konzerv-, cipő- ruhaipar stb.) vagy más munkakörökben meglehetősen reménytelennek tűnnek.

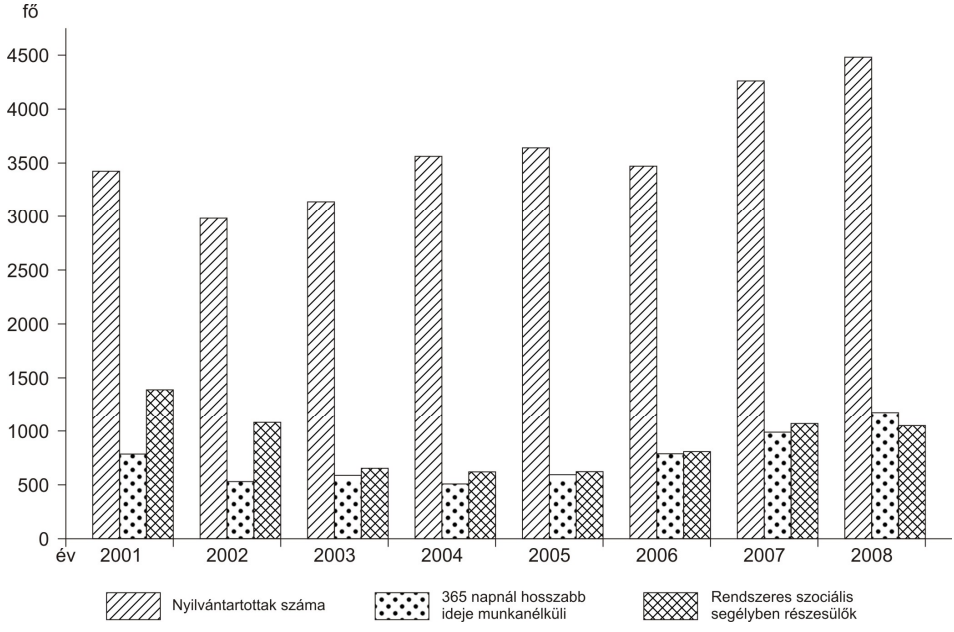

Forrás: Állami Foglalkoztatási Szolgálat, Nyíregyháza, 2009.

1. ábra. A munkanélküliség változása Nyíregyházán 2001-2008 között (év végi adatok)

Az aktív keresők gazdasági ágak szerinti megoszlása

Nyíregyháza népességének nagyobb része évszázadokon át mezőgazdaságból élt, sőt még a többi ágazat keresői közül is sokan foglalkoztak mellékesen növény-, gyümölcs- és szőlőtermesztéssel *(Mladenecz I. 1977)*. A város és környéke még a XX. század elején is jelentős, az akkori viszonyoknak megfelelő fejlettségű mezőgazdasággal rendelkezett. Az 1930-as években a foglalkozási ágak közül a mezőgazdaság állt az első helyen a keresők 36,1%-ával. Ez az aránya a II. világháború utáni években folyamatosan csökken, annak ellenére, hogy Nyíregyháza két szomszédos település, Oros, Nyírszőlős bekebelezésével jelentős agrárnépességhez jutott.

A II. világháború utáni években a város lakosságának foglalkozás szerinti összetételében jelentős változást a hatvanas években az ipar dinamikus fejlesztése és a nagyüzemi mezőgazdaság átszervezése eredményezett. Az iparfejlesztés következtében az ipari keresők száma 1949-1970 között megháromszorozódott, arányuk közel kétszeresére növekedett *(6. táblázat)*. 1970-ben az iparnak csaknem olyan szerepe volt a lakosság foglalkoztatásában, mint a mezőgazdaságnak 1949-ben. Száz aktív kereső közül harminckettőt az ipar alkalmazott.

6. táblázat. Az aktív keresők megoszlása gazdasági ágak szerint 1930-2001 között

Év	Aktív keresők	Ebből											
		mező-gazd.	***ipar***	***építő-ipar***	***közle-kedés***	***keres-kede-lem***	***egyéb***	***mező-gazd.***	***ipar***	***építő-ipar***	***közle-kedés***	***keres-kede-lem***	***egyéb***
		száma						*%-a*					
1930-35	16873	6100	3825	-	844	1198	4906	36,1	22,7	-	5,0	7,1	29,1
1949	22206	6639	3917	596	1662	1591	7801	31,0	18,3	2,8	7,8	7,4	32,7
1960	28942	6221	4904	2325	2745	3224	9523	20,1	18,1	9,7	13,1	11,0	28,0
1970	39322	5935	12063	3463	3307	4623	9931	15,1	30,7	8,8	8,4	11,7	25,3
1980	50593	3469	15440	5534	3841	7043	15266	6,8	30,5	10,9	7,6	13,9	30,3
1990	49535	3106	14230	4560	3669	6972	16998	6,3	28,7	9,2	7,4	14,1	34,3
2001	44230	1162	7645	2466	2785	9918	20240	2,6	17,3	5,6	6,3	22,4	45,8

Forrás: KSH Szabolcs-Szatmár-Bereg megye Statisztikai Évkönyvei (1949-2006), Általános mezőgazdasági összeírás (ÁMÖ) KSH, Budapest, 2001.

A város növekvő ipari kapacitása ennél jóval több munkahelyet biztosít, 1970-ben képes lett volna az aktív keresők 41%-át foglalkoztatni. Mivel a város a munkaerő-szükségletét saját aktív népességből nem tudta biztosítani, így a vonzása fokozódott a környék munkaképes lakosságára, a hetvenes években mintegy 3500-4000 fő ingázott a környező településekből a nyíregyházi iparvállalatokhoz.

Kiemelkedő volt az építőipar fejlődése is, köszönhetően a nagyarányú lakás-, oktatási- és kulturális intézmények építésének. 1970-ben az építőipari aktív keresők száma közel hatszorosa (5,8) az 1949. évinek.

Az ipari keresők aránya a nyolcvanas évektől – az ország gazdasági-, pénzügyi nehézségei miatt – csökken, 1980-1990 között 1,8%-kal, a kilencvenes

évektől pedig 2001-ig 11,4 százalékponttal. A nyolcvanas évek második felétől zsugorodik az építőiparban keresők aránya is, 1980-2001 között 10,9%-ról 5,6%-ra. A visszaesést döntően a korábbi nagyarányú lakásépítés jelentős mérséklése váltotta ki.

Az iparban foglalkoztatottak száma 2001-től mérsékelten növekszik, köszönhetően a külföldi – USA, Svéd-, Német-, Francia-, Olaszország, Ausztria – befektetőknek, melyek főként gép-, vegy-, élelmiszer-, építő-, illetve papíripari, továbbá mikroelektronikai versenyképes termékek gyártására szakosodtak.

Az iparban foglalkoztatottak mellett jelentősen növekszik a tercier ágazatban dolgozók száma és aránya. A város foglalkozási szerkezetében a szolgáltató szféra a kilencvenes évekre dominánssá vált. A szolgáltatás jellegű ágazatokban a foglalkoztatottak (2001-ben) több mint hattizede tevékenykedik: a legtöbben a kereskedelemben (22%), az oktatásban (14%), az egészségügyben (13%), a közigazgatásban (13%). A kereskedelemben 1949 és 2001 között több mint hatszoros (6,2), a közlekedésben pedig másfélszeres volt a gyarapodás. A kereskedelemben a foglalkoztatottak aránya 2001-ben volt kiugróan magas. A dinamikus gyarapodást a multinacionális bevásárló központok (Metró, Tesco, Spar, Praktiker, Baumax, Penny stb.) megjelenése, valamint a kiskereskedelmi hálózat bővülése eredményezte.

Összegzés

Összefoglalásként elmondhatjuk, hogy Nyíregyháza népességének aktivitása és foglalkozási szerkezete az elmúlt öt évtized alatt jelentősen átalakult. *Az átalakulás folyamata két nagyobb szakaszra bontható: az első 1945-től 1989-ig terjedő időszakra tehető.* A négy és félévtized alatt a lakosság 40-46%-át az aktív keresők adták. Számuk több mint kétszeresére növekedett, ezen belül örvendetesen megnőtt a női keresők aránya. A város lakosságára vetítve lényegesen nőtt az inaktív keresők (ezen belül a nyugdíjasok) száma és aránya. Ezek a folyamatok gyökeresen átalakították az eltartottsági viszonyokat.

A foglalkozási szerkezetváltás lényeges vonása a mezőgazdasági keresők rendkívül gyors csökkenése, az ipariak élénk növekedése, majd egy kisebb ütemű csökkenése (a nyolcvanas évek végén).

Ugyanilyen változásnak tekinthetjük a szolgáltató szféra arányának a folyamatos növekedését is, amely a foglalkozási szerkezetben 1990-re dominánssá vált.

A város területén saját népességéhez képest bőséges a munkaalkalom, a város a helyben lakó aktív keresőnél egyharmaddal több munkahellyel rendelkezett, ennélfogva a környező falvak aktív népességére tekintélyes vonzást gyakorolt. Az 1970-es években a nyíregyházi munkahelyek 27%-a bejárókat foglalkoztatott.

1990-től napjainkig tartó második szakasz főbb jellemzői: csökken az aktív keresők száma és aránya, ugyanakkor 7,5%-kal növekszik az inaktívak aránya. Az eltartottak rátája folyamatosan csökken, alig haladja meg a népesség 30%-át.

A kilencvenes évek első felében a romló piaci viszonyok miatt az ipari üzemek drasztikus termeléscsökkentésre, leállítására kényszerülnek. A kilencvenes évek második felétől fokozatosan bővül az ipar szerkezete és termelése, növekszik az iparban, építőiparban foglalkoztatottak száma.

A város lakosságának foglalkozási átrétegződése napjainkban is folytatódik, fokozódik a szolgáltató szférában, apad viszont az iparban, építőiparban, a mezőgazdaságban a munkavállalók aránya.

Felhasznált irodalom

BALOGH B. A. (1976): Nyíregyháza népesség- és településföldrajzi vázlata. Szabolcs-Szatmári Szemle XI. évf. 4. sz. pp. 21-39.

BALOGH B. A. – BOROS L. (1987): Nyíregyháza népesség- és településföldrajzának főbb vonásai 1949-1985 között. Acta Academiae Pedagogica Nyíregyháziensis Tomus 11H. Nyíregyháza, pp. 43-66.

BARABÁS I.-NÉ – KORMÁNY GY. – SZILÁGYI I. (1998): Szabolcs-Szatmár-Bereg megye népessége. Szabolcs-Szatmár-Bereg megye monográfiája. II. Társdalom és gazdaság. Szabolcs-Szatmár-Bereg megye Önkormányzata és a Pedagógiai Intézet és Továbbképző Központ, Nyíregyháza, pp. 11-78.

HAJNAL B. (2003): Nyíregyháza népességfejlődése. Előadások a város újratelepítésének 250. évfordulóján (szerk.: Frisnyák S.). Nyíregyházi Főiskola Földrajz Tanszéke, Nyíregyháza, pp. 159-166.

MLADANECZ I. (1977): Életkörülmények. Nyíregyháza előrelép (szerk.: Szilágyi I.). Nyíregyházi Városi Tanács VB Művelődésügyi Osztálya. Nyíregyháza, pp. 62-72.

SZILÁGYI I. (1997): Népesség, népmozgalom. Nyíregyháza előrelép (szerk.: Szilágyi I.). Nyíregyházi Városi Tanács VB Művelődésügyi Osztálya, Nyíregyháza, pp. 13-17.

KSH Szabolcs-Szatmár-Bereg megye Statisztikai Évkönyvei (1949-2008). KSH népszámlálási adatbázisai (1949-2001)

NÉPTÖREDÉKEK ÉS ETNIKUMOK A BÁNSÁGBAN (1718-2002)

DR. KÓKAI SÁNDOR

1. Bevezetés

A *Bánság* az a *történeti, politikai, gazdasági és kultúrföldrajzi régió*, melynek XVIII-XX. századi fejlődési sajátosságai számos olyan földrajzi, településhálózati, gazdasági, szociálgeográfiai, etnikai, történeti és regionális problémát vetnek fel, melyek tudományos feldolgozása nem tisztázott megnyugtató módon, *komplex feltárása és szintézisbe foglalása pedig még a kezdeteknél tart*. A Bánság, mint puffer zóna közismert sajátosságokkal rendelkezett, azonban kevesebb figyelem irányult a régió belső etnikai-demográfiai jegyeinek mélyebb (pl. népességszám változás okai, etnikai összetétel sajátosságai, kultúrák egymás mellett élése, interkulturalizmus stb.) magyarázatára és napjainkig ható elemeinek kutatására. E dolgozatban azokkal a néptöredékekkel foglalkozom, akik az *elmúlt háromszáz évben* a Bánság területére sodródtak, és tartósan megtelepülve ma is ott élik mindennapjaikat. Áttekintésemben a statisztikai adatbázis mellett figyelembe vettem a folyamatok hátterében meghúzódó néprajzi, életföldrajzi, néptörténeti tényeket csakúgy, mint a nyelvi, a politikai, a felekezeti, az igazgatási hatásokat és a korábbi vagy újabb etnikai különállás jellegét. A Bánság etnikai kisebbségei és *gazdag kulturális örökségük* viszonylag ismeretlen mind a magyar, mind a nemzetközi szakmai körökben. A kisszámú, Bánságról szóló források gyakran csak egyetlen etnikai-nemzeti csoport bemutatásával foglalkoznak. A *bánsági etnikai mozaik* holisztikus leírásával nem igen találkozhatunk. Sőt, néha egymással szembeállítva ábrázolják a bánsági nemzetiségeket. A *minden kisebbség szempontjából szórványvidéknek tekinthető Bánság* sajnálatos módon nem kedvelt területe az alapvetően „nemzeti" jellegű kutatásoknak sem.

2. Közös jellemzők

Az európai három fő nyelvcsalád (germán, latin, szláv) a Bánságban találkozik egymással és a magyarság, mint a negyedik európai nyelvcsalád tagja sorakozik a többi mellé. Ilyen értelemben a Bánság az *etnikai-nyelvi tarkaság egyedülálló területe* – alapvonásai a XVIII. század második felére alakultak ki –, mely *a Bánság egyik igazi ékessége*. A sokszínűséghez természetesen szervesen hozzátartoztak a kisebb, rendszerint szórványban élő népcsoportok is. A határokkal szétszabdalt Bánság ma is a Kárpát-medence legtarkább nemzetiségi tája.

Az etnikai kisebbségek népi kultúrája és nyelvjárása nemcsak az egykori anyanemzetekhez képest őrzött meg *sok archaizmust*, de az egyes, egymással hagyományosan nem házasodó falvak kultúrája is különböző. Például a mai Bulgária számára is *egzotikumnak számít* a paultyán nyelvet beszélő bánsági bolgár kisebbség. Szinte az egyetlen bolgár diaszpóra, amely nyelvében megőrizte elvándorlásakor beszélt tájszólását, azaz az ősi bolgár nyelv sok elemét. A bánsági bolgárok évszázadokon keresztül nemcsak hogy megőrizték, hanem irodalmi nyelvvé is fejlesztették azt az ősi bolgár nyelvet, amelyet még Bulgáriában beszéltek. A krasovánok a mai napig mondhatni érintetlenül őrizték meg horvát jellegüket. A bánsági csehek és a sokácok nyelvi-kulturális különállása és különválása is közismert. E közösségek élő *kulturális hidat* jelentettek különböző, olykor nem is közeli vidékek között. Úgy tartjuk számon a bánsági zenét is, mint a leginkább élő hagyományt, ennek megfelelően ma is mindenhová szívesen hívnak bánsági zenészeket. A bánsági népzene a legismertebb, az ugyanolyan izgalmas, egyéb lokális hagyományok rovására is. A Bánság azért is érdekes, mert itt az egyes etnikumokhoz kapcsolható zenei határok is elmosódnak.

A kiegyezés után mindegyik bánsági kis nemzetiségnek létrejöttek a *saját kulturális szervezetei* és sajtói (pl. bánsági bolgár kalendárium 1869-től, kétnyelvű Vingai Néplap 1884-től stb.), jó értelemben vett pragmatizmus vált uralkodóvá, amely nem tagadta a kultúra fontosságát, de a helyzetnek megfelelően nem következett be mindent átfogó eszményítése.

A Bánságba került néptöredékek *műveltségi állapota* meghaladta a bánsági átlagot. A bolgároknak például a XIX. század első felében Vinga, Óbesenyő és Denta mellett Módoson (1820-tól), Kanakon és Écskán (1825-től), valamint Erzsébetlakon (1842-től) és Sándoregyházán (1867-től) is voltak anyanyelvi iskoláik *(Kalapis Z. 2008)*. Az etnikai-nyelvi közösségek növekvő száma ugyanakkor iskolák, temetkezési és jótékonysági egyesületek létrehozását is szükségessé tette.

A népi kultúra és hagyományok megőrzésének lehetőségét erősítette a szűkebb környezetüktől eltérő *vallási elkülönülés*. A krasován falvakba napjainkig a római katolikus mellé nem épült más felekezet számára templom, nem krasován lakosságuk számaránya ma sem haladja meg az 5-6%-ot. Óbesenyőn, annak ellenére, hogy nagyon sokáig szinte egyetlen ortodox vallású sem élt, a román görögkeleti egyház nyomására mégis megépült a templom, ahová leginkább az utóbbi években betelepült ukránok járnak. Az ottani romáknak köszönhető az építményt, anyagi rásegítéssel fenntartás nélkül vallották ortodoxnak magukat. A bánsági *csehek* (A szenthelenai huszitákon kívül – akik idővel a baptista vallásra tértek át – valamenynyi bánsági cseh római katolikus vallású), *szlovákok* (római katolikus és evangélikus), *bolgárok* (római katolikus), *franciák* (római katolikus) és *ruszinok* (görög katolikus) ma is sajátos vallási szigeteket alkotnak. A római katolikus egyház ma is fontos összetartója a magyar, német, bolgár, krasován kisebbségeknek. Az egyház igyekszik a hívők igényei szerint használni a Bánságban beszélt nyelveket, nincs határozott etnikus jellege, pragmatikus többnyelvűségi ideológiát képvisel.

A bánsági néptöredékek *gazdasági szerepe jelentősebb* volt, mint ami számarányukból következne. Utalhatok a bánsági zsidóknak a XX. század első évtizedeiben, főleg a nagyvárosok iparában, kulturális és társadalmi életében játszott szerepére is. Híressé vált a csehek hagyományosan fejlett tejgazdálkodása, az örmények kereskedelmi szerepe, a bolgárok kertgazdálkodása. A vingai bolgárok életét az általános jómód jellemezte. Saját hitelintézetük is volt, Arad városának 200 ezer forintos kölcsönt adtak, mely elegendő volt a megyeszékhelyet Új-Araddal összekötő híd felépítésére. A vingaiak ércbányászattal és iparűzéssel foglalkoztak, aranyművesek, ötvösök, kereskedők és kovácsmesterek nemzedékei kerültek ki közülük.

Rendkívüli karriert futottak be egyes etnikai néptöredékek szülöttei. A bolgárok közül kiemelkedett Sina György, aki Mária Terézia uralkodásának utolsó éveiben érkezett Bécsbe, ott bankot, nagykereskedést nyitott mindenféle áruval: mint bankár-vállalkozó Rotschild Salamonnal és Wodianer Sámuellel együtt a Széchenyi-lánchíd építésének fő hitelezője lett. 1818-ban bárói, 1832-ben grófi címet kapott. A bánsági rabbik közül kiemelkedő szerepet Chorin Áron játszott 1789 és 1844 közötti aradi, a liturgia modernizálása és magyarosítása érdekében tett ténykedésével. Nákó Kristóf fia, Sándor (1785–1848) grófi címet kapott és az arisztokrata származású Festetich Teréziát vette feleségül. Jókai Mór róla írta A cigánybáró című regényét, amely Strauss azonos című operettjének alapjául szolgált.

Az ún. „etnobiznisz" ma is jól működik a bánsági kisebbségek körében. Kisebbségi törvény híján, valamint a nemzeti és etnikai kisebbségek parlamenti képviseletét szabályozó törvény pontatlansága miatt gombamód szaporodnak Romániában az olyan kisebbségi szervezetek is, amelyek parlamenti képviselethez szeretnének jutni. A legtöbb szervezet hátterében valamelyik ismert, bejegyzett párt áll, mivel így nagyobb az esélyük legalább egy képviselő bejuttatására, ugyanakkor élvezhetik a kisebbségi szervezeteknek kijáró jogokat.

A Bánság néptöredékeit a folyamatos asszimiláció mellett döntően az interkulturalizmus jellemezte. A császári Bánság idején a közigazgatás nyelve kizárólagosan a német volt. Ekkor (1771-ben) jelent meg az első német nyelvű újság, a *Temeswarer Nachrichten*, majd 1848-ig még 14 német és egy francia újság. Az örmény családok 1848-ig többé-kevésbé zárt közösséget alkottak. Tagjai egymás között házasodtak, ragaszkodtak vallásukhoz és hagyományaikhoz, gyermekeiket előszeretettel az örményeknél szokásos bibliai nevekre keresztelték, azaz őrizték eredettudatukat. A dualizmuskor bánsági társadalmán belül többnyelvű, részben és valamennyire lebegő etnikai identitású csoportok alakultak ki. A kulturális vagy akár a nyelvi asszimiláció körükben is elválasztandó az etnikai identitástudattól. A XIX. század végén e néptöredékek társadalmának az iskolázási, házassági és egyesületi téren követett viselkedésmódjára az igencsak meggyőző „szituatív etnicitás" kifejezés használható *(R. Brubaker 2005)*. Valószínűsíthető, hogy ez az oszcilláló identitástudat *(V. Neumann 2006)* nem csak a bánsági zsidóságot jellemezte. Azaz a

bánsági néptöredékeket döntően nem a történetírás által megjelenített *„asszimiláció-magyarosítás-magyarosodás”* modell jellemezte. A XX. század elejéig anyanyelvi, majd egy rövid ideig magyar nyelvű iskoláik voltak.

Mivel a régió lakosságának minden etnikai csoportja saját nemzeti mozgalma központjától (Budapesttől, Bukaresttől vagy akár Belgrádtól) távol élt a kizárólagosságra törekvő áramlatok egyike sem tudott átütő erővel hatni. A más-más felekezetű etnikumok (svábok, magyarok, románok, szerbek, bolgárok, csehek, szlovákok) párhuzamos és egyidejű jelenléte egy olyan toleráns polgári szellemet generált, amely a bármely oldalról jövő *nacionalista túlzásokat képes volt kordában tartani* és kezelni. Ez az interkulturális modell persze a két világ- háború, sőt még 1989 előtt is jobban működött, mint jelenleg, még így is maradt azonban belőle annyi, hogy építeni lehet rá az európai integrálódás során. A Bánság ma is egy közbeeső világ, amelynek múltból hozott kulturális értékei révén nagy lehetőségei vannak a jövőt illetően.

3. Az első telepítési hullám (1718-1817)

A töröktől visszafoglalt Temesközt III. Károly nem csatolta vissza Magyarországhoz. A Temesi Bánság létrehozása az uralkodó azon szándékait szolgálta elsődlegesen, hogy széttagolja Magyarországot, és gyengítse a vármegyékhez kötődő magyar rendek erejét, azaz (hét évvel a Rákóczi-szabadságharc után) *kifejezetten politikai okok játszottak meghatározó szerepet.* Ezzel magyarázható, hogy például „rebellis” magyarok hosszú ideig hivatalosan nem települhettek be a Bánságba. A *vallási és etnikai szempontok erőteljesen érvényesültek:* nem titkoltan *katolikus német régiót* kívántak itt kialakítani. Az olaszok, spanyolok és vallonok betelepítése során is fontos szempont volt katolikus vallásuk. A Bánság területén ekkor *a népsűrűség átlagos értéke nem haladhatta meg a 2-3 fő/km^2-t,* így a kedvező természetföldrajzi adottságok kiaknázását az emberi erőforrások hiánya gyakorlatilag lehetetlenné tette. A munkaerő biztosítása a Temesi Bánság megszervezésével (1718-1778), közvetlen osztrák irányítással és a bécsi kormányzat érdekeinek megfelelően történt. Az államilag támogatott *telepítési akciók és a spontán migráció* eredményeként új falvak, községek keletkeztek, jelentek meg a tájegység térképén. A gazdasági szükségszerűség által is vezérelt benépesítés eredményeként az etnikai tarkaság iskolapéldája jött létre, hiszen *nincs a Kárpát-medencének, de talán egész Európának még egy olyan régiója, ahol tizenhat jelentősebb etnikai csoport élt egymás mellett.*

A spontán betelepülés eredményeként 1718-ban Szomolnokról bányászok, Ljubjanából *szlovén* kőművesek (1719) érkeztek Oravicabányára. 1720-1740 között a németekkel együtt olasz, spanyol és francia telepesek is bevándoroltak, akik egy része néhány generáció alatt elnémetesedett. Az 1729-1733-as évek időszakára estek a bánsági *olasz és spanyol* telepítések. Egyrészt a se-

lyemhernyó tenyésztésére és a selyem-, posztó- és papírgyárak kiszolgálására, másrészt a rizstermelés és az intenzív egyben sajátos kertészeti kultúrák (pl. gyapot, indigó stb.) megteremtésére szakosodtak. Az ültetvények vezetésével Konrad Lieblein patikust bízták meg, aki főként az indigóval kísérletezett, kevés eredménnyel, ezért 1775-ben felmentették. Az első *spanyolokat* Nagybecskereken telepítették le – akik egy ideig Új-Barcelonának hívták a települést –, de *olasz* és spanyol szállások Temesvár-Gyártelepen, Szabadfalun, Csákován, Jaszenován és Mercyfalván is kijelölésre kerültek. Csehek már 1719-ben érkeztek a Bánságba (bányászok és olvasztárok) 1823-ig számuk azonban elenyésző volt.

Az Elzász-Lotharingiából érkezett *franciák* dél-magyarországi központja Szenthubert lett, de ők szállták meg Trübswetter, Soulturn, Charleville és Szőlős (Nákófalva) területét is. Némely francia családok a luxemburgi illetve a párizsi egyházmegyéből származtak, míg mások Mainz, Trier, Nassau, Würzburg és Ingolstadt városokból *(Marjanucz L. 2002)*. Pierre Gonzalvez úgy tudja, hogy a XVII. század közepén több mint ötvenezer lelket számlált a bánsági francia telepesek száma. Véleménye szerint az új környezetben a németek németesíteni, a magyarok magyarosítani igyekeztek őket. Az asszimiláció és számos más körülmény miatt a francia telepes falvak hamar átalakultak. Pedig a feljegyzések szerint még 1770-ben is 266 család indult meg Bánság felé. Írásos nyoma maradt annak is, hogy később egy nagyobb hullámban tizenkétezer francia kitelepült a Bánságból, visszamenetek Franciaországba *(P. Gonzalvez 2008.)*. Tudjuk, hogy 1793 szeptemberében érkezett a francia háborúk hadifoglyainak első szállítmánya Temes megyébe.

A magyarországi zsidóság történelmével foglalkozókat, a bánsági zsidó csoport létezése, valamint önazonosító és kulturális megnyilatkozásai nagyrészt elkerülték *(Neumann V. 2006)*. A *zsidó* kereskedők és iparosok a török hódoltság idején is jelen voltak a temesvári vilajet területén. Temesvár vonzotta főleg a Balkánról felhúzódó szefárd kereskedőket. Nem véletlen, hogy a zsidó jelenlét talán legrégibb bizonyítéka a szaloniki származású orvos, Asriel Assael sírkőfelirata 1636-ból. Temesvár visszafoglalása után három zsidó felekezet volt: német zsidók, akik a német betelepülőkkel együtt jöttek be, spanyol zsidók, akik a XVII. század elejétől éltek Temesváron (a törökök biztosították a szabad vallásgyakorlásukat) és a lengyel zsidók, szintén még a török hódoltság idejéből maradtak vissza. A bánsági zsidóságnak Mercy idejében saját bírájuk volt Temesváron, aki két rabbival állt élén a zsidó hitéletnek (ekkor 144 zsidó élt a városban). Számuk 1736 után kezdett gyarapodni, az adminisztráció azonban kötelezte őket türelmi és egyéb taksák fizetésére. A temesvári szefárd és askenázi közösségeknek (1739-ben 81, illetve 139 fő) ekkor külön imaházuk volt. Az 1760-as években hozzáláttak zsinagógáik építéséhez a belváros zsidónegyedében *(Preyer, J. 1873)*. Noha a merkantilista szellemű osztrák politika megbecsülte a zsidó kereskedők, sörfőzők stb. jórészt pótolhatatlan tevékenysé-

gét, a XVIII. századot Victor Neumann szerint mégis a fennhatóság általános, a rekatolizációs szellemből származó türelmetlensége jellemezte (meg a zsidók által fizetendő „türelmi adó" fokozatos emelése). A zsidó lakosság növekedése is hozzájárult II. József 1776-os rendeletéhez (Judenordnung), mely a bánsági zsidó közösséget érintette és a pragmatizmus szellemében kívánta rendezni a helyzetüket. A rendelet végső célja a helyi zsidó közösségek teljes, mindenre kiható ellenőrzése volt (ez nyilvánult meg pl. a szefárd és az askenázi közösségek kényszeregyesítésében, a közösségeknek a császári közigazgatás felügyelete alá helyezésében, az anyagi kötelességek rigorózus számontartásában stb.). A teljes egészében amúgy sem mindig betartott rendeletet már 1778-ban hatályon kívül helyezték.

Az 1737-39-es osztrák-török háború egyik következménye volt, hogy az ÉNy-bulgáriai katolikus *bolgárok* és szerbiai *görögök* egy része (összesen mintegy 300 család) a Temesi Bánságba vándorolt. Stanislavich Miklós csanádi püspök szorgalmazta betelepítésüket (1739-1750), aki bolgár származású volt, Craiovában született 1694-ben, majd Nikápoly püspöke lett (1728-1739). Amikor a csanádi püspökség székhelyét végleg Temesvárra tette, betelepítette a katolikus bolgárokat is, mert Olténia ismét a török fennhatóság alatt álló Oláhország részévé vált. A bolgárokat Vingán, Ó-Besenyőn (1738. márc. 7.), Bodrog és Szőllős pusztákon, illetve a Vinga melletti szanádi és dvorini majorokban és az oravicai bányakerületben telepítették le. Az Északnyugat-Bulgáriából jött bolgárok többnyire földművesek voltak. Ők alapították Óbesenyőt. A csiproveciek viszont, akik Vinga városát alapították, képzett iparosok és kereskedők voltak, erdélyi kereskedelmi kapcsolatokkal. A kisebb bolgár csoportok bevándorlása a XVIII. században folyamatosan zajlott. A bánsági bolgárok sokat köszönhetnek Mária Teréziának is, aki többek között fejlett közigazgatással és infrastruktúrával látta el a bolgárok által lakott Vingát. Az 1737-ben Vingára bevándorolt bolgároknak 1744-ban már 4 osztályos iskolájuk volt, latin és bolgár tannyelvvel.

A Horvát Határőrvidék kialakításakor a zágrábi püspök és káptalan birtokainak egy részét elvették és kárpótlásul (birtokcsere címén) Bánlak, Horvát-Bóka, Káptalanfalva, Horvát-Neuzina, Szécsánfalva stb. településeket kapták (500 ezer Ft. értékben), ide az alattvalók egy része is áttelepült. A *horvátok* másik csoportja (Krassóvár és a körülötte elhelyezkedő települések pl. Lupák, Vodnik stb.) spontán migrációval még a török hódoltság idején (az 1650-es években) húzódott e karsztos mészkővidékre *(Pozsár V. 1991)*. A régebbi források egy része a I. (Nagy) Lajos idején Orsovába, Szlatinára, Karánsebesre, Krassóvárba, Zimonyba, Rékasra, Lippára telepített, katolikussá lett bolgár bogumilok utódaival azonosítja a krassovánokat *(Czirbusz G. 1880, 1883)*, más részük szerbekkel keveredett, nagyrészt elrománosodott bolgárokkal, akik az 1740 körül Kis-Oláhországból (Olténia) *paulikáni* néven települtek leszármazottai. A mai szerb szakirodalom és közvélemény pedig kizárólag katolizált szerbek-

nek tartja őket, miközben a horvát nyelvészek a legarchaikusabb horvát nyelv, népviselet és népszokások örököseit ismerik fel bennük. A Krassó mentén kívül eső Királykegye (Tirol) híres bortermő vidékén viszont sváb irányba váltottak nyelvet a kisebbségben élő krasovánok. A származási helyüket és letelepedésük időszakát illetően eltérnek a vélemények. Az egyik változat szerint Bulgária Szerbiával szomszédos régiója volt az őshazájuk, a másik szerint Koszovó, a harmadik szerint Bosznia, a negyedik szerint pedig Szlovénia felől vándoroltak ide. Egyes vélemények szerint már a 13-14. században letelepedtek Krassó várának környékére, más vélemények szerint a mohácsi vész utáni évtizedekben, a harmadik vélemény a 17-18. század fordulójára teszi ezt. A legvalószínűbbnek a három irányból három időpontban lezajló megtelepedés tűnik, s mivel az első hullámmal érkezők lehettek a legszámosabban, nyelvi, vallási, szokásbeli örökségük beolvasztotta a később érkezők hasonló hagyományait.

A boszniai és a dalmáciai eredetű horvát, s részben szerb eredetű *bunyevácok* és *sokácok* a török elől menekülve telepedtek le Dél-Magyarországon. A sokácok a törökökkel szemben megőrizték római katolikus vallásukat. A sokácok Boszniából érkeztek. A sokácok a horvát-típusú latin ábécét használják. A Bánságba betelepült montenegróiak (2830 fő) a lippai járásban egy homogén és négy románokkal vegyesen lakott településen éltek.

Mária Terézia uralkodása idején a németek mellett szerbeket, *makedónokat, görögöket*, *örményeket, szlovákokat* és *bolgárokat* is telepítettek a Bánságba, sőt 1762-68 között 3130 bűnözőt is deportáltak a Temesi Bánságba *(Bodor A. 1914).*

A Bánságba települt *örmény* famíliák (pl. Kiss, Lázár, Karátsonyi, Issekutz, Dániel, Gyertyánffy, Gorove, Jakabffy stb.) zömmel már elmagyarosodva érkeztek Erdélyből *(Kalapis Z. 2008, Jakabffy I. 2009).* A bánsági örmények többnyire az 1672-ben Erdélybe betelepítettek leszármazottai voltak. Az erdélyi örmény kereskedők a XVIII. század folyamán bekapcsolódtak a hagyományos erdélyi szarvasmarha kereskedelembe, melynek révén számos család jelentős vagyont gyűjtött. A Temesi Bánság jó lehetőséget nyújtott a vagyon növelésére, ahol a kincstár tulajdonát képező, de elhagyatott, s ezért bevételt nem hozó földeket meg lehetett vásárolni, sőt telepítéseket végrehajtani. Lukácsfalvát például Lukács Lázár örmény nagykereskedő telepítette 1781-ben, Szegedről és a környező falvakból magyarokkal. A kereskedő fia tehát földbirtokos lett, unokája pedig már vármegyei „nobilitás", szolgabíró, vagy alispán, esetleg főispán, vagyona és tehetsége szerint. A XVIII. század közepétől a bánsági vármegyék vezető birtokos és közhivatalnok családjai között majdnem száz évig dominált ez a réteg. Torontálban a Gyertyánffyak, a Dánielek, a Karátsonyiak, Karassó-Szörényben a Jakabffyak vezető pozíciókat töltöttek be (pl. eleméri és ittebei Kissek, a szamosújvári és némethi Dánielek, a bobdai Gyertyánffyak, a gertenyesi Hollóssyak, a később grófi rangra emelt Karátsonyiak és az erzsébetvárosi Issekutzok stb.). Az 1848-as forradalmat megelőzően 57 örmény család kapott illetve vásárolt nemességet, akik a XIX. század közepére gyakorlatilag

integrálódtak a magyar nemességbe. A lassú asszimilálódásuk is kezdetét vette, etnikai-nemzeti értelemben is, a magyarokkal kötött vegyes házasságok eredményeként. Még inkább azonban felfogásban és mentalitásban idomultak egyre inkább a magyar nemességhez. Az erdélyi örmény kalmárok és bérlők mellett görög-macedón, szerb és cincár kereskedők is gyarapították a későbbi bánsági nagybirtokosokat. Természetesen közülük sem volt mindenki bérlő és hadiszállító, például a bánsági örmények egy szegényebb rétege Versecen és a környező településeken élte mindennapjait.

A XVIII. század végétől Torontál és Temes megye déli részén szlovákok települtek le. A *szlovákok* 1778 után kezdtek beszivárogni a Bánság területére, tömegesebb megjelenésük azonban a XIX. század első évtizedeire tehető. A szlovák nyelvterület minden részéből, de elsősorban a középső vidékéről származó lakossággal, magánföldesúri telepítéssel és önkéntes vándormozgalommal keletkeztek Bács, Békés, Csanád, Csongrád és Bihar megyék szlovák lakta települései, a XVIII. század elején. A XVIII-XIX. század fordulóján ezek a túlnépesedett helységek újabb telepes rajokat bocsátottak ki, így jött létre a békésiekből (Szarvas, Békéscsaba) a nyírségi szlovákok települése (Nyíregyháza), valamint Arad megye, a Bánság (pl. Lajosfalva, Antalfalva, Tót-Aradácz, Erzsébetlak, Sándorháza stb.) és a Szerémség szlovák települései.

Mária Terézia és II. József letelepítési politikája miatt az itt élő, teknővájással foglalkozó *beás cigányok,* ha nem akarták feladni hagyományos életformájukat és kenyérkeresetüket, új lakóhely után kellett hogy nézzenek. A beások teknővájással és fakanálkészítéssel foglalkozó cigány népcsoport, huzamosabb ideig tartózkodván román nyelvterületen, korábbi nyelvüket a románnal cserélték fel. A cigányság migrációjának domináns irányvonala Havasalföld és Moldva irányából Erdély és a Temesi Bánság felé mutatott. Vannak kutatók, akik bizonyított tényként fogadják el, a beások Olténiából való származását. A keletbánsági és nyugat-erdélyi beás cigányok *első csoportjai Mária Terézia uralkodása idején hagyhatták el lakhelyüket.* Többségük nyugatra, Bácska, Dél-Dunántúl és Szlavónia felé vette az irányt. A nyugati irányú expanzió több hullámban, folyamatosan zajlott. Az *1780-as évek cigány összeírásai* arról tanúskodnak *(Danyi D. – Dávid Z. 1960)*, hogy a beások egyes csoportjai már a *déldunántúli* Baranya és Somogy vármegyék területén bukkantak fel. A korábban román nyelvterületen élő teknővájó cigányok *két nagy migrációs hulláma* különíthető el. Az első hullám a Bánság román többségű, keleti feléből és Erdély nyugati részéből indult ki, és a XVIII. század második felében folyamatosan zajlott. A második hullámot a XIX. század közepén a román fejedelemségek cigány rabszolgáinak felszabadítása váltotta ki. A két csoport különböző nyelvjárása és megnevezése ma is őrzi ennek az emlékét. A XVIII. században nyugatra vándorolt csoport egy archaikus nyelvjárást beszél, amely a Bánság és Nyugat-Erdély területén beszélt román nyelv nyelvújítás előtti állapotát őrzi. Ezeket a beásokat a másik csoport tagjai árgyelánnak (magyarul: erdélyi) nevezik. A

XIX. században Dél-Magyarországra és Észak-Horvátországba költözött beás cigányok nyelve, a román nyelv egy későbbi állapotát őrzi, jóval közelebb áll a napjainkban beszélt románhoz, mint az árgyelánok nyelve, ám rengeteg délszláv jövevényszót tartalmaz. Őket az árgyelánok muncsánnak nevezik, ami szó szerint annyit tesz: hegyvidéki. Mivel azonban ezt a kifejezést az árgyelán ellenpárjaként használják, nagy valószínűséggel nem hegyre vagy hegyvidékre, hanem Munténiára, azaz származási helyükre utal.

A Bánság XVIII. századi etnikai arculatáról két adatsorunk van *(1-2. táblázat)*. A kortárs Francesco Griselini (1775), illetve az 1784/85-ös első magyarországi népszámlálást feldolgozó Danyi D. - Dávid Z. adatsorai. Mindkét adatsorral komoly problémák adódnak, a F. Griselini által leírt adatokat (román=181639 fő, szerb=78780 fő, német, olasz és spanyol=43211 fő, bolgár=8683 fő, cigány=5272 fő, örmény=363 fő) többen kétségbe vonják, többek között azért, mert egyetlen magyar, szlovák, francia és zsidó nemzetiségű lakost sem említ. A II. József korabeli népszámlálás adatai pedig vallási megoszlás alapján tagolják a Bánság népességét.

1. táblázat. A Bánság lakosságának etnikai megoszlása 1775-ben

román	181639	57,5
szerb	78780	24,5
német, olasz, spanyol	43211	13,6
bolgár	8683	2,7
cigány	5272	1,6
örmény	363	0,1
Összesen	318979	100

Forrás: F. Griselini 1780.

2. táblázat. A Bánság felekezeti megoszlása (1784/85)

Megye	Római kat. (fő)	Evang. (fő)	Református (fő)	Ortodox (fő)	Ortodox (%)	Izraelita (fő)	Összesen (fő)
Krassó	15076	50	30	173000	92,3	44	188200
Temes	40227	2000	1200	172000	79,8	118	215545
Torontál	46019	1500	1500	103000	67,3	64	153083
Temesvár város	4476	60	20	4300	46,5	386	9242
Összesen	**105798**	**3610**	**2750**	**452300**	**79,9**	**612**	**566070**

Forrás: Danyi D. – Dávid Z. 1960.

A XVIII. század végén a telepítések lassú ütemben tovább folytatódtak (1799: francia emigránsok, 1802: svábok), dohánykertészként magyarok is ettől az időponttól kezdtek nagyobb számban betelepedni. Magyarcsernyére Csekonics József tábornok telepített 1798-ban Szeged környéki dohánykertészeket, Csongrád és Csanád megyéből zselléreket. A szomszédos Kisoroszra szintén Szeged mellől érkeztek telepesek, szerződésesek, 1797-ben. A külső betelepítések azonban egyre kisebb szerepet kaptak.

4. A második telepítési hullám (1817-1918)

A XIX. század közepére a Bánság benépesítése lényegében lezárult. Meghatározóvá a belső migrációs folyamatok váltak. Tény, hogy 1830 után nem magyar nemzetiségű telepes már csak szórványosan került a Bánságba. A kincstári és magánföldesúri birtokok benépesítése azonban az I. világháború kirobbanásáig – ha lassuló ütemben is – folytatódott (pl. ruszinok betelepítése a Temes folyó völgyébe, magyar telepes falvak /pl. Igazfalva, Nagybodófalva, Szapáryfalva stb./ a Bega mentén, Al-Duna menti székely telepes falvak stb.). A telepítéseket a három megye területén azonban már nem a bécsi udvar, hanem alkotmányos jogkörében a vármegye, a magyar kormány, a kincstári uradalmak és a földesurak hajtották végre. 1867 után a magyar telepes falvak létrehozása is komoly akadályokba ütközött, összesen kilenc (pl. Igazfalva, Torontálkeresztes, Szapáryfalva, Székelykeve, Hertelendyfalva stb.) új telepes falu jött létre.

A *ruszinok* első csoportja V. Ferdinánd uralkodása idején érkezett, főként a Temes folyó völgyébe (Lugos és Karánsebes közötti falvak), valamint a bányavárosokba, tömegesebb betelepülésük azonban csak a XIX. század közepén és végén következett be.

Az első *cseheket*, kb. 80 családot Magyarly oravicabányai kincstári erdőbérlő toborozta erdőmunkásokként 1823-ban, Plzeň, Klatovy, Domažlice, Kladno és Čáslav környékéről. Többségüket, akik az Al-Duna közelében élnek, klisszurai cseheknek is nevezik. Településeik nem alkottak összefüggő etnikai szigetet, hanem hét egymástól távol fekvő, cseh többségű faluban és szórványban a környező városokban és falvakban élnek. A bánsági *csehek* (pémek) ma is a Bánság déli részén élő népcsoport. A csehek a Krassói-hegyvidéken telepedtek le (pl. Ravenska, Stájerlak, Anina, Resica, Szt-Helena, Eibenthal, Weitzenried, Sumicze stb.), illetve spontán migrációval Fehértemplom környékére is áttelepültek (pl. Krusicza, Ceško Selo stb.). Közülük a katolikusok 1823-ban (52 család) megalapították Elisabethfeld, a husziták 1824-ben (28 család) Szenthelena (Dunaszentilona) falvakat.

A második hullámban Litoměřice, Chrudim és Beroun vidékéről is érkeztek csehek, ezúttal kizárólag római katolikus vallásúak. 1826 és 1828 között ők alapították Bigért, Szörénybúzást, Tiszafát, Újasszonyrétet, Almásrónát és Cseherdőst. Ugyanekkor csehországi, főként Cheb környékéről származó németeket telepítettek Lindenfeldre, Ószadovára, Ruszkicára, Temesfőre és Wolfsbergbe. Ez a második telepítés összesen 3880 csehet és csehországi németet érintett. A szokatlan viszonyokat megelégelve sok telepes idővel a síksági településekre költözött vagy a Resica vidéki ipari üzemekben vállalt munkát. 1833-ban Fehértemplom mellett a síkságon létrejött Csehfalva. Körtéden már a XVIII. század közepe óta éltek csehek. Az 1850-es években alapítottak számukra állandó iskolákat. Hagyományos zarándoklataik a csiklovabányai Máriakegyhelyre irányultak. A magyar kormány kezdte el a harmadik telepítési hul-

lámot, elsősorban nemzetiségileg vegyes községekbe. Újabb cseh telepesek érkeztek 1862-ben Klopodiába, 1863-ban Nagyperegre, 1863–1865-ban pedig Bojtorjánosra és Zsuppára, akik gyorsan asszimilálódtak. A nagyperegi protestáns csehek elmagyarosodtak.

Az utolsó jelentősebb telepítés a moldvai csángók érkezése volt 1883-ban. A három székely falu, Sándoregyháza, Székelykeve és Hertelendyfalva megkapaszkodott a nehéz terepen, virágzó mezőgazdaságot épített ki, az ország legdélibb csücskében, a Delibáti-homokpuszta és a Duna árterülete között. A székelyek száma itt, az Al-Dunánál 1910-re elérte a 4000 főt.

3. táblázat. Etnikai-nemzetiségi néptöredékek a Bánságban (1840-2002)

Népek	**1840**	**1846**	**1869**	**1890**	**1910**	**1930**	**1949/56**	**1991/92**	**2001/02**
szlovák	10840	11754	18496	19118	22131	18676	20701	17655	20597
sokác	10112	-	-	-	970	-	-	-	-
bolgár	12000	12940	13415	14039	12500	11244	11083	6548	7287
francia	6150	5691	-	-	-	-	-	-	-
zsidó	4316	5209	15523	19501	23631	21294	8700	750	495
montenegrói	2830	3025	-	-	816	-	-	1521	2527
görög	800	1087	-	-	-	-	-	-	-
horvát	-	17785	16553	8421	4872	3273	4370	4089	7710
clementinus	-	200	-	-	-	-	-	-	-
cigány	-	-	-	575	-	21404	12114	23112	40588
cseh	-	-	-	7298	8100	6712	8177	4190	4761
krasován	-	-	-	2926	7210	6113	6798	2728	2721
olasz	-	-	-	128	73	-	-	-	-
ruszin	-	-	11513	207	2392	4364	4910	10811	11452
orosz	-	-	-	-	-	1181	-	-	-
albán	-	-	-	-	-	-	120	-	-
szlovén	-	-	-	-	-	-	483	-	-
makedón	-	-	-	-	-	-	7448	7932	8442
Összesen (fő)	**47048**	**57691**	**75500**	**72213**	**82695**	**94263**	**84904**	**79336**	**106580**
Összesen (%)	*4,3%*	*5,4%*	*5,6%*	*5,0%*	*5,2%*	*5,97%*	*5,2%*	*4,3%*	*6,3%*
Bánság össz. lakosság	***1092550***	***1066777***	***1335989***	***1433424***	***1582133***	***1567405***	***1622564***	***1845588***	***1677700***

Mindazok ellenére, hogy a telepítések időpontjairól pontos információkkal rendelkezünk, 1870-ig sem az összlakosság számáról, sem az etnikai összetételéről nincsenek pontos adatok. Elegendő ennek érzékeltetésére a XIX. század közepére vonatkozó szélsőségeket bemutatni *(3. táblázat)*. Fényes Elek geographiai szótárában több mint egy évszázados etnikai térszerkezeti változás eredményeit szerepeltethette, mely szerint a Bánság három vármegyéjében (a Határőrvidékről nem voltak adatai) 740485 fő élt, 535 településen. A Fényes E. által említett bánsági etnikai csoportok (néptöredékek) 1851-ben együttesen is mindössze 4,22%-át (30491 fő) tették ki az összlakosságnak (pl. horvátok 9743 fő = 1,31%, bolgárok 7526 fő = 1,01%, franciák 5992 fő = 0,8%, szlovákok 3177 fő = 0,4%, zsidók 3066 fő = 0,4%, montenegrói 762 fő, cigány 152 fő

stb.). Az 1840. évi adatok arról tanúskodnak, hogy a Bánság 1082550 lakójának kb. 4,5%-a tartozhatott az általam vizsgált néptöredékekhez (bolgár 12000 fő = 1,1%, szlovák 10840 fő = 1,0%, sokác 10112 fő = 1.0% stb.). Az 1851. évi és 1857. évi – megbízhatatlannak tekintett – osztrák népszámlálások után az 1869 december 31.-i állapotokat feltüntető magyar népszámlálás során sem kérdeztek rá a nemzetiségi hovatartozásra, így az adatok feldolgozása óta a legkülönbözőbb becslések *(Keleti K. 1873, Varga E. Á. 2000.)* láttak napvilágot. Keleti Károly (1873) szerint a Bánság összlakosságának (1335989 fő) 5,6%-a tartozhatott az általam bemutatott etnikai-nyelvi néptöredékekhez.

A realitásokhoz közel álló teljes keresztmetszetet az 1910. évi magyar népszámlálás adatai nyújtanak *(3. táblázat)*. A kisebb bánsági etnikai csoportok (pl. szlovák, horvát, ruszin, bolgár stb.) az összlakosság mindössze 5,2%-át (82695 fő) alkották. Homogén ill. abszolút többségű településeik színezték a bánsági etnikai palettát, a négy nagy nemzetiség fejlődését alapjaiban nem befolyásolták, lokális szinten azonban napjainkig megőrizték nyelvüket, szokásaikat. Az 1910. évi népszámláláskor a Bánság népességének 1,5%-a (23631 fő) zsidó, 1,4%-a (22131 fő) szlovák, 0,8%-a bolgár (12500 fő), 0,4%-a (7210 fő) krasován, 0,5%-a (8100 fő) cseh, 0,3%-a (4872 fő) horvát és 0,15%-a (2392 fő) ruszin anyanyelvűnek vallotta magát *(3. táblázat)*.

A *zsidók* a Bánság népességének 1,5%-át (23631 fő) alkották, úgy, hogy egyetlen településen sem emelkedett számarányuk 15% fölé, az egész Bánságban Temesvár (összlakosság kb. 10%-a) és Lugos (összlakosság kb. 8%-a) zsidó közösségei voltak a legjelentősebbek. A lugosi és a temesvári zsinagógákban az istentisztelet domináns nyelve 1870 és 1919 között a magyar volt, a zsidó magánlíceum és kereskedelmi iskola oktatási nyelve 1924-ig hivatalosan is magyar lett, s bár erőteljes nyomásra ezt papíron ebben az évben az új főhatalom nyelvére változtatták, a társalgás az óraközi szünetekben s a tanári szobában, a líceum 1948-as államosításáig továbbra is magyarul folyt *(V. Neumann 2006)*.

A *szlovákok a Bánság összlakosságának 1,4%-át* (22131 fő) tették ki, úgy, hogy Torontál vármegye 109, Temes vármegye 115 és Krassó-Szörény vármegye 88 településén megtalálhatóak voltak, de 90% feletti aránnyal csak Torontál vármegye három településén (Újsándorfalva 900 fő = 91,9%, Nagylajosfalva 4087 fő = 95,6% és Felsőaradi 2191 fő = 91,4%) rendelkeztek. Antalfalván (4417 fő = 88,9%) megközelítette arányuk a 90%-ot és ez volt az egyetlen szlovák abszolút többségű település a Bánságban. Relatív többségben Nagyerzsébetlak (834 fő = 39,9%) és Temesbökény (417 fő = 38,9%) településen *(1. térkép)*, míg 20% feletti kisebbséget öt bánsági településen (Obád 39%, Istvánvölgy 36,6%, Györgyháza 47%, Hertelendyfalva 34%, Aga 27,9%) alkottak. A fennmaradó 303 település közül 250 esetében 1% alatt maradt arányuk.

A *bolgárok a Bánság népességének 0,8%-át* (kb. 12500 fő) alkották, úgy, hogy a régió 16 településén biztos, hogy megtalálhatóak voltak. Óbesenyőn 90,7%-os (5361 fő) homogén, Berestyén 88,5%-os (889 fő), Bolgártelepen

57,5%-os (417 fő), Vingán 57,3%-os (2701 fő) abszolút többséget alkottak, míg Sándoregyháza (763 fő = 30,2%), Denta (379 fő = 10,99%), Kanak (526 fő), Módos (458 fő), Nagyerzsébetlak (312 fő) és Székelykeve (399 fő) településeken 100 főt meghaladó etnikai csoportot képeztek, az utóbbi négy településen 5-10% közötti arányban.

A *krasovanok* homogén etnikai tömböt alkottak Krassó-Szörény vármegye resicabányai járásában *(1. térkép)*, ahol Kengyeltó 738 fő = 98,9%, Kiskrassó 786 fő =92%, Krassóalmás 386 fő = 97,5%, Krassócsörgő 1185 fő = 98,8%, Krassóvár 2974 fő = 93,1%, Nermed 662 fő = 98,4% és Vizes 464 fő = 97,9% településeken élt 98%-uk (7195 fő). 7 falut tisztán, 11-et románokkal vegyest laktak.

A *ruszinok* a *Bánság népességének 0,15%-át* (2392 fő) alkották, úgy, hogy a régió 46 településén éltek, de 1% feletti aránnyal csak Krassó-Szörény vármegye 10 településén rendelkeztek, ebből hat a temesi járásban volt. Egyetlen településen (Istvánhegy 202 fő = 80,5%) alkottak abszolút többséget *(1. térkép),* míg kilenc esetben kisebbségben voltak (pl. Cserestemes 102 fő = 10,9%, Krassógombás 893 fő = 44,5%, Mutnokszabadja 266 fő = 23,7%, Kricsó 72 fő = 6,7%, Zsidóvár 55 fő = 4,2%, Forrásfalva 35 fő = 5,6% stb.), ahol a románokkal alkottak kétnyelvű közösségeket.

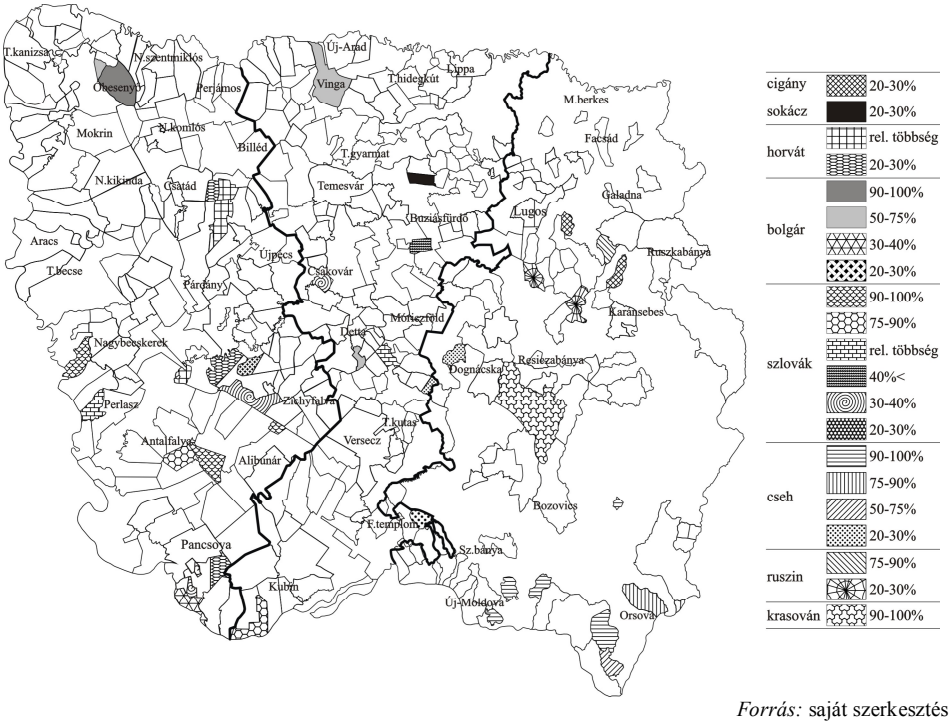

Forrás: saját szerkesztés

1. térkép. Etnikai-nyelvi népcsoportok a Bánságban (1910)

A *horvátok a Bánság népességének 0,3%-át* (4872 fő) alkották, úgy, hogy a régió 166 településén éltek, de mindössze 18 településen haladta meg arányuk az 1%-ot, mely települések közül tizennégy Torontál vármegyében helyezkedett el. Szórvány jellegüket jól mutatja, hogy csak két településen értek el relatív többséget (Kőcse 359 fő = 36,2%, Kisszécsány 239 fő = 49,6%). Száz fő feletti tömörülést hét bánsági településen (pl. Temesvár, Pancsova, Perlasz stb.) alkottak, úgy, hogy a legnagyobb kisebbséget (1121 fő) Tárcsó községben.

A *csehek a Bánság népességének 0,55%-át* (kb. 8100 fő) alkották, úgy, hogy a régió 25 településén az egyéb kategóriánál utalnak rájuk, azt azonban tudjuk, hogy hat településen 90% feletti (homogén) súllyal rendelkeztek: Cseherdős 424 fő, Almásróna 350 fő, Bigér 367 fő, Dunaszentilona 811 fő, Szörénybuzás 1025 fő, Csehfalva 131 fő. Ezeken túlmenően Tiszafa (682 fő) és Újasszonyrét (154 fő) településeken abszolút többségben éltek, de jelentős cseh kisebbség élt Stájerlakaninán (800 fő), Orsován (223 fő), Berzászkán (265 fő) illetve Kusicson (kb. 487 fő) és Körtéden (kb. 538 fő).

A fennmaradó 1,7% (18368 fő) azokhoz a kisebb etnikai töredékekhez tartozott (pl. montenegrinus, francia, olasz, sokác, török stb.) akik sajátos nyelvi-vallási különállásukkal tovább színezték a tizenhat nemzetiségnek otthont és megélhetést nyújtó Bánság etnikai képét *(3. táblázat)*. A Bánság kisebb etnikai töredékeiről is rendelkezünk információkkal. Tudjuk, hogy *sokácok* éltek Temesrékason (970 fő = 20,1%), *montenegrinusok* Temespéterin (816 fő = 88,6%), *franciák* Szenthubert, Szentborbála, Károlyliget és Nagyősz településeken, valamint *morvák* Oravicabányán (47 fő), Nagyszurdokon (91 fő) és Csudafalván (20 fő), illetve *olaszok* Nádorhegy (41 fő), Ruszkabánya (32 fő), Nadrág és Domány településeken. A *cigányokról* a népszámlálási adatok több mint ötven településen tesznek említést, 20% feletti arányt azonban csak Cserestemes (39,4%) és Mácsova (24,3%) településeken értek el, de itt is kisebbséget alkottak *(1. térkép)*.

A Bánság 801 települését vizsgálva megállapítható, hogy *homogén* (90% feletti arányt) *többségben* hét krasovan, hat cseh, három szlovák, egy-egy bolgár és török, *abszolút többségben* (50-89,9%) négy francia, három bolgár, két cseh és egy-egy montenegrói és ruszin, *relatív többségben* két-két szlovák és horvát, azaz összesen harminchárom településen éltek többségben a Bánságban. A kisebbségben élők aránya 169 településen (54 magyar, 53 német, 34 román, 33 szerb, 5 szlovák, 3-3 horvát és cseh, 2-2 cigány és ruszin, ill. 1-1 sokác és bolgár kisebbség) haladta meg a 20%-ot.

A Bánság nemzetiségeit nem egyformán érintette a kisebbségi lét, amíg a románok 27,7%-a (164379 fő), a németek 25,2%-a (97625 fő), a szerbek 29,1%-a (82659 fő) és a magyarok 38,4%-a (92994 fő) élt kisebbségben, addig a horvátok 87,3%-a (4274 fő), a szlovákok 42%-a (9285 fő), a ruszinok 91,6%-a (2190 fő), a csehek 51,5%-a (4167 fő), a bolgárok 25,1%-a (3132 fő). Az *etnikai szigetek központjait jelentő települések* (pl. Óbesenyő = bolgárok, Krassóvár = krasovánok) *népességmaximuma 1851-ben vagy még korábban volt.*

5. A harmadik telepítési hullám (1918-1990)

Az elmúlt kilencven esztendőben az állam- és közigazgatási határok gyakori változásai olyan demográfiai folyamatokat indítottak el, amelyek napjainkra differenciálódott etnikai mikrorégiók mozaikjait hozták létre, eltérő népesség- és településföldrajzi specifikumokkal. A bánsági népesség számbeli, etnikai, vallási és nyelvi összetétele markánsan átalakult.

Az 1930. évi népszámlálás adatai alapján tovább színesedett az etnikai térszerkezet, azzal, hogy megjelent egy új nemzetiség a vizsgált területen, *az oroszok.* Akik az 1930-as népszámlálási adatok szerint mindössze 1181 főt tettek ki, a Bánság összlakosságának (1567405 fő) 0,07%-át. Zömében két településen (Fehértemplom, Törökbecse) alkottak jelentősebb etnikai kisebbséget. Nem meglepő, hogy néhány etnikai kisebbség (pl. olasz, francia, zsidó stb.) „eltűnt" a statisztikai adatbázisból *(3. táblázat)*, részben azért, mert eleve kevesen voltak (pl. olaszok 128 fő), részben azért, mert kétnyelvűek voltak. Már az 1890. évi statisztikai is németnek tüntette fel a *franciákat*, akik nagyrészt ténylegesen asszimilálódtak a németekhez. Másrészt azért, mert számarányukkal az egyéb kategóriába kerültek (pl. görögök, montenegrinusok, cincárok, romák), illetve magyarnak vallották magukat. Mindezek ellenére azonban a Bánság továbbra is az etnikai keveredés és együttélés területe maradt, ahol a négy uralkodó nemzetiség (német, magyar, szerb, román) együttes aránya meghaladta a 94%-ot, míg a többi nemzetiség továbbra is csak színező elemként vett részt (az összlakosság 5,97%-a) a Bánság etnikai térképén. A kisebb nemzetiségek esetében már ekkor is megfigyelhető volt az erőteljes asszimiláció, amelynek eredménye, hogy számuk fokozatosan csökkent illetve növekedésük alatta maradt a Bánság átlagos népesség-gyarapodási értékének (8,71%) 1890-1930 között. Kivételt képeztek a *krasovánok,* akik száma azért növekedett 1916 főről (1890) 6113 főre (1930), mert az 1890. évi népszámláláskor nagyrészük horvátnak vallotta magát. A *ruszinok*, akik száma 4364 főt tett ki, szintén gyarapodtak, köszönhetően a XIX. század végi telepítéseknek. A ruszinok a Temes folyó völgyében két településen (Zorile, Copacale) homogén közösséget alkottak, egy településen abszolút (Ruginosu), egyben pedig relatív (Ciresul) többségben éltek, kisebb töredékeik pedig Temes és Torontál megye néhány településén alkottak kisebbséget (pl. Fehértemplom, Pancsova, Secas stb.).

1945 után a jugoszláviai németeket kitelepítették (mindössze 7200 német anyanyelvű maradt 8 településen) és a helyükre délszláv (szerb, montenegrói, makedón stb.), valamint szlovén és albán nemzetiségeket telepítettek (*Kocsis K. 1983.)*. 1947 és 1949 között a romániai csehek egyharmada repatriált és a csehországi németek elhagyott falvaiban talált új otthonra. Szerb telepes falvak sorát (pl. B. Veliko Selo, B. Despotovác stb.) hozták létre, de albán, szlovén, makedón és horvát telepeseket is szívesen fogadtak. E tekintetben a makedónok (1953-ban 7448 fő) tömegesebb megjelenése és a horvátok számának emelkedése említhető.

1990-re a Bánság 826 települése közül mindössze 128 olyan település maradt, ahol nem a románok vagy a szerbek voltak abszolút többségben, ebből 8 település magyarországi (itt is homogenizálódott a lakosság), így Román-Bánság és Szerb-Bánság 60-60 települése egyformán oszlott meg ilyen értelemben. Magyar többségű 34 település, szerb többségű Romániában 11 db, román többségű Szerbiában 22 db, szlovák többségű 6 db, krasován 7 db, homogén cseh bányásztelepülés 8 db, ruszin többségű 11 db, makedón többségű 2 db, bolgár többségű 2 db és 4 településen (!) német többség volt. A kisebb nemzetiségek (szlovák, horvát, bolgár, cseh, ruszin stb.) esetében csak az albánok megjelenése (120 fő fehértemplomi járás, Susara településen) valamint a szlovénok betelepülése (483 fő bánlaki /Duzine/ és verseci /Gudurica/ járás 1-1 falujában) és a makedónok tömegesebb megjelenése (7932 fő) illetve folytatódó természetes asszimilációja érdemel említést. Az 1950-es évektől eltelt mintegy negyven esztendő alatt újabb drasztikus változások következtek be, ezek kedvezőtlen hatásai együttesen azt eredményezték, hogy tovább szegényedett a Bánság etnikai arculata, egyhangúbb lett *(2. térkép)*. Az 1910-es évekhez képest újabb nagy múltú népek és kultúrák semmisültek meg, illetve élik végnapjaikat a vizsgált régióban. Végérvényesen és visszavonhatatlanul érvényesültek azok a kedvezőtlen tendenciák, amelyek Trianonnal kezdődtek, és a II. világháború után gyorsultak fel, most már nem csak a Szerbiához került településeken, hanem a Romániához tartozó városok és falvak esetében is.

A kis nemzetiségek asszimilációja is felgyorsult pl. Vingán a bolgárok, elvesztették relatív többségüket is (715 fő = 17,3%), a horvátok és a krasovánok száma is gyorsan csökkent. A régióban élő magyar kisebbséggel ellentétben a bolgárok ugyan kevésbé asszimilálódnak, de az 1992-es népszámláláskor hivatalosan 6500 román állampolgárságú bolgárt regisztráltak. Közülük több mint 1320 személy Temesváron élt, a többiek pedig leginkább Óbesenyő, Vinga, Berestye, Denta falvakban, illetve Arad, Nagyszentmiklós és Detta városokban. A többi kis nemzetiség aránya is drasztikusan csökkent (kivétel a cigányság tömegesebb megjelenése /23112 fő = 1,3%/, melynek eredményeként egy faluban /Maguri/ már abszolút többségbe kerültek). Ruszin többségű települések (11 db) főként a Temes folyó völgyében vannak (Lugos-Karánsebes között: pl. Zorile, Padureni, Copacele, Cornutel stb.), míg Soca településen ruszin-szerb többség alakult ki *(2. térkép)*. Szlovák többség mindössze egy (Butin), horvát többség öt (Rafnic, Vodnic, Clocotici, Nermed, Jabalcea), krasován többség kettő (Lupac, Carasova), míg homogén cseh bányásztelepülés hét darab volt (Sumita, Ravesca, Girnic, Sfinta Elena, Bigari, Eibenthal, Baia Nova) Román-Bánság területén. Szerb-Bánságban abszolút szlovák többséggel négy település (Aradac, Jánosik, Kovacica és Padina) rendelkezett, míg Hajducica településen relatív többségben éltek a szlovákok. Szerb-Bánság két településén (Kacarevo, Jabuka) a makedónok kerültek relatív többségbe, míg Cesko Selo homogén cseh település maradt *(2. térkép)*.

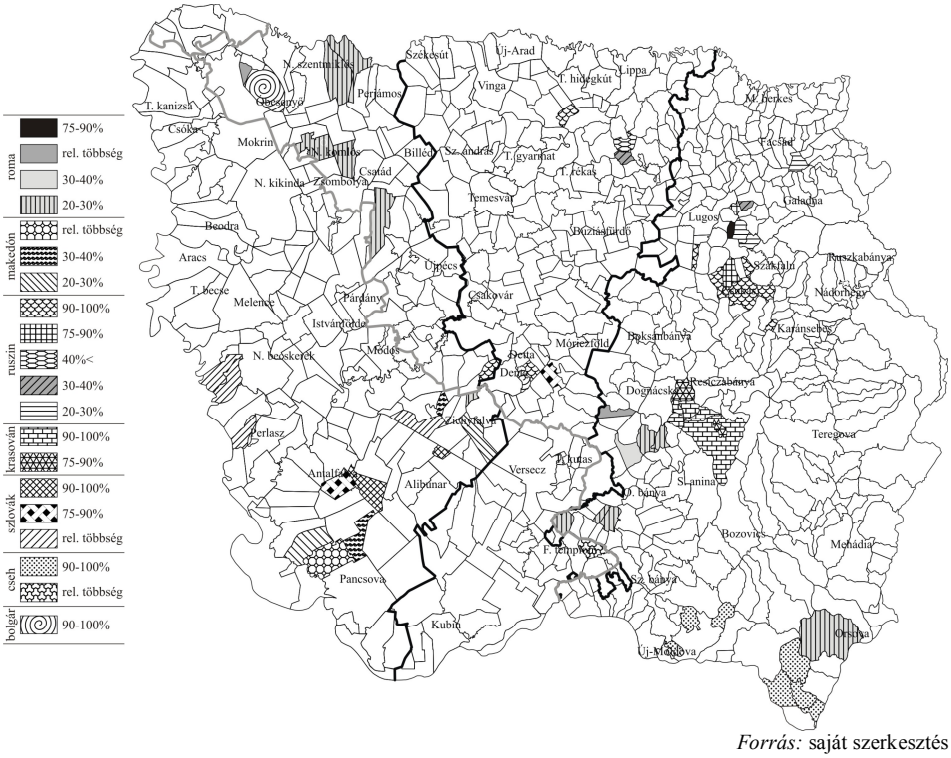

Forrás: saját szerkesztés

2. térkép. Etnikai-nyelvi népcsoportok a Bánságban (1991/92)

6. Néptöredékek és etnikumok helyzete a XXI. század elején

A régió 849 településén 1677700 fő élt 2001/02. évi népszámlálások adatai alapján. Ez 9,1%-kal (167888 fő) alacsonyabb, mint 1990/92-ben (1845588 fő). Az 1990 és 2002 közötti időszak adatsorait vizsgálva megállapítható, hogy *Szerb-Bánság népessége 15,1%-kal (90267 fő), míg Román-Bánság népességszáma 5,65%-kal (64512 fő) csökkent.* Az egyes nemzetek és nemzetiségek számának változásai között markáns különbségeket fedezhetünk fel.

A Bánságban élő szerbek száma mintegy húszezer fővel, a magyarok száma több mint tizenötezer fővel, a románok száma több mint negyvenezer fővel, míg a németek száma közel kilencezer fővel csökkent, míg a kisebb etnikai töredékek száma kivétel nélkül emelkedett, legdinamikusabban a romáké. *Számarányukhoz képest a legjelentősebb csökkenés a bánsági svábokat érte, mintegy harminc százalékos, de a magyarok esetében is több mint 10,1%.* A bolgár lakosság sorvadása Trianon után gyorsult fel, 1941-ben Vingának már csak 2097, 1966-ban pedig 1377 bolgár lakosa volt. A rendszerváltozás utáni két népszámlálás alkalmával mindössze 690, illetve 512 lakos vallotta magát bolgár nemzetiségűnek.

Romániában a falvak körzetesítésével egyetlen magyar többségű önálló falu sem maradt, a magyar lakosságú falvakat nagyobb román lakosságú falvakhoz kapcsolták, így az összlakosságon belüli arányuk minden körzetben 50% alatti. Az elmúlt évtized során a *németek* folyamatos térvesztésével párhuzamosan *újabb kolonizáció bontakozott ki*, immáron *az elhagyott sváb házakba költöző román, cigány és magyar lakosok révén*. A falvak német lakossága is gyorsan csökkent, nem véletlen, hogy *az egész Bánság területén 30843 német anyanyelvű maradt (1,67%), amelyből 13206 fő Temesváron élt.* Az 1989 utáni lavinaszerű exodus nyolc generáció tapasztalata során kiérlelődött kollektív döntés volt.

Román-Bánság összlakosságának (1077690 fő) 2002-ben mindössze 6,75%-a (72763 fő) tartozott a vizsgált néptöredékekhez, míg Szerb-Bánság összlakosságának (600010 fő) 5,63%-a (33823 fő). Valamennyi néptöredék száma drasztikus csökkenést mutat a közismert tendenciák (pl. elvándorlás, felgyorsult asszimiláció stb.) miatt, kivételt csak a bánsági romák számának gyors gyarapodása jelent, akik negyvenezer fős jelenlétükkel a negyedik legnépesebb etnikai közösségévé váltak a Bánságnak. Az utóbbi ötven évben, a térségben élő néptöredékek száma a felére csökkent. Ha továbbra is ilyen mértékű lesz az elvándorlás a nagyvárosokba, valamint külföldre, 10-15 év múlva megtörténhet, hogy az egyes településen élő néptöredékek nyelvükkel, hagyományaikkal együtt teljesen eltűnnek. Tény, hogy az elmúlt húsz évben valamennyi bánsági néptöredék szétszóródása fokozódott.

7. Összegzés

A mindenkori államalkotó nemzettel való azonosulás igénye és gyakorlata a kis nemzetiségeknél eltérő mértékben jelentkezett. A homogenizációs tendenciák, a történelem viharai és az elmúlt évtizedek migrációi ellenére az etnikai töredék népeknél is létezik egyfajta bánsági öntudat, regionális identitás, melynek önmeghatározásában hangsúlyosan szerepel a tolerancia és a kulturális sokszínűség. A terület többnyelvűségét akár minden egyes lakója közös kulturális örökségének is nevezhetnénk. A sodró lendületet megtörték, jelentős mértékben lefékezték a világháborúk megrázó eseményei és tragikus következményei, de közelről sem hamvasztották el teljesen. Napjainkra e régió interkulturális örökségének továbbvitele veszélybe került. A regionális tolerancia folytonossága azonban fenntartható. Az európai sokféleséggel összekötő hidat, a többnyelvűséget napjainkra elvesztette a régió. *A határ menti területek is homogenizálódtak, így mindössze három eltérő kultúra, nyelv és vallás találkozási övezetévé degradálódtak, amely mindenképpen visszalépést jelent a XX. század első évtizedeihez képest.* Tovább szegényedett a Bánság etnikai arculata, egyhangúbb lett és az 1910-es évekhez képest újabb nagy múltú népek és kultúrák semmisültek meg, illetve élik végnapjaikat.

Az első világháború befejeződését követően Magyarország elveszítette az etnikai sokszínűségét. A *trianoni békeszerződés* elcsatolta a vegyes lakosságú területek (Erdély, Bánság, Felföld) többségét. Az egykori „Kis Európának" nevezett Bánságban azonban az etnikai sokszínűség nyomai – mind a néptöredékek szórvány csoportjaiban, mind pedig az egymás mellett élő különböző vallásfelekezetekben – megmaradtak. Ez az örökség bánsági emlékezetünk fontos része. A különböző népek és nyelvek együttélésének hagyománya – a sokféleség és összetartozás – európaiságunk egyik tanúsága.

Felhasznált irodalom

ÁCS Z. (1984): Nemzetiségek a történelmi Magyarországon. Budapest.

BODOR A. (1914): Dél-magyarországi telepítések története és hatása a mai közállapotokra. Stephaum, Budapest, p. 14.

CZIRBUSZ G. (1880): A dél-magyarországi bolgárok etnographiai magánrajzai. Temesvár. p. 28.

CZIRBUSZ G. *(*1883): A krassován bolgárok. Földr. Közl. p. 169-175.

CZIRBUSZ G. (1913): A krassószörényi bolgárok. Révai Nagylexikon. XII. köt. p. 268.

DANYI D. – DÁVID Z. (1960): Az első magyarországi népszámlálás 1784/87. Budapest, p. 389.

FÉNYES E. (1847): Magyarország leírása I-II. Pest, p. 200, ill. p. 520.

FÉNYES E. (1842): Magyarország statisztikája. Pest, p. 306.

JAKABFFY I. (2009): A Bánság népei. In.: Föld és Ember. Új folyam. 1-2. sz. Debrecen, Didakt Kiadó. pp. 17-36.

KALAPIS Z. (2008): Negyvennyolcnak nagy idejében. Bácskaiak és bánságiak a magyar szabadságharcban. Újvidék, Forum. p.173.

KELETI K. (1873): Hazánk és népe a közgazdasági és társadalmi statisztika szempontjából. Buda-Pest, p. 510.

KOCSIS K. (1983): A Vajdaság nemzetiségi képének száz éve (1881-1981) Területi Kutatások 6. pp. 60-76.

KÓKAI S. (2010): A Bánság történeti földrajza (1718-1918). Nyíregyháza, p. 418.

MARJANUCZ L. *(2002)*: Adalékok a Habsburg berendezkedés és telepítés bánsági történetéhez. In: Móra Ferenc Múzeum Évkönyve. (szerk.: Zombori I.) Szeged, pp. 5-16.

MAGYAR, SZERB ÉS ROMÁN népszámlálások adatai 1869-2002 között.

PIERRE G.: Le destin fabuleux des Francais du Banat. Párizs, 2008. p. 234.

PREYER, J. (1873): A bánsági zsidók állapota a 18. században. Temesvár

ROGERS B. (2005): Csoportok nélküli etnicitás. In: Kántor Z. – Majtényi B. (szerk.): *Szöveggyűjtemény a nemzeti kisebbségekről.* Rejtjel Kiadó, Budapest, pp.112–127.

TÓTH J. (1997): Régiók a Kárpát-medencében. In: Papp N. – Tóth J. (szerk.): Európa politikai földrajza. JPTE TTK University Press, Pécs.

VARGA E. Á. (2000): Erdély etnikai és felekezeti statisztikája III. kötet. Teleki László Alapítvány. Budapest-Csíkszereda, pp. 445-636.

VICTOR N. (2006): The End of a History. The Jews of Banat from the Beginning to Nowadays. Bucharest, University Press. p.243.

CASTLE TOURISM THROUGH THE EXAMPLE OF BORSOD-ABAÚJ-ZEMPLÉN COUNTY

ADRIENNE NAGY[1]

Introduction

Having always appreciated castles, as well as being attracted to the county of Borsod-Abaúj-Zemplen, the subject matter was chosen in order to provide a general introduction to the topic. The paper's aim is to present a thorough description and analysis of the situation of castles that could also prove to be useful for the general public.

Primarily, the objective is to introduce the castle tourism of Borsod-Abaúj-Zemplén County by paying special attention to the situation, to the economic and tourism background, as well as to the renovation prospects and utilization possibilities.

Because of the lack of space the historical background is (shortly) commented in the next chapter.

The Situation of Castles in Borsod-Abaúj-Zemplén County

After the World War II, the National Commission of Monumental Buildings started to fight a losing battle with the governmental authorities for rescuing the ancient buildings. Meanwhile, the remaining buildings became not only the symbols of the former system but also their targets. Thus, lots of castles were destroyed in the 1940s and 50s, such as the Csáky Castle in Abaújvár, the L'Hullier Castle in Cserépváralja, the Melczer Castle in Sajóörs, or the Bombeles Castle in Kisbózsva.

Having realized the importance of castles in tourism, different organizations, which are associated with castle tourism, have been established one after the other from the middle of 1950s. However, a significant point in the national protection of historical buildings was the declaration of the III. Act of 1964 which stated that the monumental authority completes its tasks with the help of the ancient monuments' social bodies. These bodies were the monumental sub-commissions and commissions, like in Taktabáj, Monok, Golop. The Commission has run for 37 years in Borsod-Abaúj-Zemplén County and gave a proposal for the utilization of the castles of Füzérradvány, Sály and

[1] PhD Student at the University of Pécs, Faculty of Natural Sciences, Doctoral School of Earth Sciences

Sáta in the 1960s. Furthermore, it took an active part in the composition of the council's proposals for the utilization of the castle of Edelény in 1974. The sub-commission has always dealt with this castle during 20 years but only semi-achievements were accomplished.

After the nationalization and the establishment of agricultural producer's cooperatives, fifty-two protected castles and mansions became governmental, two spiritual and three partly or completely private properties. The majority was utilized either as educational institution, foster-home, or sanatorium. For example, the Károlyi Castle in Füzérradvány was used first as a T.B. clinic, then a foster-home was established there. In these fortunate situations, smaller conservation works and repairs were done on these buildings. The first significant step, however, was the commencing reconstruction of the Border Fortress of Sárospatak in 1950.

Nonetheless, the establishment of the National Monumental Advisory Board meant a strengthening in the historical buildings' protection. This organization guaranteed the professional reconstruction process. Therefore, lots of ancient buildings were renovated with the help of these organizations.

Those castles and mansions, which were maintained by the local council and producer's cooperative were in a dangerous situation in the second half of the 1960s. On the account of the centralizing aspirations, a remarkable part of the settlements lost their autonomy with the

abolishment of the councils. Following this, schools and producer's cooperatives were gradually merged. Therefore, the institution network, intellectual life and development possibilities decreased. Hence, a lot of castles were left without a function and started their decay. Plenty of castles were in endangered conditions, for instance the Patay Castle in Abaújszántó, the Fáy Castle in Fáj, the old Vay Castle in Golop, the Szirmay Castle in Szirmabesenyő and the Péchy Mansion in Kázsmárki, the Castle of Erdőbénye.

As mentioned before, the concept of the castle program was founded in 1981 by the Economic Commission, which made an opportunity for the interested organizations to maintain the unutilized buildings to be rescued. Besides, a plan was drawn up for the utilization and state protection of the above mentioned endangered and wrongly utilized castles and mansions as well. In consequence, fifteen buildings' state protection was maintained between 1982 and 1986 in Borsod-Abaúj-Zemplén County by the assured financial resources of the Economic Commission which exceeded 30 million HUF.

The transitions created a new situation in the monumental protection, which were influenced by the creation of the National Monument Protection Office in 1992 and by the conditions of a new act from 1997. Privatization affected castles similarly to other state possessions, among which the monumental buildings were regulated by the act nr. LIV of 1997. The law retained approximately 200 ancient buildings to be kept as governmental property.

Therefore, the most valuable castles, such as the L'Hullier-Coburg Castle in Edelény and the Károlyi Castle in Füzérradvány were kept in absolute state property. In consequence, the Treasure Trusteeship Organization maintains its sustainment and manages the state protection and reconstruction works together with the Hungarian National Board of Trustees of Historical Monuments. Finally, several castles in Borsod-Abaúj-Zemplén County also became private properties on the basis of the castle privatization program, which was accepted by the State Property Agency in 1996.[2]

Nowadays the buildings have a role usual in tourism as they serve as hotels, museums, or venues of events, like: Pálháza, Kéked, Pusztaradvány, Pácin, Sárospatak, etc. *(Figure 1.)*

Castle Tourism in Borsod-Abaúj-Zemplén County – a General Approach –

Having examined the tourism attractions and the situation of castles in Borsod-Abaúj-Zemplén County, it can be observed that there is an increasing need for religious and cultural tourism, because culture is one of the most important motivations for traveling. Significant products of the cultural tourism are the man-made monuments, natural heritages and programs. The most memorable man-made heritages are the border fortresses, castles and mansions, which can be found in large numbers in the region. These ancient buildings play a special and emphatic role in tourism; therefore, it serves the collective representation of a region's complex historical value as an individual attraction.

However, abandoned and unutilized castles or mansions need renovation, which is usually a quite costly expense. Nevertheless, the lack of renovations causes a declining condition of the building and its environment.

Basically, four types of tourism functions can be distinguished, which can be related to castles. First, there are the castle hotels which are used for accommodations, such as the Pallavicini Castle in Pusztaradvány or the Melczer Castle in Kéked where also conferences, business and other meetings can be organized. To the second category belong restaurants, whereas to the third belong castles utilized as museums, which signify remarkable cultural attractions. Fourth, there are events that can be held at the territory of the castles, especially programs or entertainment activities, for example, castle games, tradition keeping programs, music events and conventional fairs. Obviously, these functions can be mixed, in fact, it would be the most advantageous and beneficial in regard of castle tourism if certain functions could be combined and created with high-quality complex product packages.[3]

[2] Olajos, Csaba. Kastélyok és kúriák, *Új Holnap* [on-line]. Available from: http://ujholnap.freeweb.hu/olajos024.htm [accessed: 11 April 2008].

[3] Kovács, Viktória Imelda. (2002). Kastélyok a turizmusban és az Európai Hagyományok Konzorcium munkája, *Turizmus Bulletin*, Magyar Turizmus Rt. Vol. 6. No. 4., P. 4.

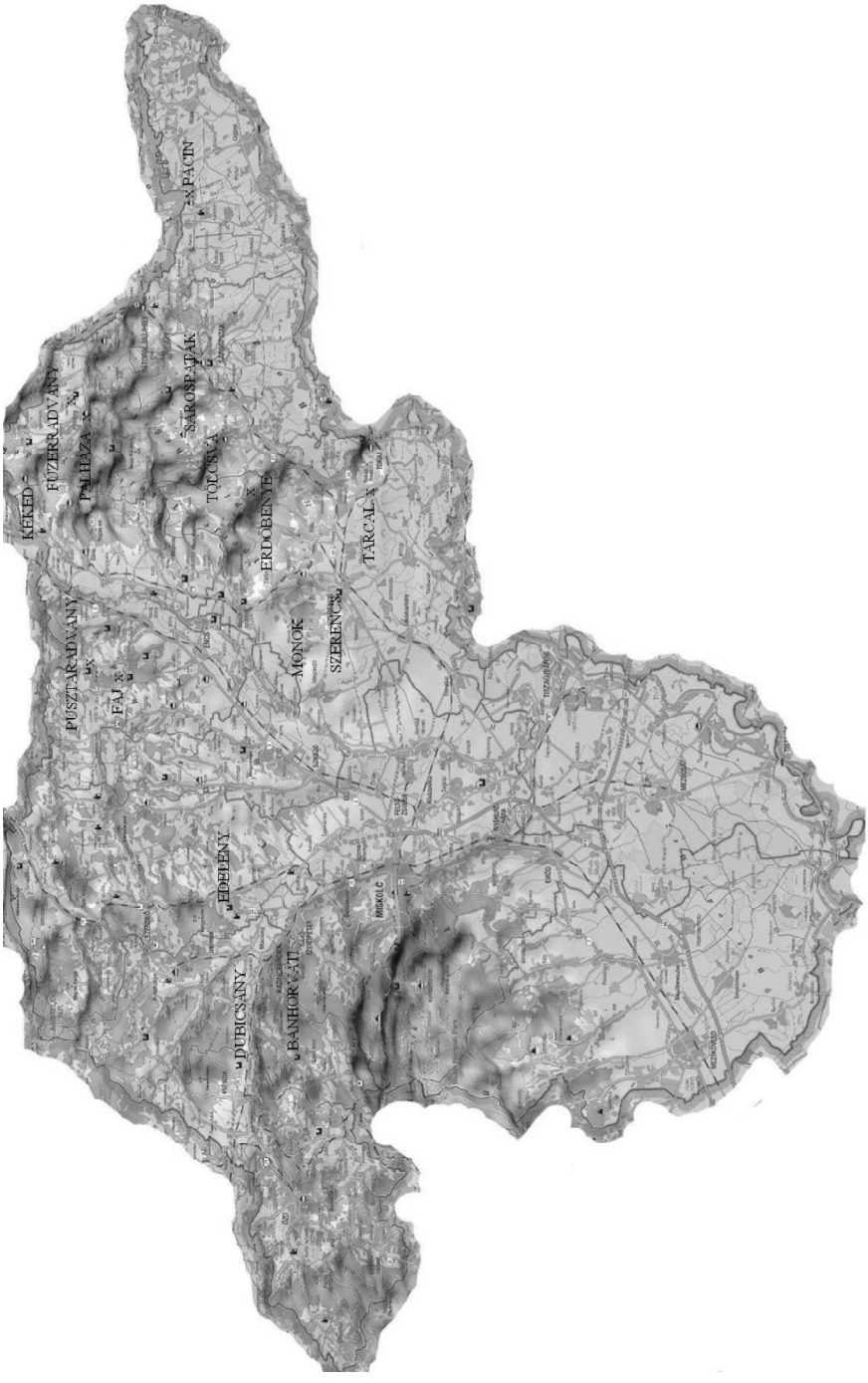

Figure 1. Castles of marked settlements play an active role in tourism and are „available" to the general public in Borsod-Abaúj-Zemplén County

The ideal advantage of castle tourism is that it has a lot of connection points with other branches of tourism to which it can be easily integrated. Since it facilitates satisfying various demands, castle tourism can be regarded as the most multifunctional branch. For example, wellness tourism, conference tourism, wine tourism, rural tourism, horse riding tourism and naturally, the heritage tourism can all be combined with castle tourism. In addition, a special type of tourism, the adventure tourism, can also be an important part of the castle tourism, as it is not only easily creatable, but it is also more and more developing and profitable nowadays. After all, it can be said that castles and mansions possess plentiful unused tourism potential opportunities for the region.

The most frequently utilized form, beside the castle museum, is the castle hotel, where the role and attraction of the guest turnover is inherent to the integration of the sight, the working ancient monument and the accommodation which is elsewhere separated. In fact, the first castle hotel was opened in Füzérradvány in the beginning of the 1930s by the family of Count Károlyi.[4]

It can be noticed as a negative remark that the interior of castle hotels does not reflect the old and traditional castle feeling; even the one and only five star castle hotel of Parádsasvár does not possess the original furniture or complete installation. Thus, there is no chance to get into the most exclusive circle of the castle tourism. The reason of this deficiency is the above mentioned historic background. Moreover, because of the inappropriate use of castles, there is a lot of work to do in the scope of product development – irrespective of the fact whether those ancient buildings would be utilized either as hotels or otherwise.

It is important to notice that there are very few castles which provide an absolutely high-level accommodation. To illustrate this, it should be noted that 40 rooms should be established in a castle hotel in order to cover the castle's expenses. Furthermore, a restaurant and additional services, which are adequate to the location and the capability of the castle, are also necessary. Therefore, these high-class catering service forms can complete the special spare-time activities and accessories such as hunting, conferences or wellness.

In addition, other events can be organized, such as cultural and family programs. Moreover, further services may include a solarium, sauna and/or bicycle rental. There are a lot of places where the park has the opportunity to establish a play ground, a small zoo, mini-golf, a bowling-alley, tennis court, a badminton court or a swimming-pool. All of these can satisfy the comfort of the guests, which can serve as a means of extending their stay. Since castles are mostly found in the countryside there is always a possibility for horse riding or hiking.

Regarding the guest turnover of castle hotels, it can be said that the majority of domestic guests are attracted to spending a week-end or so in a castle.

[4] Pásztor, Szilvia. Értékmegőrzés és elhivatottság. *Turizmus Online* [on-line]. Available from: (17 September 2006). www.turizmusonline.hu/cikkek/cikk.php?id=4757

Concerning foreigners, it can be said that they are usually coming from the neighboring countries, mostly form Germany and Austria. Furthermore, the number of foreign guests coming from the former socialist countries is also increasing. Similarly to the rural tourism's tendency, the guests of castles come from cities with a purpose of getting rid of the big city life and relaxing in a calm environment. Mainly, young, married or retired couples spend their time in castle hotels, all of whom seek tranquility and having a rest.

During the summer or long week-ends, resting and relaxing-wishers are pleased to take some days in the ancient buildings. In autumn and spring castles offer an excellent place to organize, for instance, trainings, courses, conferences or team building activities. Moreover, it can also be a prestigious scene for family events, such as weddings, engagements or birthday celebrations, or, larger social programs, such as banquettes. In addition, there are visitors who choose a castle for its particular atmosphere or because of being motivated by having an interest in the history or history of art.

Interestingly, under the operative act there is no such description or entry as 'castle hotel'. The Castle Hotel Section of the Hotel Association of Hungary made a proposal for a bill to declare that a hotel, which is a part of the man-made heritages, possesses a representable historic tradition, is suitable for at least the three stars qualification and last, but not least the Hungarian catering is well-organized and kept on a high-level, is taken into consideration as a castle hotel. Experience shows that without the help of the state or unrefundable project resources executing (and maintaining) a castle hotel investment in Hungary is less profitable and requires a longer return rate calculation than undertaking an average hotel operation.

All in all, unfortunately, correct information about the exact number of the ancient buildings can not be given. There aren't any databases which would reflect the adequate data. It can have several reasons, for example, in case of castle hotels the owners may not provide any information, or the hotel is seasonal, closed or not opened yet. In other respects, the documentations would be the task of the local governments to do.

Various Aspects of Castle Utilization

In order to have a castle successfully utilized, there are some requirements and factors that need to be fulfilled. As a matter of fact, regarding the present situation it can be stated that the number of castles awaiting utilization in Hungary is 789. Out of this, ninety castles are state-owned which are protected by the monumental legislation.[5] Although the ownership structure and responsibilities of these castles are unclear, their utilization is still needed.

[5] According to the Monumental Act nr. LIV. 1997.

Nevertheless, three basic factors can be distinguished in the investment realization of castle utilization. In order of importance, these are collecting data, financing, and choosing a function.

To start with data collection, every investment fulfillment needs plans which are based on concrete data and information. Indeed, the professional renovation of a castle is affected by the authentic exploration of the ancient buildings' history. Therefore, technical and physical state has to be known, which means that its documentation has to contain the proposals for the required occurring researches, as well as comfort class and expansion opportunities have to be available. Furthermore, written and drawn source materials concerning the castle are also needed, because it is the basis of that particular documentation dealing with the history and previous life of the castle, which, in point of fact, means an architectural, historical and cultural aspect of castle. Moreover, ownership and other legal relationships, such as mortgage or monumental protection also have to be accounted for. Finally, legal rights, responsibilities and restrictions from the relevant legislation also need to be paid attention. [6]

Regarding the second factor of castle utilization, the various forms of financing must be dealt with. First of all, a minimal operating profit may be achieved with making the castles visitable, but it is not a considerable income. Next, another means of income is loans, but they are available with different goals and changing conditions depending on banks. Moreover, only after the buildings' evaluation has been done a loan on mortgage could be obtained. In addition, private or entrepreneur assets are needed anyway for financing a certain step of the particular investment, even in the case of a successful tender. Nevertheless, nothing can guarantee the obtaining of a loan or a support, since there could be many factors and failures determining the conditions. For instance, not every requirement may be fulfilled, the tender may have formal flaws or the applicant may have insufficient means.

However, it seems that projects and subventions are the only means that can be expected to provide the largest amount of income. Nonetheless, because of the extensive nature of the subject matter, a separate, a more detailed chapter (x) will cover the support and the project topic.

Having considered the collecting of information and the financial aspects of castle utilization, it is now necessary to investigate the third factor, that is, choosing a function for a renovated castle. Basically, in the determination of the future functions of castles the roles that they had in the past can be used as guidelines. Therefore, the various functions of utilized castles should be named. First of all, one of the most significant roles was the communal one. This means that castles can be used as sites for educational and program related objectives, for academic research, or for informative purposes, for instance, creating

[6] Praznovszky, Hajnal. (2005). A kastélyhasznosítás problémái Magyarországon, *Turizmus Bulletin*, Magyar Turizmus Rt. Vol. 9. No. 3., P.49.

archives or libraries.[7] Among the communal functions the medical and social utilization can be also exemplified, such as hospitals or social homes. Another function is in connection with utilizing the castle as a directorial building, or as a private property. Finally, castles can also be utilized in the tourism field, mainly as hotels, museums or sites for programs.[8]

When considering how a castle could be used, it must be taken into account what is the most reasonable to choose from the functions mentioned above. In fact, the choice of function has to be performed so that the renovated castle could be profitable on the long run, and the changes done in the building itself would not eliminate its monumental look.[9] It seems, therefore, that tourism utilization of castles is that function which complies with the previously described requirement. Either a castle hotel, program site, or extraordinary museum is created, they are such institutions which are capable of gaining a profit enough to cover their running expenses. Theoretically, the above mentioned tourism possibilities would be perfect solutions for castle utilization, unfortunately, however, the case is not so optimistic in reality. The problem behind the numerous unexploited castles is in connection with the MÁG's role, because tourism is not among the functions of the organization. Therefore, the castles maintained by the MÁG are determined by the organization's functions and policies, and by being not involved in tourism, the development and utilization possibilities of such castles are definitely limited. In other words, excluding tourism-related utilizations deprives the castles of substantial financial means, leaving only state, projects and European Union supports to use for financing.

CONCLUSION

All in all, the main tourism attractions are natural and cultural heritages, health tourism, wine and gastronomic attractions, leisure opportunities and other attractions as well. Furthermore, the natural environment is the basis of tourism, and this is the reason why Borsod-Abaúj-Zemplén County's natural facilities are appropriate for utilizing it. Moreover, the complexity of the historic past, cultural heritage, natural values, man-made historic monuments, the wine region, folk crafts, thermal and wellness spas, programs or festivals entirely determine this colourful region which can attract different kinds of tourists. It can be noted that the county has plenty of destinations, upon which a characteristic image or a tourism brand should be created.

[7] Other uses may include cultural centre, youth or elders' club, community centre, etc.
[8] Praznovszky, Hajnal. (2005). A kastélyhasznosítás problémái Magyarországon, *Turizmus Bulletin*. Vol. 9. No.3., pp. 49-50.
[9] Act nr. LXIV of 2001, §45th

In conclusion, it is for the benefit of the region that the above mentioned various capabilities are excellent prospects for developing and exploiting the given opportunities.

To summarize the opportunities of development in brief, it should be said that purposes of increasing competitiveness can be achieved by the development of supplying tourism in the region. For instance, receiver capability, such as developing accessibility, transportation or accommodations should be improved, just as making competitive product supply, including supporting and incentive businesses, developing the quality of professionalism in the sector, and creating effective destination management with marketing. Moreover, the success of the sales activities and the whole tourism development depend on the electronic appearance. Nowadays, the Internet is an essential information system, which can facilitate the way of communication.

To sum up the present and the future, 2007 is the year of gentle tourism, which would help Borsod-Abaúj-Zemplén County in increasing their green tourism. Furthermore, 2007 is also the year of Saint Elisabeth, especially celebrated in Sárospatak, where the growth of religious tourism is expected by the local government. Moreover, there are some future projects till 2013, which plan the development of the region in cooperation with the neighbouring countries.

As far as castle tourism is concerned, it can be concluded that the castles in the county had to cope with the hardness of the last decades, when they were put through decay, destruction and inadequate utilization. Nevertheless, some castles are involved in tourism, because castle tourism has a number of advantages able to attract tourists, especially because of its ability of having a lot of connection points with other branches of tourism to which it can be easily connected. In fact, the most frequently utilized forms are the castle museum, the castle hotel and the organization of different cultural and family events in the ancient monumental buildings. In Borsod-Abaúj-Zemplén County, as a matter of fact, a couple of castles were utilized inadequately before the 1990s, therefore, the transitions brought about a new situation in monumental protection, thus revealing the need of castle utilization in the county.

All things considered it can be asserted that the majority of utilized castles become hotels, if the large reconstruction expenses, which can ever reach over three thousand million HUF, do not frighten away the investors.

The rate of return is rather low, thus, the majority of such castles could just profit an amount hardly enough to pay their running expenses, which means it is not gainful to purchase a castle out of hopes of future profit. Consequently, nowadays protected buildings are bought by persons who are encouraged by its liking not by its purse. However, the properties must usually be renovated every 10 or 15 years according to the requirements of the Monument Protection Office.

Having dealt with the castle utilization in general, it can be said that anybody who has ever participated in house-building or reconstruction knows

how many workload it takes: not only concerning the building operations itself, but also because a lot of plans, documentations, certifications, preparation, time and, most of all, money are needed. Naturally, everyone would like to make the best out of the construction. This example shows that castles' fate could be the same in this context, even if they have greater value. It cannot be denied that it requires additional legal regulations and other conditions which have to be suitable for the monumental act. All in all, a castle as a part of the history should be felt as it if was our possession.

Moreover, it is also essential to note why castle utilization is important for the local residents of an area where the given castle is. Actually, such small settlements' names as Fáj or Füzérradvány can be known for their monumental buildings. Regarding the rehabilitation, local people can be charged to do smaller works, for example whiting or plastering. Therefore, the residents could start accepting the castle as theirs and attach a great importance of its sustainment. Furthermore, volunteers and public workers should participate in works where proficiency is not required, such as garbage collecting or flower planting. What is more, it could as well as enhance and increase employment in the region. At the same time, a great volume of similar works definitely influence the infrastructure and the development of the given settlement, and its area as well. For instance, the castle reconstruction resulted in the sewer and gas system development in Füzérradvány.[10] Consequently, a castle renovation comes with a significant social and economic development which contributes to the strengthening of the local people's self-identity to a great extent.

To sum up, the adequate utilization of a monumental building can become an excellent attraction, economic stimulus and motivation of the given area. Therefore, the goal of having a great number of tourists visiting castles and parks can only be achieved if the reconstruction is professional, of high quality and fulfills such functions as exhibitions or programs. These attractions are in connection with complex tourism services, as well as restaurant and hotel services. All things considered, it can be said that it is worth investing into castle utilization, even if future generation will profit to the fullest extent from this investment.

[10] Gyarmati, Orsolya. (2002). Kastélyok a világ végén, *Műemlékvédelem.* Vol. 46. No. 2., P. 89.

Literature

Act nr. LXIV of 2001, §45th

Monumental Act nr. LIV. 1997.

GÁL-MLAKÁR VIKTOR (2007): *Tolcsva kastélyai* [Castles of Tolcsva], In:Várak, Kastélyok, Templomok [Fortresses, Castles, Churches] 2008/2, pp. 12-15

GYARMATI, ORSOLYA (2002): Kastélyok a világ végén, [Castles of down under] In: *Műemlékvédelem.* [Protection of Monuments]Vol. 46. No. 2., P. 89.

HLAVAY RICHÁRD (2007): *Kastély & kvártély* [Castle & Accommodation], In: Figyelő 20 December 2007 – 2 January 2008, pp. 90-93,

KOPPÁNY TIBOR (2006): *A castellumtól a kastélyig* [From Castellum to Castle] (Tanulmányok a magyar kastélyépítés történetéből) [Studies from the History of Hungarian Castle Construction] Históriaantik Könyvesház Publishing House, Budapest 2006, pp. 9-36, 192-196, 219-266

OLAJOS, CSABA (2002): Kastélyok és kúriák, [Castles and mansions] *Új Holnap* [on-line]. Available from: http://ujholnap.freeweb.hu/olajos024.htm [accessed: 11 April 2008].

PÁSZTOR, SZILVIA (2006): Értékmegőrzés és elhivatottság [Trust of value and angagement] In: Turizmus Online [On-line] www.turizmusonline.hu/cikkek/cikk.php?id=4757

PRAZNOVSZKY, HAJNAL (2005): A kastélyhasznosítás problémái Magyarországon, [Problems of Castle utilisation in Hungary] In: *Turizmus Bulletin*. Vol. 9. No.3., pp. 49-50.

SISA JÓZSEF (2007): Kastélyépítészet és kastélykultúra Magyarországon [Castle Construction and Castle Culture in Hungary], Vince Publishing House Budapest 2007, pp. 162-164

GONDOLATOK KEMPINGEK ELTERJEDÉSÉNEK, FEJLŐDÉSÉNEK TERÜLETI-STRUKTURÁLIS PROBLÉMÁIRÓL MAGYARORSZÁGON

PETYKÓ CSILLA

1. Bevezetés

Magyarország gazdaságának alakulásában a turizmuságazat hosszú évek óta elismerten jelentős szerepet játszik. Ehhez a gazdasági szerepkörhöz az egyes turisztikai termékek és turisztikai területek különböző mértékben járulnak hozzá. Természetes tehát, hogy az ágazat belső szerkezetének, területi koncentráltságának alakulásai a szakemberek elsődleges kutatási témái között szerepelnek, és a legtöbb figyelem ezen belül a kiemelt termékek, valamint a leglátogatottabb területek körét övezi. Az is természetes azonban, hogy az említett termékek és területek az idők során sokat változtak és változnak, és ezek a változások többek között tükrözik a kereslet igényeinek alakulását is. A turizmus kereslete igen rugalmas, gyakran módosul akár egyik évről a másikra is, ezért nagyon fontos a turisták fogyasztási szokásainak ismerete, folyamatos elemzése, valamint várható változásainak előrejelzése. Hogy a turisztikai szakemberek – ideértve a kutatókon kívül az ágazati irányítás és az üzemeltetés szakembereit is – mennyire voltak ebben sikeresek, azt általában jól jellemzik az ágazat teljesítményeit leíró statisztikai adatbázisok. (Természetesen létezhetnek olyan, a turisták magatartását megváltoztató trendek, amelyek egy adott ország turisztikai szakembereinek befolyásán kívül esnek, illetve bekövetkezhetnek olyan, előre nem látható események, amelyekre nem lehetséges a felkészülés. Ezekben a helyzetekben viszont a szakemberek feladata majd a káros következmények elhárításának, illetve felszámolásának elősegítése lesz.) Jó esetben tehát a statisztikai adatok igazolják a szakemberek döntéseit, azaz visszajelzést adnak a kínálat különböző elemeinek megfelelő mértékű kihasználtságáról.

Figyelemmel kísérve tehát a turisták szokásainak változásait, napjainkban megfigyelhető a természethez kötődő turizmusfajták iránti kereslet növekedése, és egyre erősödik a szolgáltatások kiválasztásakor a környezettudatos szemlélet érvényesülése is, így ezekre reagálva, növekszik az ilyen típusú szolgáltatási elemek száma. Ezek mellett, a természet újbóli felértékelődése az emberek szemében *(Veréczi 2003, MT ZRt. 2006)*, a természetközelség igényének tendenciája többek között a figyelem előterébe emel néhány olyan szállástípust, amelyek jelenleg elhanyagolt részét képezik a magyarországi szálláskínálatnak. Ilyenek például a kempingek.

2. A kempingek elterjedésének, fejlődésének vizsgálati szempontjai

A kempingek hazai elterjedésének, fejlődésének folyamatát többféle szempontból érdemes megvizsgálni.

1. szempont: a turizmus rendszerében elfoglalt helye

A turizmus rendszerében a kempingek a turisztikai kínálat (vagy turisztikai termék) elemeként, a különböző szállástípusok egyik csoportját alkotják. Az egyes szállástípusok a vendégek más-más szállásigényének a kielégítésére jöttek létre, biztosítva ezzel a kereslet számára a választás lehetőségét. Mivel a szállás a turisztikai kínálat egyik leglényegesebb eleme, ezért a rendelkezésre álló szálláshelyek jellemzői jelentősen befolyásolják az ágazat működési eredményeit. A szállás-struktúrát mindenkor meghatározza a turisztikai hasznosításban résztvevő szálláshelyek típusa, kapacitása, minőségi színvonala és területi elhelyezkedése. A kempingek elterjedésének kezdete óta (1959) a hazai szállásstruktúra igen jelentős változásokon ment keresztül, melynek során a kempingek szerepe is többször átalakult. A KSH adatai alapján megállapítható, hogy volt olyan időszak, amikor a kempingek férőhelyeinek részaránya a kereskedelmi szálláshelyeken belül meghaladta az 50%-ot (1991-ben pl. 52,2%-ot tett ki), ami jelzi kiemelkedő jelentőségüket. És bár napjainkra ez a részarány „csak” a 29%-ot éri el, ezzel a kapacitás-nagyságrenddel a szállodák után a kempingek képviselik a második legnagyobb csoportot a kereskedelmi szállásférőhelyek között, és adják egyúttal a teljes kapacitás egyharmadát. Már önmagában ez a nagyságrend is indokolja kempingek elterjedésének, a fejlődés jellemzőinek és a kempingturizmus kialakulásának vizsgálatát. A kempingturizmus kifejezés egy más minőségi szintre emeli a kempingeket a turizmus rendszerében. Azt a fejlettségi szintet vetíti előre, amelyben a kempingek szolgáltatásai olyan magas színvonalúk, olyan sokszínűek, vagy olyan kiemelkedő vonzásadottságúk, hogy a fő vonzerő mellett – amelyre a kemping eredetileg települt – a kemping maga is attrakcióvá válik, független, önálló vonzerővé lép elő. Ebben az esetben a turizmus rendszerében a kemping maga lesz a turisztikai termék. Kérdés az, hogy vajon létezik-e ez a szint Magyarországon, avagy felfedezhető-e ilyen irányú fejlődési tendencia a hazai kempingek között.

Nézzük tehát valamivel részletesebben, hogy mi rejlik az adatok mögött. A bemutatás kedvéért egyelőre hasonlítsuk össze két év adatait. Legyen a kiindulási év 1960, azért, mert bár a KSH az idegenforgalom adatait először részletesen bemutató kiadványában 1957-től közöl adatokat, csak 1960-tól vannak önálló típusként jelen a szálláskínálatban a kempingek és a turistaszállások, amelyek napjainkban is a szállástípusok elemeit képezik. A 2008-as év adatai pedig a hozzáférhető adatbázisok szerint a legfrissebb helyzetképet adják a hazai szállás-struktúráról.

1. táblázat. A hazai szállás-struktúra 1960-ban és 2008-ban

1960	**egységek**	**%**	**%***	**férőhelyek**	**%**	**%***
szálloda	111	3,8	35,8	10 793	34,1	48,2
motel	4	0,1	1,3	1 322	4,2	5,9
fogadó	84	2,8	27,1	1 255	4,0	5,6
turistaház	41	1,4	13,2	2 040	6,4	9,1
camping	21	0,7	6,8	3 489	11,0	15,6
turistaszállás	49	1,7	15,8	3 491	11,0	15,6
fizető vendéglátás	2645	89,5		9 279	29,3	
összesen	2955	100,0		31 669	100,0	
összesen*	310		100,0	22 390		100,0
2008	**egységek**	**%**		**férőhelyek**	**%**	
szálloda	875	29,9		115 669	38,2	
üdülőház	346	11,8		21 087	7,0	
panzió	1 126	38,5		38 852	12,8	
ifjúsági szálló	120	4,1		16 234	5,4	
kemping	249	8,5		87 673	28,9	
turistaszálló	208	7,1		23 374	7,7	
összesen	2 924	100,0		302 889	100,0	

* fizető vendéglátás nélküli adatok

Forrás: A KSH adatai alapján saját szerkesztés

Ahogy az az *1. táblázatban* is látható, 1960-ban a szálláshely egységek számát tekintve a legmagasabb a fizető vendéglátás részaránya volt, ezt követik nagy különbséggel a szállodák, fogadók, turistaszállások, turistaházak, kempingek és végül a motelek. Egészen más a helyzet azonban, ha a férőhelyek számának megoszlását nézzük. 1960-ban a legtöbb férőhelyet a szállodák biztosították, és csak második a sorban a fizető vendéglátóhelyek kapacitása. Ez után következtek a kempingek és a turistaszállások, azonos részarányt képviselve, végül a turistaházak, a fogadók és a motelek. (A táblázatban bemutatásra kerültek a fizető vendéglátás nélkül számított kapacitás adatok is, azért, hogy jobban összevethetőek legyenek az arányok a 2008-as adatsorral. Ugyanis 1997 óta a fizető vendéglátással foglalkozó szálláshelyek már nem a kereskedelmi szálláshelyek, hanem a magánszálláshelyek között kerülnek regisztrálásra.) 2008-ban a legtöbb működő egységgel a panziók csoportja rendelkezett, ezeket követték a szállodák, majd pedig az üdülőházak, kempingek, turistaszállók és ifjúsági szállók, számukat tekintve lényegesen kevesebb egységgel. Ismét más arányokat mutatnak azonban a férőhely-kapacitásra vonatkozó adatok. A legtöbb férőhellyel a szállodák és a kempingek rendelkeztek, közel a férőhely-kapacitás 70%-ával, és csak a maradék 30% oszlott meg a panziók, turistaszállók, üdülőházak és ifjúsági szállók között.

Természetesen az 1960 és 2008 között eltelt közel ötven év alatt az egyes szállástípusok részarányai mellett többször változtak meg maguk a statisztikai adatbázisba felvett szállástípusok is (általában a jogszabályok által diktált vál-

toztatásokat követve), és ez alatt az időszak alatt nagyságrendekkel változott meg az összes kapacitás értéke is. Míg 1960-ban 310 egységben biztosítottak 22.390 férőhelyet (fizető vendéglátás nélkül), addig 2008-ban 2.924 egységben összesen 302.889 férőhely állt a vendégek rendelkezésére. Már ez a néhány adatsor is jól jelzi, hogy milyen nagy volumenű változások zajlottak le a közel két emberöltőnyi időszakban, és elénk vetíti azt is, hogy várhatóan követték a mennyiségi folyamatokat minőségi és területi elhelyezkedésbeli változások is.

A szálláshelyekkel kapcsolatban, mint a kínálat valamennyi elemével szemben elvárás az is, hogy a kereslet által támasztott igényeknek megfeleljenek. Az utazási szokásokat vizsgáló tanulmányok azt mutatják, hogy a Magyarországra érkező külföldi vendégek elsősorban a szállodákat veszik igénybe, és az utóbbi években elvégzett elemzések szerint ez immár a belföldi vendégek esetében is így van (főutazások során és fizetős szálláshelyek igénybevétele esetén) *(M.Á.S.T. 2008)*. Nem meglepő tehát, hogy az idegenforgalmi szakemberek törekszenek a szállodai kapacitás arányának növelésére a teljes szálláskínálaton belül – és ez a törekvés megjelenik a turizmuspolitikában, a turisztikai stratégiák minden szintjén, valamint a megvalósításukra létrehozott pályázatok körében is. Felvetődik azonban a kérdés, hogy vajon valóban szükséges-e az ország valamennyi régiójában azonos kínálati elemeket azonos mértékben fejleszteni, különösen, hogy ezek a régiók eltérő turisztikai adottságokkal és éppen ezért egymástól különböző keresleti jellemzőkkel bírnak. Érdemes lenne inkább megkeresni minden idegenforgalmi régiónk kiemelkedő és egyedi vonzásadottságait, amelyekre alapozottan kialakítható lenne az egyes régiók arculata, és elsődlegesen azon kínálati elemek fejlesztésére helyezni a hangsúlyt, amelyek elősegítik az arculat határozottabbá válását. Ez egyúttal magával hozná a szállás-struktúra stabilabbá válását, azaz a kereslethez való jobb alkalmazkodását is. Tovább erősíti ennek szükségességét az is, hogy a kempingek olyan szálláslehetőségeket képviselnek, amelyek illeszkednek a keresleti trendekhez, és kedveltek több erősödő turizmusfajta vendégeinek körében.

A kempingek minőségi színvonalát jelenleg a csillag kategóriákba történő besorolással lehet a legjobban jellemezni, mert ezt a minősítést valamennyi működő egységben kötelező elvégezni. A kempingek minőségi kategóriák szerinti megoszlásának alakulása meglepetést okozott, amennyiben a férőhely-kategóriák aránya a KSH adatai alapján az utóbbi években lényegében alig változott: 1* - 13%, 2* - 36%, 3* - 45%, 4* - 6% (2008-ban). Előzetesen arra számítottam, hogy tapasztalható lesz egy eltolódás a magasabb minőségi kategóriák felé, de az összesített adatok ilyen irányú változást egyelőre nem jeleznek. További kutatás tárgyát képezi tehát, hogy vannak-e olyan kempingek, amelyek minőségi szolgáltatásai a turisztikai termék kategóriájába emelik az adott szálláshelyet.

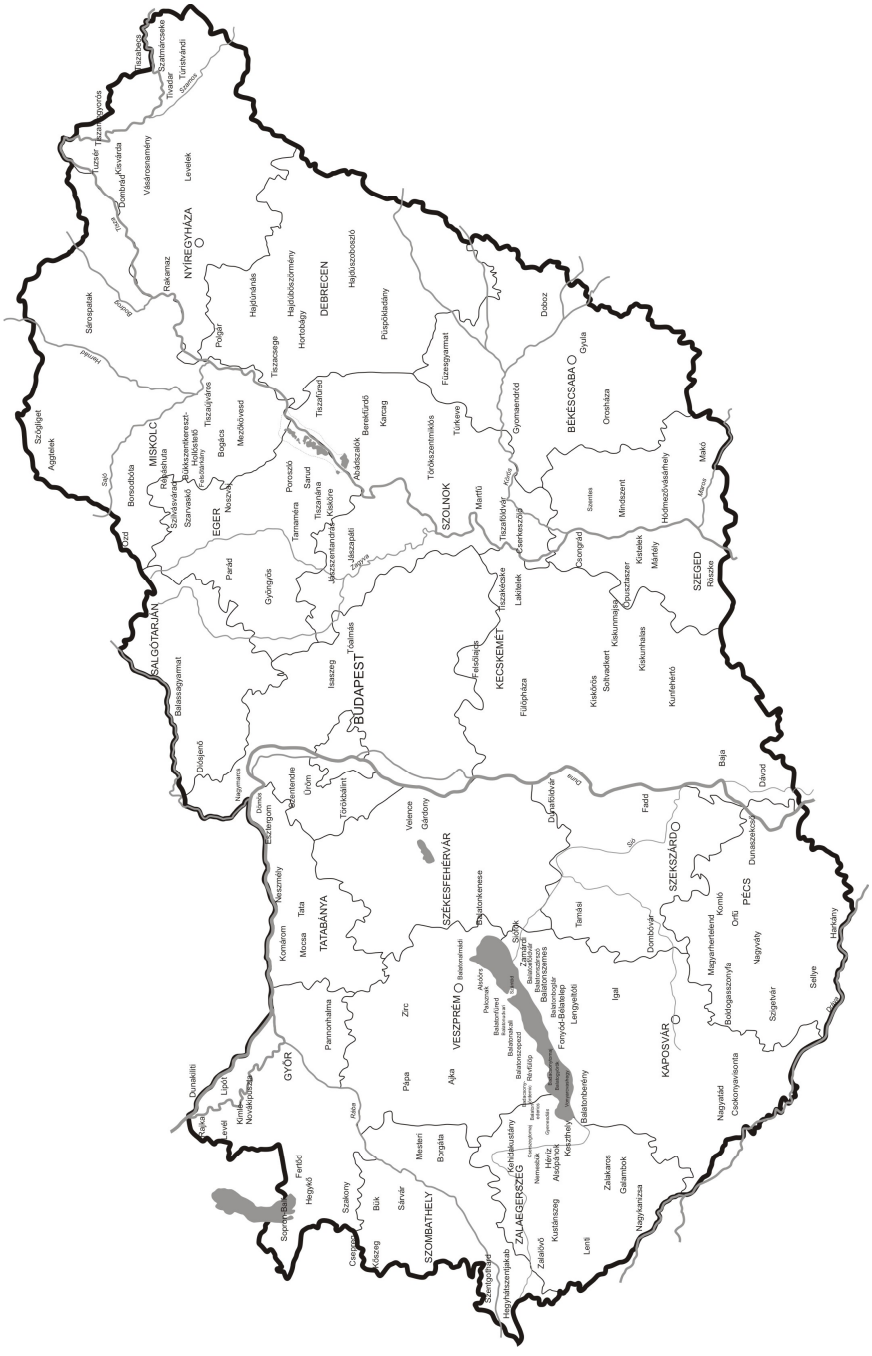
Tiszaújváros
Tiszalúc
Szerencs
Tokaj
Tarcal
Tolcsva
Sárospatak
Hernád
Bodrog
Sajó
Hernád
Szikszó
Gönc
Hidas
Tiszafüred
Kisvárda
Vásárosnamény
Levelek
Dombrád
Rakamaz
NYÍREGYHÁZA
Polgár
Hajdúnánás
Hajdúböszörmény
Hortobágy
DEBRECEN
Hajdúszoboszló
Püspökladány
Doboz
Füzesgyarmat
Túrkeve
Gyomaendrőd
BÉKÉSCSABA
Gyula
Orosháza
Szolnok
Tisza
Karcag
Berettyó
Tiszafüred
Abádszalók
Tiszaörs
Tiszavasvári
Bogács
Mezőkövesd
Tiszaújváros
Hejőcsaba
Miskolc
Sajó
Bánhalma
Szikszó
Szerencs
Bükkszentkereszt
Hollóstető
Lillafüred
Borsodbóta
Bükkszentmárton
Szécsény
Nógrád
Nógrád
Porozló
Sarud
Tiszanána
Vaskóre
Tamaháza
Jákfalva
Jászapáti
Jászberény
Jászfelsőszentgyörgy
Szolnok
Martfű
Tiszaörs
Tiszaföldvár
Szelevény
Kunszentmárton
Szeghalom
Mindszent
Hódmezővásárhely
Makó
Mezőhegyes
Szarvas
Gyöngyös
Parád
Eger
Noszvaj
Szécsény
Salgótarján
Balassagyarmat
Dolnjenő
Nagymaros
Esztergom
Dunaújváros
Szentendre
Üröm
Törökbálint
Budapest
Isaszeg
Tóalmás
Fáskoháza
Tiszakécske
Lakitelek
Kecskemét
Fülöpháza
Csongrád
Kisteleki
Mártély
Szeged
Röszke
Kiskunmajsa
Orosháza
Kiskunhalas
Kiskőrös
Sobradkert
Kunfehérto
Baja
Dávod
Dunaföldvár
Fadd
Szekszárd
Dunaszekcső
Pécs
Komló
Orfű
Magyarhertelend
Boldogasszonyfa
Szigetvár
Hosszúmy
Sellye
Dráva
Tamási
Dombóvár
Igal
Siófok
Balatonszemes
Balatonszemes
Balatonszemes

2. szempont: a területi elhelyezkedés jellemzői

A kiinduló feltételezés szerint a kempingek, ugyanúgy, mint a szállástípusok többsége, valamilyen turisztikai attrakció közelében jöttek létre, hiszen a turisták számára nem a szállás jelenti az elsődleges vonzerőt, hanem valamely attrakció. Érdemes tehát megvizsgálni, hogy milyen attrakciók mellé települtek kempingek, érvényesül-e valamely vonzótényezők erőteljes jelenléte a kempingek esetében, és hogy mindez eredményez-e valamilyen területi koncentrációt a kempingek elhelyezkedésében.

Már a vizsgálatok megkezdésekor egyértelműen megállapítható volt, hogy az egyik kiemelkedő vonzótényező, amely közelébe igen sok kemping települt, az a víz. 1959-ben, a Magyarországon elsőként kijelölésre került 14 kempinget is a Balaton partján létesítették *(Kapalyag 1959)*. És ha ránézünk a jelenlegi kempingek területi elhelyezkedését bemutató térképre *(1. ábra)*, akkor szintén egyértelműen kirajzolódik a folyók és tavak mentén történő csoportosulásuk. Sőt, a térképről az is leolvasható, hogy a termál- és gyógyvizekkel, valamint strandokkal rendelkező települések egy része szintén rendelkezik kemping szálláshelyekkel. További vonzótényezők még a hegyvidékeink és a nagyvárosaink is. A közelmúltban Michalkó Gábor közzétett egy rövid értékelést könyvében a hazai kempingek területi elhelyezkedésére vonatkozóan, melyben megjelölt lényeges jellemzőket, de teljes körű vizsgálatot ő sem végzett, hiszen nem is ez volt a célja. Mivel pedig jelenlegi ismereteim szerint más kutatók teljes részletességgel nem foglalkoztak még a kempingek elhelyezkedésének területi jellemzőivel, így azt is a vizsgálat tárgyává kell tenni, hogy a vonzerőleltárokkal összevetve, milyen további összefüggések állapíthatóak még meg.

A vonzásadottságok mellett a kempingek területi elhelyezkedésében egész biztosan szerepet játszik még egy lényeges tényező, ez pedig a közúthálózat. A kempingezők túlnyomó többsége közúton utazik, ezért feltételezhetjük, hogy a kempingek telepítésének szempontjai között befolyásoló elem volt a hazai közúthálózat fejlődése is. Érdemes lesz tehát összevetni a közúthálózat képét a kempingek elhelyezkedését bemutató térképekkel, valamely kiválasztott időszakokban, hogy megláthassuk az esetleges összefüggéseket.

3. szempont: a gazdasági hatások jelentősége

Az idegenforgalomban létesített valamennyi szállás-szolgáltatás, így a kempingek kialakítása is beruházások révén valósul meg, ezért a gazdasági innováció részét képezi. Érdekes megfigyelni, hogy Magyarországon a kezdetekben a kempingek létrehozása nem járt túl nagy beruházási igénnyel, hiszen sokszor úgy jöttek létre a kempingek, hogy egyszerűen kijelölték a sátorverésre alkalmasnak tartott területeket, és a mosdóhelyiségeken kívül más infrastruktúra nem igen épült. Ekkoriban persze a kempingek létesítésére jelentkező nagy igény elsősorban a más típusú olcsó szálláshelyek és a szállodai férőhelyek hiányának következménye volt. Mégis, mindennek az lett a következménye, hogy

alacsony beruházási költséggel jöttek létre tömeges igényt kiszolgáló kemping szálláshelyek, amelyek a magas vendégforgalom eredményeként a költségekhez képest magas bevételt hoztak.

Napjainkban azonban a turisták egyes csoportjainak igényei megváltoztak, megjelentek közöttük azok a vendégek, akik számára a kempingezés nem az olcsó szálláslehetőséget jelenti, hanem egyfajta életérzést, szabad életstílust, és az ezt biztosító szolgáltatással szemben magasak a minőségi elvárásaik. Természetesen a magas minőségi színvonalú szolgáltatásoknak az árai is magasabbak. Az kérdéses azonban, hogy a hazai kempingek felkészültek-e ennek a magas költési képességű és hajlandóságú vendégkörnek a fogadására. Létesítettek-e ehhez megfelelő kiszolgáló infrastruktúrát, rendelkeznek-e az ilyen vendégek számára megfelelő programkínálattal, és hogy ezeket a megfelelő áron kínálják-e.

A gazdasági hatásoknak az elmondottakon túl további jelentőségük is van. Minden országban a vállalkozók számára meghatározásra kerülnek a létesítés és az üzemeltetés szabályai, amelyek megteremtik a működés kereteit. Ezek a szabályozások minden szállástípus minden üzemeltetője számára meghatározó jelentőségűek.

4. szempont: a társadalmi-szociális változások hatásai

A kempingek elterjedésének és fejlődésének egyik legerősebb befolyásoló elemét a társadalomban bekövetkezett változások jelentik. A hazai kempingek létesítésének igénye akkor jelentkezett, amikor a túramozgalmak résztvevői számának egyre jelentősebb növekedése miatt a fellépő szálláshiány egyre nagyobb gondokat kezdett okozni. Az ország legszebb tájain, és különösen a Balaton partján egyre komolyabb problémát okozott a kirándulók elhelyezése *(Kapalyag 1959)*. Ez volt az oka annak, hogy az első kempingeket a Balaton partján alakították ki. A kempingek feladata ekkor egyértelműen a szálláshiány kiküszöbölése volt, mégpedig olcsó szálláslehetőségek biztosításával. Fontos leszögezni, hogy abban az időszakban a vendégeknek pontosan ez volt az igénye. Azt szerették volna, hogy a népszerű kirándulóhelyeken legyen szállás, az olcsó legyen, és legyen benne minimális szolgáltatás, azaz ivó- és mosdóvíz, wc, hulladékgyűjtő, valamint kijelölt főzőhely. Már ebben az időszakban is két minőségi kategóriát különböztettek meg, a felsorolt szolgáltatásokon kívül az I. osztályú kempingekben állandó gondnok dolgozott, és előre felállított sátrakban is lehetett helyeket bérbe venni. És a kínált új típusú szállás-szolgáltatás bevált. Olyannyira igény volt rá, hogy egy évvel később a 14 helyett már 24 kempinget nyitottak meg, változatlanul valamennyit a Balaton partján. Így indult el a kempingek létesítése hazánkban, és a fejlődés hosszú évtizedekig (egészen az 1990-es évekig) töretlenül zajlott. Ez a fejlődés jól mérhető a kempingek darabszámának, férőhelyeinek növekedésében, mely kapacitásbővülést a vendégek száma és a vendégéjszakák mennyisége is követett kisebb-nagyobb ingadozásokkal. A fejlődést elősegítette a természetjáró mozgalmak mellett a kerékpározás, a motorozás egyre népszerűbbé válása, valamint az au-

tós turizmus fokozatos elterjedése (együttesen az úthálózat fejlődésével). Nagy szerepe volt a növekvő forgalom megvalósításában a mai nevükön civil szervezeteknek, például a Magyar Természetjárók Országos Szövetségének és a Magyar Autóklubnak, amelyek folyamatosan foglalkoztak az emberek szabadidős programjainak megszervezésével, állandó kirándulóforgalmat generálva ezzel. Hasonlóan jelentős volt az oktatási intézmények tevékenysége is ezen a téren. A hozzáférhető statisztikai adatokat elemezve, a kempingek fejlődése kezdetben elsősorban a mennyiségi növekedésben követhető nyomon, amelyet később minőségi változások is követtek. Az adatok feldolgozottságának jelenlegi szintjén azonban úgy látszik, hogy a hazai kempingek összességét tekintve, a minőségi fejlődés egyszer csak megakadt. (Természetesen egy-egy egység üdítő kivételt képez ezen megállapítás alól.) A kérdés az, hogy ez az elakadás a fejlődés melyik szintjén történt meg, és hogy miért. Az egyik ok bizonyára a hazai turisták magatartásának változásában keresendő. Abban az időszakban, amikor az említett országjáró mozgalmak éltek, és a külföldi kiutazások száma korlátozott volt, addig az állandó forgalom és a növekvő igények magukkal hozták a kempingek fejlesztését is. Amikor azonban a határok nyitottá váltak, a vendégforgalom eddigieknél nagyobb része irányult már külföldre, illetve a külföldi vendégek száma is lecsökkent, a fejlődés lelassult. Itt kellett volna logikusan következnie a minőség irányába történő erősebb elmozdulásnak, de néhány pozitív példától eltekintve, ez láthatóan nem történt meg.

Mindeközben érdekes módon a lakosság kempingekről alkotott képében, illetve a lakosság által a kempingektől elvárt szolgáltatásokkal kapcsolatban is megállt a változás. Azok a generációk, amelyeknek fiatal korukból, a kempingek fejlődésének kezdeti időszakából származik a kemping-élményük, már „továbbléptek" a sátortáborozással kielégíthető igényszintről, és mert azóta nem tértek vissza a kempingbe, ezért ezt a szállástípust változatlanul az olcsó, alacsony minőségi színvonalú és kevés szolgáltatást nyújtó szálláslehetőségek között tartják számon. Hozzáteszem, hogy mert a ma üzemelő hazai kempingek egy része esetében ez még mindig így is van, ez a kép nem alaptalan. Az említett felnőtt generáció gyermekeinek pedig nincs kemping-élménye. Mivel a családi utazások során már más szállástípusokat vettek igénybe, ezért a kempingek nem szerepelnek a választható alternatívák között saját utazásaik során sem. Kivételek persze itt is akadnak, hiszen napjainkban egyre népszerűbbek azok a nyári könnyűzenei fesztiválok, amelyek egy része kempingekhez kötődik (VOLT Fesztivál, Hegyalja Fesztivál), ezek miatt a fiatalok ismét visszatérnek a kempingekbe, legalább erre a rövid időszakra.

Mindeközben a kempingekbe irányuló kereslet is óriási változásokon ment keresztül. Egyrészt megmaradtak azok a vendégek, akik anyagi okokból választják ezt a szállást, mert a kempingekben még mindig meg lehet valósítani az alacsonyabb költségű nyaralást. Másrészt viszont létezik a hazai turistáknak egy olyan köre, akik „megszállott kempingezők" – ezt a szabad, kötetlen pihenést szeretik, és

azt nem cserélik fel másra. Az ő igényeik viszont a magasabb színvonal irányába tolódtak el, korszerű és jó minőségű felszereléssel utaznak, és ennek megfelelőek a kempingekkel szemben támasztott követelményeik is *(Petykó 2009)*. Ebben a kérdésben viszont a hazai kempingek jelentős része még felkészületlen.

Ezek a felvetett kérdések előre vetítik, hogy milyen jelentős hatással vannak a társadalmi-szociális változások a kempingek fejlődési folyamataira.

3. A kutatási célok meghatározása

A kutatás elvégzéshez szükséges elsőként a vizsgálati terület lehatárolása. Mivel hosszú évek óta nem készült átfogó elemzés hazánk kempingjeinek meghatározó jellemzőiről, így célszerűnek látszik a kutatást az ország teljes területére vonatkozóan elvégezni. Ezen kívül az általam eddig megismert turizmusfejlesztési stratégiák mindegyike – legyen az országos vagy régiós szintű – csak érintőlegesen említi, vagy egyáltalán nem foglalkozik a kempingekben rejlő esetleges lehetőségek felmérésével, ami tovább erősíti egy országos kiterjedésű kutatás elvégzésének fontosságát. A téma feldolgozásának szükségességét emeli ki az a tény is, hogy míg napjainkban Nyugat-Európában a kempingek részesedése a turizmusban 22%, addig ugyanez hazánkban mindössze 8%-ot tesz ki *(Niessen, 2006)*. Érdemes lenne tehát megvizsgálni, hogy ennek vajon mi az oka. S végül a kutatás fontossága mellett szól az is, hogy a magyar turizmusnak ez a területe igen elhanyagolt mind a turisztikai kutatások területén, mind pedig a fejlesztési programok vonatkozásában.

Az eddig leírtak alapján kutatás fő célja a kempingek, mint szálláshelyek elterjedésének vizsgálata hazánkban, valamint a kempingek helyzetének meghatározása az idegenforgalomban. Fontos feladat még kitekintést végezni azokra a fejlesztésekre, amelyek a kempingturizmus kialakulásához vezettek, illetve vezethetnek a jövőben.

A kutatás további célja Magyarország jelenleg üzemelő kempingjei területi elhelyezkedési jellemzőinek vizsgálata, valamint annak megállapítása, hogy a kempingek elhelyezkedése milyen összefüggésben van az ország vonzásadottságainak elhelyezkedésével és a közúti infrastruktúra jellemzőivel.

A kutatásnak célja az is, hogy választ keressen a magyar kempingek jelenlegi vendégforgalmi helyzetének állására. Arra, hogy van-e kereslet (belföldi és külföldi) napjainkban, és ha igen, milyen és mekkora ez a kereslet e szállástípus iránt, hogy hogyan változtak meg a vendégek igényei a kempingek szolgáltatásait illetően, hogy hogyan alkalmazkodnak a mai magyar kempingek a kereslet változó igényeihez.

Végül a kutatásnak feltétlenül célja az is, hogy megkísérelje megállapítani, van-e jövőjük a kempingeknek Magyarországon. Érdemes-e fejleszteni ezt a szállástípust, és ha igen, milyen feltételek mellett (területi elhelyezkedés, specializáció, megcélzott vendégkör, szolgáltatások mennyisége és minősége, stb.) indokolt ezt

megtenni. Ennek megállapításához természetesen szükség lesz nemzetközi kitekintésre is, hogy azon országok tapasztalatai hasznosíthatóvá váljanak, amelyekben a kempingek vendégforgalma jelentős méreteket ölt, ill. amelyek lakosainak körében hagyományosan népszerű szabadidős tevékenység a kempingezés.

A kutatás megalapozását természetesen a nemzetközi és a hazai szakirodalom áttekintése adja meg. A téma vizsgálatát az is indokolja, hogy a hazai szakirodalom igen szűk körű, kevés kutató foglalkozott eddig a kempingek közlekedésben és turizmusban játszott szerepének elemzésével. Az eddig megjelent szakkönyvek egy része alapvetően a kempingek létesítési és üzemeltetési problémáira koncentrál *(Misley 1985, Niessen 2006)*, másik része pedig általában foglalkozik a turizmus kérdéseivel, és azon belül szentel fejezeteket a kempingturizmus kérdéskörének *(Czeglédi 1982, Hajdu 1999)*. Át kell tekinteni a jelenlegi turizmusfejlesztési stratégiákat és terveket, mind országos, mind pedig régiós szinten, hogy egyértelművé váljon, milyen fejlesztések várhatók a kempingek vonatkozásában. Természetesen vizsgálni kell a kempingekre vonatkozó adatbázisokat, amelyeket alapvetően a KSH nyilvántartásai biztosítanak, de érdemes lesz ezeket összevetni a Magyar Turizmus ZRt, a Magyar Camping és Caravanning Club (MCCC), valamint a Magyar Kempingek Szakmai Szövetségének (MAX) adataival is majd. Szükséges lesz továbbá interjúkat készíteni kempingek tulajdonosaival és üzemeltetőivel, szakmai szövetségek képviselőivel, turisztikai szakemberekkel a turizmus irányítás különböző szintjeiről, valamint a keresletet reprezentáló kempingező turistákkal. Ezeken kívül kérdőíves felmérés keretében kívánom megvizsgálni a kereslet jellemzőit, hogy a kempingekkel kapcsolatos fejlesztési elképzelések irányai kialakíthatóvá váljanak.

4. Összegzés

A kutatás egyik várt eredménye az, hogy feltérképezhetők lesznek a hazai kempingek területi elhelyezkedési jellemzői, amelyek egészen biztosan mutatnak majd összefüggéseket az egyes területek vonzásadottságaival, pl. a folyó- és állóvizekkel, valamint a termál- és gyógyvizekkel. A részletes vizsgálatok várhatóan további összefüggésekre is rávilágítanak majd. Szinte bizonyos, hogy a közlekedési infrastruktúra szintén befolyást gyakorol a kempingek területi elhelyezkedési jellemzőire, ami részben annak is a következménye, hogy a közlekedési eszközök és infrastruktúra fejlődése vélhetően egy adott időszakban meghatározó jelentőségű volt a kempingek elterjedésével és fejlődésével kapcsolatosan.

A technológiai fejlődés és változások várhatóan szintén megmutatkoznak majd a kempingek elhelyezkedésében és kínálatában. Vélhetően növekedést mutat a kempingeken belül a biztosított sátorhelyek területe, valamint szélesedik az egy-egy sátorhelyhez kapcsolódó szolgáltatások köre. Általánosan elvárható, hogy a kempingek által nyújtott szolgáltatások köre összességében is bővülni fog, valamint feltételezhető, hogy a vendégek közlekedési eszközeiben

bekövetkező változásokra is reagál a kempingek kínálata. Érdekes lesz majd annak a megállapítása, hogy a kempingek által kínált szolgáltatások vajon „előre igazodóak", azaz a turisták igényeit előzetes felmérések alapján előre feltáróak és úgy kialakítottak, avagy inkább „követő jellegűek", azaz a szolgáltatások iránt előbb fog a kereslet megnőni, és a kielégítésükre csak azt követően kerül majd sor. Ezek mennyiségének aránya rámutat majd a kempingek üzemeltetőinek szakmai felkészültségére is.

Meghatározó jelentőségű lehet, ami a kutatás eredményeként a hazai kempingek turizmusban elfoglalt szerepéről megállapításra kerül, mind vendégkörüket, mind szolgáltatási kínálati jellemzőiket tekintve, hiszen ezek a megállapítások képezik majd az alapját a jövőre vonatkozó elképzeléseknek. Vélhetően ez megteremti a tisztán látás lehetőségét e nagy kapacitáshányaddal rendelkező szállástípus vonatkozásában.

És hogy mi lesz a magyar kempingek jövője? Az általam hosszú évek alatt gyűjtött tapasztalatok azt mutatják, hogy Nyugat-Európában a kempingezés nem egy idejét múlta tevékenység, ma is népszerű, elterjedt és keresett szállástípus. Sőt, ennél már sokkal többről van szó, igazából egy életstílus, egy magatartási forma megjelenítője, lakóinak sok tekintetben megadja a szabadság és a kötetlen életmód érzését, amelyhez azonban biztonságos és kényelmes kereteket nyújt. Ezzel szemben hazánkban azt tapasztalhatjuk, hogy az elmúlt évtizedekben a kempingek száma a korábbiakhoz képest jelentősen lecsökkent, az ország szálláskínálatának ez a részterülete egyelőre nem tudott megújulni, és úgy tűnik, hogy a szálláshelyi struktúra ezen eleme a turizmus irányítás által sem preferált, mert a fejlesztési tervekben, valamint a kiírt pályázatokban csak érintőlegesen jelenik meg. Ugyanakkor az is jól látható, hogy néhány vállalkozó, kisebbek és nagyobbak is, hisznek a kempingek jövőjében, mert komoly beruházási munkákkal javítják egységeik színvonalát és szolgáltatásait. Sőt, a specializálódás is egyre inkább megfigyelhető a kempingek körében, amely megint csak pozitív folyamat. Nehéz tehát előzetes prognózist meghatározni. Mégis, összességében tekintve az európai kereslet alakulásának trendjeit, úgy vélem, szükséges a magyar kínálatban is a kempingek erőteljesebb megjelenítése, és a kutatások vélhetően arra is választ adnak majd, hogy milyen javasolt struktúrában célszerű ezt megtenni.

Irodalom

CZEGLÉDI J. (1982): *Korunk turizmusa.* Panoráma, Budapest, 363 p.

HAJDU E. (1999): *A turizmus főbb termékei és szolgáltatásai*. Külkereskedelmi Főiskola, Budapest, 144 p.

KAPALYAG I. (1959): Olcsó szállás a turistáknak a camping táborokban, *Természetjárás,* V. évf. 7. szám, pp. 15.

M.Á.S.T. Piac- és Közvéleménykutató Társaság (2009): A magyar lakosság utazási szokásai, 2008, *Turizmus Bulletin*, XIII. évfolyam 2. szám, pp. 3-22.

MICHALKÓ G. (2007): *Magyarország modern turizmusföldrajza*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest-Pécs, 288 p.

MISLEY K. (szerk.) (1985): *Kemping Tervezés, építés, üzemeltetés*. Mezőgazdasági Kiadó, Budapest, 272 p.

MT ZRT. PIAC- ÉS TERMÉKELEMZÉSI IRODÁJA (2006): A turizmus trendjei Európában. *Turizmus Bulletin,* X. évf. 4. szám, pp. 66-68.

NIESSEN, F. (2006): *Kempingüzemeltetési kézikönyv*. BGF KVIFK, Budapest, 152 p.

PETYKÓ CS. (2009): *A kempingek szerepe a hazai turizmusban – gondolatok a kempingturizmus jövőjéről*. In: dr Hanusz Á. (szerk.) (2009): *Turisztikai desztináció, „Desztinációs menedzsment”*. Nyíregyháza Város és Nyíregyházi Főiskola, Nyíregyháza, pp. 111-120.

VERÉCZI G. (2003): A Turisztikai Világszervezet ökoturizmus kutatási programja. *Turizmus Bulletin,* VII. évf., pp. 19-24.

RENDEZVÉNY ÉS/VAGY SZÁLLÁS A FALVAKBAN? – A FALUSI TURIZMUS SAJÁTOSSÁGAINAK VIZSGÁLATA AZ ÉSZAK-ALFÖLDI RÉGIÓBAN

B. DR. PRISTYÁK ERIKA

Bevezetés

A falusi turizmus egyre inkább komplex és élményközpontú termékként áll rendelkezésre napjainkban – a természetközeliség igényét is kielégítő – turisztikai kínálatában. Elsődleges szempont a desztináció és annak programjai, azonban még jelentős szerepet kap az igénybevett szálláshely, egyedi szolgáltatásaival. Ebben a tanulmányban a falusi turizmus aktuális áttekintése után azt vizsgálom, hogy hazánk Észak-alföldi régiója milyen sajátosságokkal rendelkezik, majd összehasonlítom, hogy egy-egy szűkebb terület között milyen eltérések adódnak. (Térségünket szívélyesen ajánlom világlátott, tisztelt és szeretett professzorunk figyelmébe is).

A falusi turizmus nemzetközi jelentőségéről becslések állnak rendelkezésünkre: az UNWTO számításai szerint a nemzetközi utazóknak csak 3-4%-a utazik a vidék felfedezésére. A vidéki turizmus ugyanakkor pozitívan jellemezhető, 6%-os évi növekedést mutat, meghaladja a világturizmus bővülésének ütemét (In: Mintel 2007). Európában összességében 900.000 közvetlen és közvetett munkahelyet generál az EuroGites (2009) legfrissebb adatai szerint.

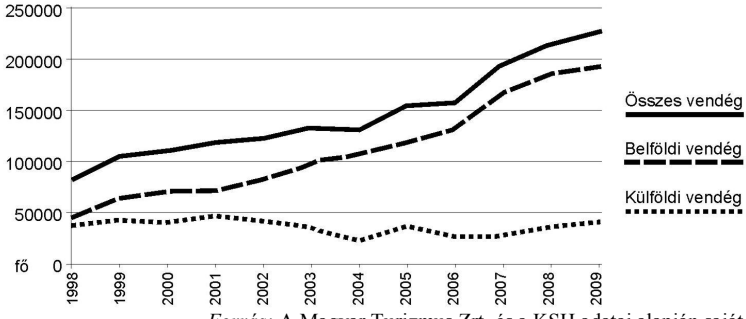

Forrás: A Magyar Turizmus Zrt. és a KSH adatai alapján saját szerkesztés

1. ábra. Falusi szállásadók vendégforgalma (vendégek száma, 1998-2009)

Hazánkban is csekély (4%) a falusi turizmus részaránya a szálláshelymutatókon belül, ami keresleti és kínálati okokra egyaránt visszavezethető. Statisztikai adatok 1998-tól állnak rendelkezésünkre. A szállásadók vendégforgalmának tendenciáját mutatja *az 1. ábra*. A falusi utazások iránti kereslet folyamatos bővülést és átstrukturálódást mutat, a vendégek és vendégéjszakák száma növekszik. A falu iránti kereslet többségében a belföldi utazók köréből került ki.

Keveset „turistáskodunk" itthon

A magyar lakosság utazási szokásait áttekintve azonban kiderül, hogy még mindig csekély a belföld iránti érdeklődés. Ez egyrészt reménykeltő, hisz célcsoportok, korosztályok zömével várakoznak a turizmusmarketing előtt, másrészt elkeserítő, mert kiderül, hogy nem érdeklődünk hazánk iránt.

A 14 évnél idősebb lakosság 35%-a vett részt legalább egy alkalommal négy napnál hosszabb ideig tartó belföldi utazáson (Eurostat 2006)-ban. Ez a mutató Lengyelországban 33, a Baltikumban 18-26, ugyanakkor Csehországban 52, Szlovéniában 60% és a nyugat-európai országokban pedig még ennél is magasabb. A kimaradás okai leggyakrabban anyagi (42%), és egészségügyi problémák (23%). Hétvégi típusú utazáson a lakosság alig egynegyede vett részt. Tehát a népesség kétharmada teljesen kimaradt az utazás élményeiből.

Az iskolai végzettség jelentős hatással van az utazási aktivitásra; a felsőfokú végzettségűek utaznak a legtöbbet, emellett figyelemre méltó a fiatal korosztályok sajnos alacsony részesedése. Az igénybe vett szállástípusok között 59%-ot képvisel a rokon, ismerős által biztosított, 22%-ot a saját második otthon, a kereskedelmi szálláshelyek közül a szállodák (10%) voltak a legnépszerűbbek.

A regionális különbségek nagyobbak a legalább négyéjszakás távolléttel járó utazások során, mint a rövidebb, hétvégi kimozdulások esetében. A fővárosban lakók körében az utazáson részt vevők aránya 44%, míg a Dél-Alföldön lakóknak alig 20%. A gazdasági fejlettség tekintetében előnyösebb helyzetben lévő főváros és a Dunántúl népessége turisztikai szempontból is aktívabb. A Közép-Magyarországon (elsősorban Budapesten) lakók tartózkodási ideje a Balatonnál több mint 6 millió nap, ami a régió belföldivendég-forgalmának közel a fele, a Budapest–Közép-Duna-vidék turisztikai régióban a vendégforgalom 70%-a Közép-Magyarországról származik. E két célrégió adta a teljes belföldi vendég-forgalom felét. Az ország többi részére – ahogy a rövid utaknál is – elsősorban a régión belüli utazások voltak a jellemzők. A szezonális ingadozás a tartós utazáskor jelentős, a hétvégin sokkal kiegyenlítettebbek.

Belföldi utaztatásra vonatkozó jogosítvánnyal közel 400 vállalkozás rendelkezik, közöttük csupán 18 olyan található, amelyeknek ez a kizárólagos üzletága. Az utazásközvetítők 2008-ben belföldről belföldre 69 ezer vendéget, vendégkörük csak 9%-át közvetítették *(KSH)*.

Véleményem szerint utazási szokásainkban is a szemléletváltást célszerű terjeszteni, nemcsak anyagi és egészségügyi oka van otthon maradásunknak. Miután az utazási csekk, az üdülési támogatás a wellness terjedésének és egyéb ösztönzőknek köszönhetően kimozdult otthonról a lakosság, de beült egy-egy szállodába – az utazás szele megcsapta – további turisztikai termékek iránt is felkelhet az érdeklődés. Egy konkrét példával élve: a Szatmár-Beregi térség turisztikai célú látogatottságát az évi szint 5-10 szeresére kell emelni *(Hanusz Á. 2009.)*. A jóllét érzéséhez feltétlen hozzájárul egy-egy rövidebb utazás is, így teljesen reális a falvak azon célja, hogy egyre több vendéget várnak.

Szélsőséges eltérések

A falusi vendégfogadók és a helyi turisztikai szolgáltatások száma az elmúlt tíz évben jelentősen bővült, de szerencsére eltérések adódtak a térségi kínálatokban, ami a célterületek közötti versengésnek köszönhető. A regisztrált falusi vendéglátók száma az országban közel 7500, a férőhelyeké 48.000 körüli, 213.000 vendég 744.000 vendégéjszakát töltött el 2008-ban. A magánszálláshelyeken összességében négy millió vendégéjszakát regisztráltak, a fizető vendéglátás áll túlsúlyban. A vendégszám jelentősen nőtt az elmúlt évtizedben, 50%-os az emelkedés, a vendégéjszaka szám tekintetében ez 20%-os emelkedés. Ezt az átlagos tartózkodási idő folyamatos csökkenése okozta, amely az 1998-as évi 5,3 napról 3,7 napra csökkent *(Magyar Turizmus Zrt. – KSH 2008)*.

A települések vonzereje nagyon változó. Azonban sajnálatos tény, hogy például Szabolcs-Szatmár-Bereg megye turizmusa alig 15 településre koncentrálódik *(Kókai S. 2008)*, de ez országos viszonylatban is hasonló. Ha a kereskedelmi és magánszálláshelyek területi megoszlását vizsgáljuk rendkívül differenciált a kép, a vendégek 70-80%-a megyénként 10-12 települést látogatott.

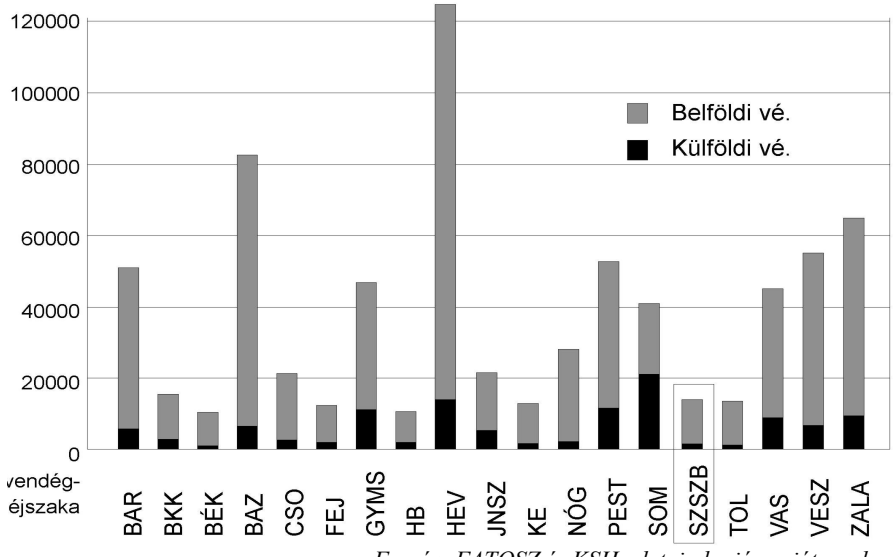

Forrás: FATOSZ és KSH adatai alapján saját szerkesztés

2. ábra. Falusi szállásadók vendégforgalma megyénként (2008)

A falusi turizmus fejlődik, megyénként azonban jelentős különbségek tapasztalhatók a kínálatban és a keresletben is *(2. ábra)*. Az Északi-középhegység majd a Nyugat- és Dél-Dunántúl megyéinek látogatottsága magasabb, mint az országos átlag. Országos összehasonlításban szerény mutatókkal rendelkeznek

az alföldi megyék, de az Észak-Alföldön területileg koncentráltabban van jelen a falusi turizmus. Szabolcs-Szatmár-Bereg és Jász-Nagykun-Szolnok falvai elsősorban a hagyományos falusi rendezvényekkel és kínálattal várják a vendégeket, Hajdú-Biharban a fürdőkultúra dominál.

Áttekintve az Észak-alföldi régió falusi turizmussal foglalkozó 111 települését (falvak és kisvárosok), megállapítható, hogy nagyon vegyes, szélsőséges a turisztikai kínálat és a kereslet is *(1. táblázat)*.

2010. a fesztiválok éve a magyar turizmus évenkénti tematikus kínálatában. Számba véve a régió rendezvényeit, a megyeszékhelyek bőséges kínálata nélkül is 200 program várja a látogatókat. Ez a szám nem tartalmazza a települések saját lakosságának szóló város- és falunapjait, ünnepi és egyéb rendezvényeit, úgy a megyeszékhelyekkel együtt összesen 330 program adódik (ÉA RMI és saját gyűjtés). Tehát nagyon bőséges és vegyes a kínálat.

Nagyobb horderejű falusi fesztiválsorozat azonban csak két területen a Szatmár-Beregben és a Jászságban lesz. A 12. Szatmári Fesztiválon öt esemény, az 5. Jeles Napok a Beregben (Bereg-Feszt 2010) rendezvény keretében az idén 15(!) falu együtt kínálja értékeit. A két nagyfesztivál mellett még 9 önálló rendezvény is lesz. A Jászságban négy településen 10 esemény várható. Ezeken a területeken a falvak szétaprózottsága miatt is szükséges az összefogás. A kínálat a hagyományőrzés és gasztronómia jegyében történik, de színes a program.

Jeles Napok a Beregben (Bereg-Feszt 2010)

1. május 14-16.	Hídi Vásár és Régiós Elővágta,	Vásárosnamény
2. július 3.	Beregi Bégető Napi Rendezvény,	Tiszakerecseny
3. július 04.	Vadas Varsányi Sokadalom,	Kisvarsány
4. július 10.	Aratónap,	Tákos
5. július 11.	Csaronda Parti Népművészeti Fesztivál,	Csaroda
6. július 17.	Színházi Esték a Kanyargós Tiszánál,	Tivadar
7. július 18.	Tutajosnap a Tisza-Parton,	Jánd
8. július 24.	Kuruc Nap,	Tarpa
9. július 25.	Lónyai Örökség Napja,	Lónya
10. július 31.	Régi Mesterségek, Hagyományok Napja,	Gelénes
11. augusztus 6-7.	Daróci Kenderes Napok,	Beregdaróc
12. augusztus 14.	Őszi szüret kezdet ünnepe,	Barabás
13. augusztus 15.	Kecskesajt fesztivál,	Tiszaadony
14. augusztus 21.	Középkori vígasságok az újjáéledt Büdy várnál,	Vámosatya
15. december 18.	Disznóölés Gulácson,	Gulács

12. Szatmári Fesztivál:

1. július 31.	9. Nemzetközi Diófesztivál,	Milota
2. augsztus 17.	6. Szatmári Ifjúsági Találkozó,	Túristvándi
3. augusztus 19.	13. Nemzetközi Halászléfőző Verseny,	Túristvándi
4. augusztus 21.	12. Nemzetközi Szilvalekvárfőző Verseny,	Szatmárcseke
5. augusztus 22.	9. Szenke-parti Nagyvásár,	Penyige

továbbá:

szeptember 24.	„Új Pálinka Ünnepe” Szatmár-Beregi Szilvanapok,	Tarpa
július 17-20.	Történelmi Bereg Népzenei Fesztiválja,	Tarpa
június 27.	Lovasnap és Fogathajtó Verseny,	Tarpa
július-aug.	Tisza-Party 2010.	V.-G.ugornya
augusztus	Határmenti világzenei találkozó,	Panyola
július 02-03.	5. Paszabi Szőttesnapok,	Paszab
július 03.	10. Meggy Fesztivál,	Nyírmeggyes
június 30	4. Tárogatós Világtalálkozó,	Vaja
szeptember	5. Tuzséri Kastély és Almanap,	Tuzsér

A Jászságban:

június 18-20.	XVI. Jász Világtalálkozó	Jászágó
május 1-2.	Jászsági Gazdanapok és Majális	Jászapáti
július 10.	Aratónap	Jászapáti
augusztus 19-20.	Jászsági Randevú	Jászapáti
július 8-11.	Árokszállási Nyár	Jászárokszállás
május 8.	Hajta-35/20 km gyalogos teljesítménytúra és Zagyvamenti sétatúra	Jászberény
június 4. – aug. 31.	Jászberényi Nyár-Vigadalmi Napok	Jászberény
augusztus 3-8.	XX. Csángó Fesztivál, Európai Kisebbségek Folklór Fesztiválja	Jászberény
augusztus 7.	XXII. Nemzetközi Mézvásár és Méhésztalálkozó	Jászberény
július 9-11.	Érpart Fesztivál 2010	Jászberény

A régióban mintegy 50 faluban csak egy „világraszóló” rendezvény lesz, ők egy programmal állnak ki a turisták elé, koncentrálják az erőket, így hallatnak magukról. Hét faluban kettő, 12 településen három-öt program várható. Ennél több rendezvényre természetesen csak a kisvárosokban kerül sor.

Azok a települések is terveznek falusi, hagyományőrző, gasztronómiai programokat, ahol nem ez a fő kínálat, Az egészségturizmus legnagyobb központjában Hajdúszoboszlón a fürdőfesztiválok mellett lesz birka és slambucfőzés, bioétel és borfesztivál, összesen 15 programmal készülnek, vagy Cserkeszőlőn is a wellness a húzóerő, de mégis negyedik alkalommal kerül megrendezésre a hagyományápoló és gasztronómiai Vitéz Napok rendezvény. A legtöbb program (41) Kisújszálláson lesz 2010-ben: Hagyományőrző gasztronómiai, lovas és egyéb rendezvények mellett a galambkiállítástól a sport és zenei eseményeken át a Boszorkánytúráig nagyon színes kínálat található. A kisvárosok a rendezvények bőségével kívánják tovább növelni a kereskedelmi szállások vendégéjszakáinak számát: Biharkeresztes 17, Jászberény 5, Nyírbátor 8, Kisvárda 2 rendezvénnyel.

A bőséges programkínálatra azért is van szükség, mert ma már nem elegendő szállást kínálni a vendégeknek. A falusi turizmus komplex termékként áll a turisták rendelkezésre, csak így lehet versenyképes a desztinációk komoly har-

cában. Ha a régió falusi kínálathoz áttekintjük az elmúlt évek szállás-statisztikáit is *(1. táblázat)*, akkor kiderül, hogy a falvakban nem egyértelmű a kapcsolat a jó rendezvény és a magas vendégéjszaka szám között. A 110-ből 35 településen nincs rendezvény. A régió településeinek a fürdőturizmus mellet az épített, a kulturális és természeti vonzerőkre alapozott szálláskínálata és kereslete is magas.

Ahol magas a vendégéjszakák száma, ott azonban a település összefogása is mérvadó, hiszen kettő-öt rendezvényt bonyolítanak le (Szatmárcseke, Túrkeve, Jászberény). A falusi turizmusnak azonban ma már a vendégfogadás mellet „feladata" a gasztronómiai, és egyéb termékek kínálása. Így növekszik a gyümölcsök, lekvárok, ételek, italok, kereskedelmi forgalomba nem kerülő fonott, szőtt, hímzett, mintázott és egyéb termékek eladhatósága, amelyből származó bevétel egyre inkább hozzájárul a vidéki lakosság megélhetéséhez.

Ha a rendezvények számát és szervezőit tekintjük át, az is térségenként eltérő. A legtöbb falusi turizmussal foglakozó település (a 110-ből 48) Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében számlálható *(az 1. táblázatban vastagon szedve)*, ezen belül a Szatmár-Beregben koncentráltan található. A legtöbb program Hajdú-Biharban van, de ott egy-egy fürdőhöz, vagy művelődési házhoz, egyesülethez kötődik a szervezés. A Szatmár-Beregben és a Jászságban a szervező általában a polgármesteri hivatal, vagy a falu turizmusáért, értékmegőrzésért létrehívott egyesület. Vagyis a falu első emberétől a kisnyugdíjasig általában mindenki sajátjának érzi az eseményt. Profi turisztikai esemény szervezésének ez nem feltétlen velejárója, azonban az alacsony számú és idős népességű településeken példamutatással lehet csak hatékony az a szemléletváltás, miszerint nem csak a mezőgazdaságból lehet megélni. Ez is oka annak, hogy a már ismertté vált termékek mellett (Szatmárcseke: szilvalekvár, Panyola: pálinka, Tarpa: lekvár és pálinka) megjelennek új próbálkozások is (Tiszadony: kecskesajt, Beregdaróc: kenderszőttesek, stb). Vagy például Nádudvaron a hagyományosan híres kézműiparra alapozott rendezvények mellett egyéb témára alapozva is van program (pásztorok napja, kamilla fesztivál, lóerős nap). Vagyis szükség van hírverésre.

A rendezvények évenkénti megrendezése erőt, hosszútávon kitartást igényel, és magában hordozza a vidékfejlődés lehetőségét. Az önszerveződésre feltétlen szükség van, ezt területfejlesztési szakemberek is alátámasztják: Az első és legalapvetőbb feltétel, hogy a térségben élők akarjanak helyzetükön változtatni, kívánják a változásokat. A fejlesztési szándék nélkül semmilyen helyi fejlesztési folyamat sem tud elindulni *(G. Fekete É. 2005)*.

Szatmár-Beregben (a Szatmár-Beregi-síkság északi részén, két kistérségben, 76 település vizsgálatával, 1270 km^2, 71.700 fő) a falvak közel negyedében (a 76-ból 18 faluban, ez 23%) ér el olyan szintet a turizmus, amely jelentős mértékben hozzájárul a gazdaság fejlődéséhez, az életminőség javulásához *(Pristyák E. 2006)*. Itt a turizmus a terület- és vidékfejlesztés alkalmazható és hatékony eszköze, komplex fejlesztő hatású. A térség turisztikai adottságai kedvezőek, de meglévő vonzerő esetében sem biztosított egy-egy falu idegenforgalmi fejlődése.

1. táblázat. A falusi rendezvények és a vendégéjszakák száma az Észak-Alföldi turisztikai régió falvaiban és kisvárosaiban

TELEPÜLÉS	Rsz	FSZ vé	FVL vé
Ajak, Bakonszeg, **Baktalórántháza, Balsa, Barabás,** Biharnagybajom, **Demecser, Érpatak, Gulács,** Hajdúbagos, Hajdúhadház, Jánoshida, Jászágó Jászárokszállás, Jászboldogháza, Kétpó, **Kisvarsány, Lónya,** Martfű, Mesterszállás, **Milota, Nagyhalász, Napkor, Nyírmeggyes, Ópályi, Paszab,** Pusztamonostor, **Rakamaz,** Rákóczifalva, Tiszanagyfalu, **Tuzsér, Vaja**	1		
Csenger, Nagydobos, Vállaj	2		
Hencida, Nyíracsád, **Szabolcs**	3		
Szentpéterszeg, Zsáka	4-5		
Beregdaróc, Gávavencsellő, Kömörő, Penyige, Tiszaadony, Tiszabecs	1	50-100	
Csaroda, Gelénes, Nagyhódos, Tákos, Tiszakürt, **Vámosatya**	1	101-200	
Panyola	1	501-700	
Jánd, Tiszadob	1	701-1100	
Cserkeszőlő	1	17932	
Nagyecsed	1		152
Mátészalka	1		3860
Szatmárcseke	2	1741	
Tivadar	2	787	1366
Vásárosnamény-Gergelyiugornya	2	424	2886
Balmazújváros	3		251
Jászapáti	3		733
Túrkeve	3		3001
Túristvándi	3	1212	
Derecske	3	192	86
Tarpa	4	1288	
Jászberény	5		2214
Törökszentmiklós	6		1845
Hajdúnánás	9	71	5621
Nádudvar	12		1715
Hortobágy	15	1250	
Mezőtúr	21	106	8177
Nagyrábé	22	208	
Kisújszállás	41	193	996
Komádi, Tiszaföldvár			101-200
Berettyóújfalu, Kunszentmárton, Püspökladány			501-700
Tiszalök			2710
Nyírtass, Levelek, Sonkád, Vámosoroszi,		1-50	
Darvas, Bihardancsháza, Mánd, Győrtelek,		51-100	
Kocsord Nagyvarsány Tiszadada Tiszajenő		201-300	
Bakonszeg, Jászszentandrás, Jászdózsa, Jásztelek, Jászkisér, **Kisar,** Nagyhegyes, Sárrétudvari, Szajol, Tunyogmatolcs		301-500	
Kismarja, Kaba, Hajdúszovát		501-800	
Báránd, Beregsurány, Ebes, Pocsaj		1200-1700	

RSZ: rendezvények száma 2010-ben, *FSZ*: falusi szállásadás, *FVL*: fizető vendéglátás, *vé:* vendégéjszaka (2008)
(Vastagon szedve a SZSZB megyei települések)
Forrás: ÉA RMI, a FATOSZ adatai és saját gyűjtés alapján saját szerkesztés

A fejlesztésekben egyértelműen legnagyobb szerepe a humánerőforrásnak van. Általában elmondható, hogy a falvak negyedének van esélye arra, hogy a turizmus megjelenjen a vidékfejlesztés eszközeként, tehát erősen differenciált a kép, nem minden faluban lehetséges „gyógyír" a turizmus. Az „új" idegenforgalmi falvakban (például Panyola, Penyige, Kisar, Tarpa,) a teljes turisztikai vertikum kezd kiépülni.

Emellett tematikus utak, civil szerveződések jönnek létre: Szatmár-Beregi Natúrpark, Szatmári fesztivál, Beregi Jeles Napok, Szatmár-Beregi Szilvaút, Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Pálinkaút, Pálinka Lovagrend. Ezek a falvak és szerveződések önerőből léptek be a turisztikai desztinációk komoly versenyébe, helytállásuk létfontosságú számukra, hiszen a megélhetésük feltétele.

Összegzés

A turizmus gazdasági oldala mellett a szociokulturális hatásai is fontosak. A falusi turizmus társadalmi hatása közül a legjelentősebb az, hogy rövidtávon esélyt kínál a lakosságnak, a fiatalabb nemzedéknek is, az identitástudatot is erősíti, mely a rendezvényeken keresztül is átérződik. A falvak egy részében látják a turizmusban a reális alternatívát. Tehát mindkettőre, rendezvényre és szállásra is szüksége van a falvaknak. Nemcsak családok, hanem egyesületek, települések fognak össze, egymást kiegészítve tudnak hatékonyak lenni. Akinek valamilyen értéke van, arra alapozva hírnevet igyekszik szerezni, és emellé is épül a szálláskínálat. Az, hogy régiós szinten 330-ból 200 esemény, azaz a rendezvények kétharmada, vagy az, hogy 110 település a falusi turizmushoz kapcsolódik, jelzi fontosságát. Az Észak-Alföld szállásmutatói összességében még mindig szerények, de növekvő tendenciával. Ha nincs hegyvidék, de van egyéb érték, abból kovácsolnak térségünkben tőkét, a szó szoros értelmében.

Felhasznált irodalom

AUBERT A. (szerk.) (2007): A térségi turizmuskutatás és tervezés módszerei, eredményei, Pécs. p 392.

B. DR. PRISTYÁK ERIKA – KULCSÁR NOÉMI (2009): A vidékfejlesztés hatékony eszközee a falusi turizmus? In: Tiszteletkötet Dr. Frisnyák Sándor professzor 75. születésnapjára, Szerk: Dr. Gál András – Dr. Hanusz Árpád, Kiadja a Nyíregyházi Főiskola Turizmus és Földrajztudományi Intézete és a szerencsi Bocskai István Gimnázium, Nyíregyháza-Szerencs. pp. 291-306.

B. PRISTYÁK E. (2008): A Szatmár-Bereg turizmusának a területfejlesztésre gyakorolt hatásai In: Tiszteletkötet Dr. Göőz Lajos professzor 80. születésnapjára, Szerk: Dr. Hanusz Árpád, Kiadja a Nyíregyházi Főiskola Turizmus és Földrajztudományi Intézete, Nyíregyháza. pp. 201-206.

G. FEKETE É. (2006): A vidék önszerveződő és érdekérvényesítő képessége http://europainstitut.hu/pdf/munkacsop06.pdf

HANUSZ Á. (2009): A falusi turizmus és a népi gasztronómia kapcsolata Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében: In: Tiszteletkötet Dr. Frisnyák Sándor professzor 75. születésnapjára, Szerk: Dr. Gál András – Dr. Hanusz Árpád, Kiadja a Nyíregyházi Főiskola Turizmus és Földrajztudományi Intézete és a szerencsi Bocskai István Gimnázium, Nyíregyháza-Szerencs. pp. 147-162.

KÓKAI S. (2008): A szolgáltatási szféra és a turizmus kapcsolata Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében, In: A turizmus szerepe a kistérségek és a régiók gazdasági felzárkóztatásában, Kiadja Nyíregyház város és a NF, TTFK, Turizmus és Földrajztudományi Intézete, Nyíregyháza, pp. 83-96.

MINTEL (2007): Rural Tourism. Travel & Tourism Analyst No. 16. (UNWTO)

SZABÓ G. (2008): Tematikus utak és termékmárkák a vidéki turizmus fejlesztésében, In: A turizmus szerepe a kistérségek és a régiók gazdasági felzárkóztatásában, Kiadja Nyíregyház város és a NF, TTFK, Turizmus és földrajztudományi Intézete, Nyíregyháza, pp. 133-161.

A lakosság belföldi turisztikai utazásai. In: Statisztikai tükör. IV. évfolyam 1. szám. KSH 2010/1.

Adatok: Észak-Alföldi Regionális Marketing Igazgatóság (ÉA RMI) Szolnok
Falusi és Agroturizmus Országos Szövetsége (FATOSZ) Budapest

TURISZTIKAI ADOTTSÁGOK ÉS AZOK HELYI ÉRTÉKELÉSÉBEN REJLŐ KÜLÖNBSÉGEK, NAGYKÁLLÓ PÉLDÁJÁN

DR. SZEPESI JÁNOS – DR. SÜTŐ LÁSZLÓ

Hazánk több potenciális turisztikai vonzerővel rendelkező települése napjainkban jutott el odáig, hogy saját jól felfogott érdekében valamilyen szintű irányítási, beleszólási lehetőséget szeretne az odaérkező turizmus koordinálásában. Ezért a turizmus szereplői a közös érdekek alapján össze kell, hangolják tevékenységüket a fejlesztés irányainak meghatározásában. Az összefogás egyik jelentős hátráltató tényezője lehet, hogy egy adott turisztikai desztináció különböző szereplői sem egységesen látják az adottságok és vonzerők jelentőségét, ezért másban gondolkoznak a fejlesztési prioritásokat illetően, amelyek ráadásul az érzelmi kötődés miatt nem feltétlenül esnek egybe a külső szakemberek meglátásaival.

Tanulmányunkban arra teszünk kísérletet, hogy egy turisztikai koncepció háttéranyagai alapján bemutassuk a tényleges turisztikai, földrajzi adottságok és azok helyi megítélésében rejlő különbségeket. Ezek alapján megpróbáljuk felvázolni, hogyan befolyásolja mindez a fejlesztési elképzeléseket.

A vizsgált település Nagykálló, két turisztikai magterület közé esik. Északról a Felső-Tiszavidék turisztikai körzet, délről a Hortobágyi Nemzeti Park, Debrecen és Hajdúszoboszló turisztikai központok laza üdülőövezete határolja. A legközelebbi, ezért a legkomolyabb befolyásoló szereppel rendelkezik Nagykállóra nézve a gazdasági élet több területén, így a turizmusban is a 17 km-re fekvő Nyíregyháza. Ez a helyzet ugyan lehetőséget adhat az oda érkező nagyszámú vendégforgalom részbeni megnyerésére, de – a hasonló adottságok, célcsoport, valamint a dimenzionális különbségek miatt – összefogás és marketingstratégia nélkül elviheti a meglévő, szerény turisztikai forgalmat is. Azaz meg kell keresni azokat a speciális kínálati elemeket, amelyek kiegészíthetik a környező turisztikai központok kínálatát.

Ezért kérdőíves felmérés segítségével megvizsgáltuk a helyi lakosság, köz- és vállalkozói szféra képviselői hogyan látják a város – benne saját maguk – turisztikai szerepét és lehetőséget. Háttérként a KSH adatbázis és a helyi önkormányzat adatait felhasználva elkészítettük a turisztikai szolgáltatások adatbázisát, vonzerőleltárát és turisztikai erőforrástérképeit. Az interjúk során, erre alapozva értékeltük a véleménykülönbségeket, valamint a város turisztikai pozícióját.

Adottságok és a fejlesztési lehetőségek problémaköre

A földrajzi környezet, mint azt a helyi szereplők általában reálisan látják Nagykálló esetében, kistérségi szinten is csak részben kiteljesedő vonzáskörrel rendelkezik, a megyeszékhely Nyíregyháza földrajzi közelsége és gazdasági súlyából eredő dominanciája miatt. Részben ez a függőségi viszony okozza, hogy ugyancsak többségében követőnek tartják a várost a beruházások megvalósulása kapcsán. Tekintve a földrajzi helyzet állandóságát, várhatóan a jövőben is érvényesül az agglomerációs övezetbeli kapcsolatból eredő szerep. A részben hasonló történelmi szerepek, a tájfejlődés azonossága nyomán hasonló kulturális és természeti adottságokra alapozva kell megtalálni a speciális hasznosítási lehetőségeket.

A turizmusfejlődés elindításához két fontos tényezőt kell figyelembe vennünk. Egyrészt az attrakciók kialakítására alkalmas természeti és kulturális adottságok, másrészt a fogadókészség alapjait meghatározó vendéglátási infrastruktúra és szolgáltatások meglétét.

Az 1990-es években Nagykálló több nagy hagyományú észak-alföldi várossal együtt a gyengébb pozíciójú középvárosok sorait gyarapította. Ehhez képest 2005-től a város – a komplex fejlettségi mutatója alapján – a régiós városok rangsorában 26 helyet lépett előre, bár ez is csak a kistérség stagnáló pozíciójának megtartására volt elegendő *(Kókai S. 2008).*

A fejlődés ugyan jelentős, de ez a turizmusban, a gazdasági szférát tekintve még nem érvényesült. A turisztikai vállalkozások alacsony számát, a kapcsolódó közvetlen szolgáltatások fejletlenségét – pontos adatok nélkül – csak néhány közvetett mutató segítségével becsülhetjük (tízezer lakosra jutó kiskereskedelmi üzletek /161 db/ és vendéglátóhelyek /60 db/ stb.), amelyek alacsonyabbak a megyei átlagtól (225 db, ill. 71 db) *(KSH, 2007).* A kereskedelmi szállásférőhely kínálat mennyiségi oldala is szerény 2006-ban (352 férőhely), amelyhez igazodva a vendégek (616 fő) és az eltöltött vendégéjszakák száma (mindössze 670 éjszaka) is igen alacsony *(KSH, 2007),* bejelentett magánszálláshely pedig nincs. Az elmúlt évek alatt nem javult a helyzet; az önkormányzat adatai szerint 2009-ben csak 50 fő a kereskedelmi szállásférőhelyek száma, a magasabb kategóriájú szállások pedig hiányoznak. A város turisztikai fogadókészségnek megyei összehasonlítása alapján reálisan látszik *(Kókai S. 2008),* hogy a vendégfogadás, a szálláshelyi szolgáltatások terén valószínűleg csak Nyíregyházával együtt lesz képes a vendégkör igényeit kielégíteni.

Nagykálló adottságai, mint láttuk, a hasonló méretű és szerepkörű települések között átlagosnak tekinthetőek. Ez nem jelenti azt, hogy értékei szakmai szemmel nem lehetnek akár nemzetközi hírűek, de mint potenciális turisztikai attrakciók nem feltétlenül fejtik ki ugyanazt a vonzó hatást a vendégkörre nézve. A turisztikai vonzerők részbeni kihasználatlanságát több tényező együttese okozza. A nem teljesen rendezett státuszú rendezvények

(időbeli és célközönség képzési problémák), a kulturális javak hiánya, a természeti értékek és a történelmi örökség szakmailag ugyan kiválóan feldolgozott, azonban turisztikai vonzerőként alig hasznosítattak. Hiányoznak a vendégek aktivitására épülő programok, amelyek tartalommal töltik meg a beruházásokat (pl. Családi akadémia a Lurkókuckóban, energetikai bemutatók, interaktív kézműves programok, történelmi és egyéb bemutatóhelyek stb.).

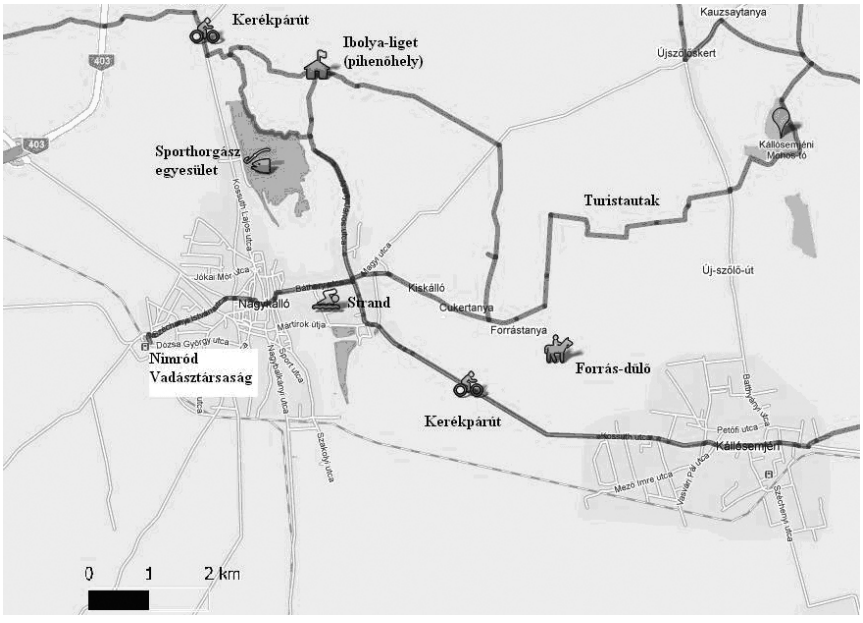

1. ábra. Természeti vonzerők Nagykálló környezetében (saját szerkesztés)

Természeti értékei, a víz és a szél felszínformáló tevékenységének köszönhetően a Nyírségi-homokvidék tájképileg egyik legmozgalmasabb részén, a Közép-Nyírségi kistájon találhatóak *(Borsy Z. 1961),* ami kedvez az aktív ökoturisztikai programok megvalósításának. Adottságait tekintve termálvízkészlete, Harangod és környéke, valamint a kállósemjéni Mohos-tó emelhető ki.

A város alatt a felső-pannóniai rétegösszlet (550-1000 m) kiváló víztárolási mutatók mellett már hévíz kiaknázását is lehetővé teszi. Bár a vízre a nátrium-kloridos, jódos, brómos összetétel jellemző *(Vízföldtani Napló, 1971)* –, amelyet közvetlen környékével (Máriapócs, Nyírbátor) összehasonlítva, mind a felszíni mind a mélységi vízminta esetében magasabb ásványi anyagtartalom jellemzi, mégsem alkalmas a környékbeli fürdőfejlesztések nyomán tömegekre alapozott termálturizmus kiszolgálására. A városi strandfürdő jelen állapotában szezonális kistérségi szerepet lát el, jelenleg is veszteséges. Igaz, az egészségturizmus az átlagosnál 35%-kal magasabb fajlagos bevételekkel, egy hétnél hosszabb tar-

tózkodási idővel rendelkezik, ahol a vendégek jelentős része külföldi *(Halassy 2009)*, azonban magas a beruházási igénye, lassú a megtérülése és bizonyos látogatószám alatt veszteséges az üzemeltetése. Szakértői tanulmányok alapján a magyarok szívesen strandolnak, ugyanakkor jobban szeretik a természetes vizeket, és nem szívesen utaznak messzebbre egy strandfürdő kedvéért *(Halassy 2009)*. Ezért körültekintően kell eljárni a fejlesztés során, mert a fenntarthatósági vizsgálatok és a versenytársak elemzése ellenére, a helyi lakosság felé irányuló megfelelési kényszer gyakran a valóságtól elrugaszkodó beruházások bevállalását eredményezi. Ez reális veszély lehet Nagykállón is, ahol az IVS szerint a helyi lakosság harmada ebben látja a turisztikai fejlesztések egyeduralkodó lehetőségét, s a saját kérdőíves felmérésünkben is többféleképpen megjelent a fürdőfejlesztés elképzelése. A termálvíz hasznosítására más ötletet kell alkalmazni. A fürdőnek rendszeres karbantartó fejlesztések mellett, továbbra is kiegészítő szerepe lehet. A víz felhasználása komplex turisztikai termékcsomagban képzelhető el, szállásférőhely kialakításával együtt, kiegészítve Nyíregyháza hiányzó szolgáltatásait. Ennek beruházásigénye jelen fejlettségi szinten azonban nem kivitelezhető, csak jövőbeni potenciális lehetőséget hordoz.

A Harangodi-tározó, mint a természet eltölthető szabadidő tevékenységek ideális, ám adottságainál fogva érzékeny területe. A helyi értékelések regionális és országos vonzáskör közé teszik a jelentőségét, ami tekintve a hasonló méretű, és jelentőségű víztározók nagy számát hazákban, érzelmileg némiképp felülértékelt, inkább megyei, regionális szerepkörrel bír. Többletértékét a Téka-tábor és a helyi természetjáró szervezet által gondozott turistautak adhatják. Turisztikai szempontból előnye lehet Nyíregyházától közelsége. Azonban a 178,8 ha, 96 cm átlagos vízmélységű átfolyásos tó *(FETIKÖVIZIG, 2009)* környezete jelenleg alkalmatlan nagyobb mértékű turizmus folyamatos fogadására, jóllehet a helyi természetjárók, hagyományőrzők már évtizedek óta gondozzák. A továbbiakban a harangodi turisztikai fejlesztések során körültekintően kell kezelni a tározó terhelhetőségének kérdéskörét *(FETIKÖVIZIG, 2009)*, a turisztikai rendezvények és táborok során keletkező szennyvíz és szemét elhelyezését. A környezetvédelmi infrastruktúra kiépítése, az optimális látogatószám meghatározása és alkalmazása a fejlesztések fenntarthatóságának egyik kulcskérdését jelentik.

A Nagy-Mohos-tó nem elsősorban turisztikai vonzerő, mint inkább tudományos érték. Mindkét vonzótényezőre igaz, hogy ideális keretet adhat bizonyos öko- és outdoor turisztikai ágaknak, célcsoportoknak, de ehhez megfelelő fogadó infrastruktúra kiépítése és az attrakciófejlesztés köztudatba vitele szükséges.

Bár Nagykálló – az Észak-alföldi Régióban, méretéhez képest, relatíve gazdag örökséggel rendelkezik, de ezeknek csak egy része formálható a kistérségen túlmutató turisztikai attrakcióvá *(2. ábra)*. Kulturális adottságaiknak turisztikai hasznosítása több problémát is felvet.

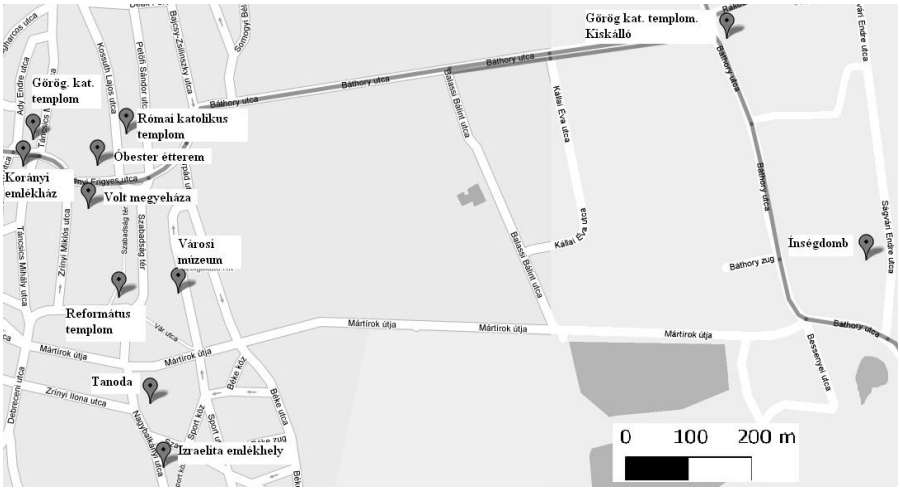

2. ábra. Nagykálló történelmi-kulturális vonzótényezői (saját szerkesztés)

Részben azért, mert helytörténeti jelentőségű tárgyi emlékek, amelyek bemutatása csak jelentős anyagi ráfordítással válna interaktív turisztikai attrakcióvá, bár szakmai rangját mutatja, hogy múzeumpedagógiai programja 2008-ban „Az év Múzeuma” pályázaton elismerő oklevelet kapott.

A város nemzetközi hírnevét Kodály Zoltán Kállai kettős című kórusműve alapozta meg. Az innen indult, itt élt személyiségek koruk országos jelentőségű képviselői (a Kállay-család; Korányi Frigyes orvos, Taub Izsák Ezekiel (1751-1821), haszid csodarabbi). Az Inségdomb vagy a Harangod legendája jó marketingelem a tározó népszerűsítésére, míg a katonákhoz; a Kálmán herceg életét megmentő Egyedhez, a hajdúkhoz, Simonyi óbesterhez köthető legendák fesztiválok, szimbolikus javak előállításának alapjaként szolgálhatnának. Azaz meglenne a turisztikai potenciál, de azt a környékbeli települések már kihasználták, így nem számítana egyedinek a turisztikai palettán (pl. nyíregyházi huszártalálkozó), részben pedig jelenlegi hasznosítása nem teszi ezt lehetővé (volt vármegyeháza). Ezért elsősorban, mint kiegészítő programelemek jelenhetnek meg a turisztikai csomagokban. Az egykori járásbíróság épülete, mint étterem működik, ami kedvező vendéglátási környezetet teremt, de ezen túl nincs további turisztikai funkciója.

A nem tárgyiasult értékek között helyet foglaló hagyományok és legendák fesztiválelemként, valamint a turisztikai arculat felépítésében játszhatnak szerepet, de két kivételtől eltekintve jelenleg csupán helyi érdekességek. A programokat értékelve azt látjuk, hogy a város évente két, fesztivál jellegű, turisztikai rendezvényt képes nyújtani, ami gyakran kevesebb, mint a megye kistelepüléseinek egy részében és a hozzá hasonló pozíciójú városok többségében. A kistérségi szerepkörön túlmutató, valódi turisztikai programja a városnak a kétévente megrendezendő Kállai Kettős Néptáncfesztivál, valamint a Téka tábor.

Turisztikai vonzereje a jelenleg is továbbfejlesztés alatt álló Makovecz-Eklerféle Harangod környéki organikus épületegyüttesnek van, amely a kézművesség iránt érdeklődők számára is jelentős Téka tábor központja. A Téka tábor, részben nemzetközi jelentőségű, de további bevételek eléréséhez újabb csoportok bevonása szükséges, amelyek fogadása, már csak újabb időpontokban induló táborok kialakításával oldható meg. Jelenlegi árszínvonal elsősorban a stabil anyagi helyzetben lévő vendégkört célozza meg. Ugyanakkor különböző támogatási formákkal (erdei iskola program, üdülési csekk elfogadás lehetősége stb.), bizonyos szolgáltatások időbeni és társadalmi árdifferenciálásával a tábor értéki szélesebb körben is bemutathatóak lehetnek. A 250 m^2 alapterületű kör alapú, 300 fő befogadására alkalmas Tánccsűr jó alapot adna – megfelelő infrastruktúra és megközelítési lehetőségek esetén – jelentősebb turisztikai funkció betöltésére. A turisztikai szolgáltatáslánc első elemének fogható fel, hogy a táborlakók 50%-os belépődíj kedvezménnyel a városi strandfürdőbe is bemehetnek.

A néptáncfesztivál esetén a szakmai hírnév valóban kárpát-medencebeli hatású, viszont az érdeklődők minél szélesebb bevonása hiányzik. A bevételt hozó vendégek számára nem elsősorban a szakmai tökéletesség, mint inkább az aktivitás biztosította turisztikai élmény teremtheti meg a nagyobb látogatószámot, amelyhez látványos főesemény mellett, a kiegészítő programok fejlesztése, és jelentősebb marketingstratégia szükséges.

Azaz ezek még ezek a programok is, bár valóban nemzetköziek, de csak „szűk" csoportot érintenek, azaz nem fognak az egész turista szezonon keresztül a teljes célközönségre hatva, vendégeket biztosítani Nagykálló számára. Ugyanakkor turisztikai szemszögből nézve, az is fontos, hány vendég érkezik, aki nem a szervezők személyes kapcsolatából származik, mert csak az így érkező külföldi, vagy más régióból utazó vendégkörrel tekinthetjük a rendezvényt teljes körűen nemzetközi vagy országos jellegűnek.

A helyi lakosság véleményének értékelése

Az önkormányzat által kiosztott és összegyűjtött kérdőívek (100 db) érdekes összehasonlítási alapot nyújtottak, az általunk készített turisztikai koncepció *(Hanusz et al. 2009),* valamint a helyi lakosság véleménye között.

A turistákhoz való viszony érdekes ellentéteket tükröz. Bár szinte mindenki fontosnak tartja a megjelenésüket (91%), de csak a válaszadók fele kedveli általában véve a turistákat, vagy megy önként segíteni *(3. ábra 2; 6 pont).* Ugyanakkor közel kétharmaduk *(7. pont)* a külföldi vendégforgalom növekedését szeretné, ami némiképp ellentmond az előzőeknek. A fejlesztések anyagi támogatását a válaszadók 9%-a tenné meg, miközben közel háromnegyede, társadalmi munkában segítené azt (72%). Azaz a többség érzi a turizmus jelentős szerepét, de éppen a szerény vendégforgalom miatt az elindításban mindenképpen az önkormányzaté kellene, hogy legyen a főszerep.

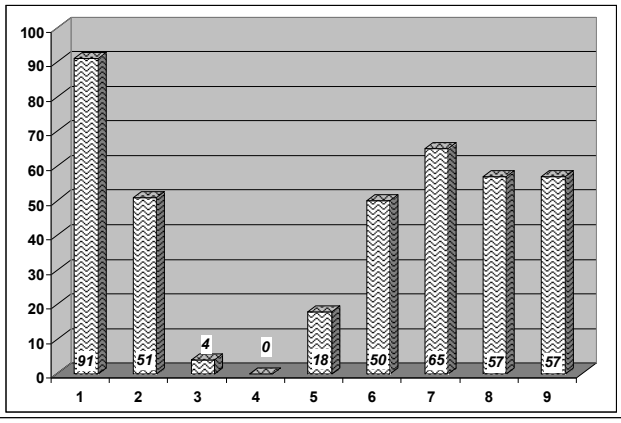

1. a turisták fontosak, mert bevételt hoznak és növelik a település ismertségét
2. általában kedvelem a turistákat, mert színt hoznak a település életébe
3. elviselem őket, mert pénzt hoznak, de felforgatják a település életét
4. nincs szükség rájuk, mert több gondot jelentenek, mint amennyi hasznot hoznak
5. nincs érdemi kapcsolatom velük
6. ha látom, hogy egy turista tanácstalan, odamegyek segíteni.
7. jó lenne, ha több külföldi turista érkezne
8. jó lenne, ha több fiatal turista érkezne a városba
9.jó lenne, ha több családos turista érkezne a városba

3. ábra. Nagykálló lakosainak véleménye a turistákról (saját szerkesztés)

Arra a kérdésre: Milyen más, a turizmussal, akár áttételesen is kapcsolatba hozható fejlesztési elképzelése van? – a válaszadók 32%-a a szálláshelybővítést, 19%-a a fedett uszoda építését preferálta első helyen, s csak 7%-a érezte fontosnak a Harangodi-tó vízi centrumként történő kiépítését. A válaszadók 6%-a fajátékokkal szerelné fel a Téka tábort, s 5%-ánál élvez prioritást a rendezvénytervek magasabb szintre emelése.

A szállásférőhely bővítés elsődlegességét a helyi válaszok, valamint a szakmai értékelés összhangja egyértelműen mutatja. Ugyanakkor a további fejlesztési elképzelések inkább mutatnak összefüggést a saját helyi rekreációs igényekkel, mintsem a valódi turisztikai lehetőségekkel. Hiszen az uszodafejlesztés támogatottsága ellenében a valódi turisztikai programlehetőséget hordozó Harangodi-tározó és rendezvényei, együtt sem kaptak annyi szavazatot, miközben a szívesen látogatandó turisztikai helyszínek között több, mint 50%-os támogatottsággal rendelkezik.

Mindkét válasz arra jó példa, hogy a helyiek gondolkodásában nehezen válnak szét a turisztikai programok és a saját rekreációs igények. Harangod, jelen formájában elsősorban helyi, kistérségi rekreációs központ, s a strand se nagyobb jelentőségű ennél. Jelentős kérdés azonban, hogy a helyi lakosság menynyiben tud hozzájárulni például az uszoda fenntartásához, hiszen ennek

turisztikai szerepnövekedése továbbra sem várható, illetve hogyan viszonyulna ahhoz, ha az általa kedvelt Harangod turisztikai fejlesztése nyomán fizetős szolgáltatásokkal rendelkezne.

A kérdőívre adott válaszok arra is rávilágítottak, hogyan ítélik meg saját településük turisztikai szerepét. A kitöltésre vállalkozók 64%-a szerint követő stratégia érvényesül, s ezen belül 49% nyilatkozott úgy, hogy Nyíregyháza központi szerepe érvényesül Nagykálló turizmusában. Személyes interjúk alapján ezt elsősorban erőfölényként élik meg, kevés lehetőséget látva az érdemi együttműködésre, kínálat kiegészítésre. Mindössze egy válaszadó érezte úgy, hogy Debrecent követi a város. Ez a válasz is mutatja, hogy a regionális kohézió – az Európai Uniós kapcsolatokhoz igazodó régióformálás ellenére – sem jelentkezik olyan erősen a helyi lakosságban, mint a megyei, helyi kötődés *(Patkós Cs. 2002)*. A válaszadók 10%-a gondolta úgy, hogy Nagykálló a turizmus vonatkozásában vezető szerepet tölt be, igaz csak a környező négy-öt települést nevezték meg, ami kistérségi központi szerepköréből adódik. Abban az esetben, ha a kistérségi turizmusfejlesztésben nem érvényesül a kétoldali együttműködés, például a falusi turizmus szálláshelyek fejlesztése és a város programkínálatának összekapcsolása között, akkor ez a Nyíregyházával szemben problémaként felrótt erőviszonyok kistérségi tükröződéseként értelmezhető, érdemi turisztikai hatása nem elegendő.

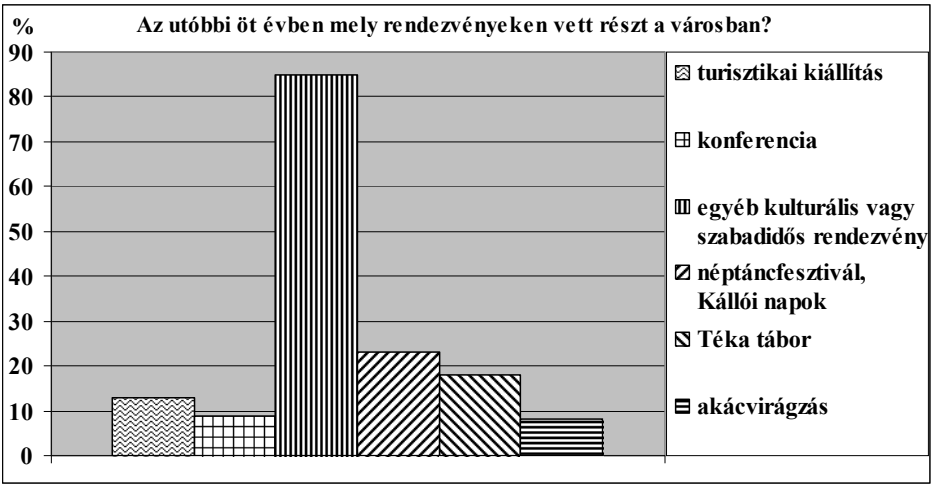

3. ábra. Nagykálló rendezvényeinek látogatottsága a helyi lakosság által (saját felmérés)

A megkérdezettek arra is meglepő választ adtak, hogy milyen turisztikai rendezvényeken vettek részt az elmúlt öt évben *(3. ábra)*. A válaszadók több rendezvényt is megjelölhettek. Kitüntetett szerepet kaptak a szabadidős és kulturális rendezvények (85%), s ehhez képest a szakmailag kiemelkedő

néptáncfesztivál (23%) és a Téka-tábor (18%) alulreprezentált. Ez az egyik legérdekesebb ellentmondást veti fel a helyi lakosság értékelési szempontjairól. Míg a turisztikai vonzerők jelentősége *(1. táblázat),* és a szívesen látogatandó rendezvények (21-21%) között kiemelkedik -e két attrakció, ennek ellenére a helyiek alig vesznek részt ezeken. Sajátos kettőség, hogy értékét (f)elismerve elvárják mások elismerését (átlagosan országos jelentőségű attrakcióként jelölik), ugyanakkor saját részről mégis inkább kivonulnak belőle, mind látogatóként, mind szervezőként, így túl kevesen maradnak a szervezők a széles körű turisztikai hasznosításához.

1. táblázat. Nagykálló turisztikai vonzerői a helyi lakosság véleménye alapján (saját felmérés)

jelentőség	**Ön szerint melyek a település fő turisztikai vonzerői, attrakciói?**
4,12	1. Téka tábor
4,06	2. Kállai kettős Néptáncfesztivál
3,41	3. kulturális vonzerő
3,41	4. néphagyomány
3,33	5. Harangod, horgásztanya
3,23	6. természeti vonzerő
3,22	7. kézműipari termék
3,07	8. rendezvény
3,00	9. történelmi múlt
3,00	10. Kállai kettős Kórustalálkozó
3,00	11. műemlékek (Korányi-ház, zsidó temető, volt vármegyeháza)
3,00	12. Sántha Kálmán Mentális Egészségközpont
2,50	13. Szilágyi múzeum
2,20	14. Kállói Napok
2,14	15. mezőgazdasági termék
2,14	16. strand, termálvíz
1,50	17. méz ünnepe

1. helyi; 2. kistérségi, 3. megyei, 4. országos, 5. nemzetközi jelentőségű vonzerő

E kérdéshez kapcsolódott egy elégedettségi vizsgálat, melynek átlaga az ötjegyű skálán mindössze 3,09. Ami azt jelenti, hogy a helyiek saját rendezvényeik sikerességét tekintve komoly kritikát fogalmaznak meg, a részvételi arányok alapján azonban nem biztos, hogy minden személyes tapasztalatból táplálkozik.

Arra a kérdésre, hogy melyek Nagykálló meglévő és még kihasználatlan turisztikai vonzerői – a fentebb már részben említett súlyozott átlagokat kaptuk *(1-2. táblázat).* A válaszadók értékelése alapján az első öt helyen némileg felülreprezentált, de összességében alapvetően reális a jelenlegi kínálati elemek értékelése. Azonban a kihasználatlan erőforrásokat tekintve jól látszik, hogy minőségük alapján nem tudják elhelyezni az országos és szűkebb nemzetközi földrajzi térben található turisztikai attrakciók között. A helyiek elképzeléseiben feltételezhető fejlesztések nyomán elérhető kimagasló vonzerővel, olyan értékeket is felruháztak *(2. táblázat),* amelyek még a szűkebb megyei, regionális térben sem tűnnek ki egyediségükkel.

2. táblázat. Nagykálló turisztikai vonzerői a helyi lakosság véleménye alapján (saját felmérés)

átlag	**Ön szerint melyek a település még kihasználatlan erőforrásai?**
5,00	1. zenei fesztiválok (népzene, elektronikus, rock)
4,14	2. Téka tábor
4,00	3. néphagyomány
4,00	4. mezőgazdasági termék
4,00	5. Harangodon téli sport
4,00	6. ürge, mint védett állat Harangodon erre fesztivál
4,00	7. üdülőövezet létrehozása leginkább fiataloknak
4,00	8. gasztronómia
3,86	9. Kállai kettős Néptáncfesztivál
3,57	10. természeti vonzerő, az érintetlen Nyíri-dombság
3,40	11. rendezvények
3,38	12. kézműipari termék, fafaragás
3,10	13. kulturális vonzerő
2,94	14. gyógyvíz
2,92	15. Harangod horgásztó (víztározó és környéke)
2,60	16. humánerőforrás
2,00	17. gyógyfürdő (Ukrajna, Románia, Oroszország)
2,00	18. szórakozás, disco
1,50	19. méz ünnepe

1. helyi; 2. kistérségi, 3. megyei, 4. országos, 5. nemzetközi jelentőségű vonzerő

A rétegzenei fesztiváloknak (népzene, rock stb.) nemzetközi jelentőségű; a mezőgazdasági termékek felhasználásának országos jelentőségű termékként történő megjelenése mutatja a turisztikai trendek ismeretének hiányosságait. A megyei, regionális jelentőségűnek minősített gyógyvízre többen szeretnének nemzetközi színtéren megjelenő (Ukrajna, Románia, Oroszország?!) turisztikai attrakciót felépíteni, vagy a magyarországi hegységekben is veszteséges téli turizmus országos jelentőségű helyszíneként veszik figyelembe Harangodot.

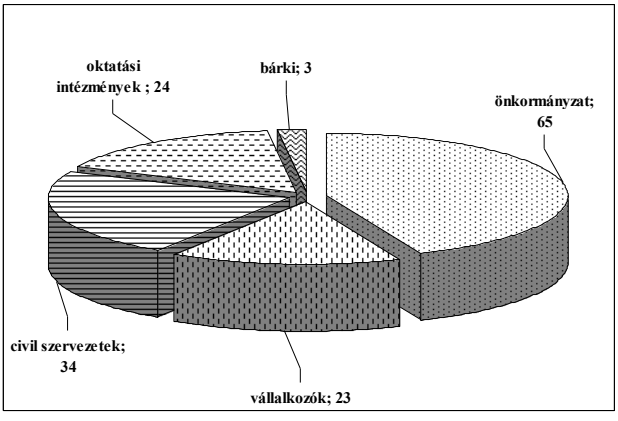

4. ábra. Kinek a vezetésével dolgoznának a város turizmusfejlesztésében? (saját felmérés)

A kérdés nem elsősorban a beruházások megvalósítása, amely sikeres forrásteremtés után megtörténhet, hanem ezek turisztikai tartalommal történő megtöltése és a szereplők koordinálása. Ehhez meg kell teremteni az érdekeltséget a város civil szervezetei, vállalkozói és lakossága között. Az egyéni kezdeményezőkészség hiányát mutatja, hogy a megkérdezettek 88%-a az önkormányzattól várja a feladatok megoldását, közel kétharmada vezetőként is őket képzeli el. Ugyanakkor az önkormányzat jelenlegi turisztikai tevékenységének végzését elismerő 60% válaszoló, ennek minőségét csak kettes átlaggal értékelte (1-5 skálán). A civil szféra elismertségét (Téka-tábor szervezői, természetbarát egyesület stb.) is jelezheti– igaz csak egyharmados aránnyal –, hogy őket várnák másodikként a turizmus koordinálásában, valamint hasonló arányban kapcsolják hozzájuk a turisztikai feladatokat. Ellentmondásosnak tűnik az is, hogy a turizmustól várják a bevételeket, de a vállalkozói oldalt, a válaszadók alig negyede köti a turisztikai fejlesztési feladatokhoz és koordinációhoz.

A legnagyobb problémát a viszonylagos ismeretlenség jelenti a turisztikai piacon. A település turisztikai arculatának (2,5%) és ismertségének (2,6%) értékelése átlagos. A kérdőívek alapján úgy tűnik kezdetben különösen nagy lesz az önkormányzat feladata, hogy megszervezze és ellássa a koordinációs feladatokat, beindítsa az egyedi rendezvényeket, elkészítse a stratégiai dokumentumokat és megszervezze a termékek és szolgáltatók piacra jutását. A sikeres megjelenéshez még hiányzik a komplex turisztikai desztinációs menedzsment.

3. táblázat. Nagykálló turisztikai szolgáltatásainak minősége a helyi lakosság véleménye alapján (saját felmérés)

Mennyire elégedett Ön? *Jelölje azokat, amelyeket ismer 1-5 közötti értékkel az elégedetlentől a teljesen elégedettig!*	
a város szálláshelyi szolgáltatásaival?	1,8
a város vendéglátóipari szolgáltatásaival?	2,6
a város parkolási lehetőségeivel	2,8
a város kulturális programkínálatával?	2,5
a város szabadidős, szórakozási programkínálatával?	2,2
a turisták rendelkezésére álló információs lehetőségekkel?	2,3
a helyiek vendégszeretetével?	3,1

A turisztikai szolgáltatások helyi értékelése összhangban áll a szakmai értékelésünkkel *(3. táblázat)*. Ugyanakkor érdekes, hogy a helyi vendégszeretet – azaz a saját magukról alkotott szubjektív kép – kapta a legmagasabb pontszámot.

Összegzés

A helyi szereplők véleményének értékeléséhez összefoglalva a vonzerőleltár lényeges tényezőit, azt mondhatjuk, hogy Nagykálló és környékének értékei a nemzetközileg elismert magyarországi vonzótényezők turisztikai versenyké-

pességével összehasonlítva nem jelentenek komoly kuriózumot. Összehasonlító kistérségi adatok alapján megállapítható, hogy a Közép-Nyírség az ország legkevésbé terhelt területeihez tartozik, ami kifejezetten kedvező a „szelíd" turizmus ágazatai számára. A turisztikai szolgáltatások száma már olyan alacsony, hogy az gátolja a turizmus fejlesztésének beindítását.

A kérdőívekre adott válaszokból egyértelműen kiderül, hogy nagyon hullámzó és szétforgácsolódott a kínálat, melyek kioltják egymást, így csorbítják a turisztikai elismertség felé vezető utat is. A felsorolt értékek a válaszok alapján, fontosak a helyi lakosság identitásának megőrzésében, de a kistérségen, esetleg a megyén túlról, igen kevés turistát vonzanak. Turisztikai szempontból, az egyébként is Nyíregyházán vagy a környéken tartózkodó vendégek számára jelentenek programkínálatot. Az egynapos látogatók költési indexe pedig nem túl magas, inkább csak bepótol a fenntartásba, de jelenleg nem hoz komoly turisztikai bevételt. Ezen eseményeknek a marketingje gyakran olyan kicsi, hogy még a megyeszékhelyen megforduló látogatók sem értesülnek róla időben. A lakosság értékelésében – valószínűleg elsősorban a média sugallatára (pl. termálturisztikai fejlesztések) – sztereotípiákat is megfigyelhetünk, amelyek azonban nagy átlagban nem veszik figyelembe a turizmusföldrajzi környezetet. Bár a helyi adottságokat általában reálisan látják, ám elvárásaik sajátos kettőségeket hordoznak. Szubjektív elképzeléseik irreális jövőbeni elképzeléseket is generálnak, a vonzerők jelentősége gyakran felülreprezentált, miközben kevesen vesznek részt a már meglévő vonzerők továbbfejlesztésében. Ugyanakkor a Tékatábor vagy a Kállai kettős néptáncfesztivál, komoly értékteremtő szereppel rendelkezik, bár turisztikai kihatása ezeknek sem éri el szakmai értékét.

Az önkormányzati szerepvállalás minőségét alacsony színvonalúnak tartják, ennek ellenére továbbra is a közhivatali koordinációban bíznak. Az egyik legjelentősebb gazdasági ágazatban alapvetően a nonprofit szektor vezető szerepét képzelik el, a tőkehiány mellett valószínűleg gyakran hiányzik az innovatív magatartás. Ezzel együtt a város turisztikai fejlesztésekért felelős szakembereinek érdemes figyelembe venni a kérdőívek eredményeit. A válaszok alapján kirajzolódnak azok a pontok, amelyekben fontos az önkormányzati koordináció. A kérdőívet kitöltők gyakran nem érzik a saját rekreációs igényük és a turisztikai fejlesztések közötti különbségeket. De a saját kikapcsolódási igények megjelenése a válaszok között megmutatja azokat a beavatkozási pontokat, amelyek a turisztikai haszon mellett az itt élők életminőségének fejlődéséhez is hozzájárulhatnak. Néhány program átszervezése, profiltisztítással egybekötött fejlesztése, a városi és turisztikai rendezvények szétválasztása a fentiek alapján mindenképpen megfontolandó.

Felhasznált irodalom

BORSY Z. (1961): A Nyírség természeti földrajza. Akadémiai Kiadó, Budapest

HALASSY E. (2009) A magyar lakosság és a vízi, a vízparti, valamint a gyógy- és wellness-turizmus kapcsolata, *Turizmus Bulletin XI. évf. 4.* p. 2-12.

HANUSZ Á. – KÓKAI S. – SÜTŐ L. – SZEPESI J. (2009): Nagykálló turisztikai koncepciója és stratégiai programelemei. – Nyíregyháza. (100 p.)

KÓKAI S. (2008): A szolgáltatási szféra és a turizmus kapcsolata Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében. – In Hanusz Árpád (ed): *A turizmus szerepe a kistérségek és régiók gazdasági felzárkóztatásában.* Nyíregyháza Város, Nyíregyházi Főiskola Turizmus és Földrajztudományi Intézete, (pp. 83-96.)

KSH. (2007): Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei Statisztikai Évkönyv 2007. – KSH, Budapest.

PATKÓS CS. (2002): A régiók intézményesülési foka Magyarországon. Doktori Konferencia. ELTE, Budapest. http://geogr.elte.hu/PHD_konferencia_ELTE_2002/doktori_konferencia_anyagai_2002/patkoscsaba.pdf letöltés: 2010.02.27.

VÍZFÖLDTANI NAPLÓ (1971). Nagykálló Strandfürdő, hévízfeltáró fúrás Nyilvántartási szám. 19239. Vízkutató és Fúró Vállalat Üv. Debrecen

FETIKÖVIZIG (2009): A Víz keretirányelv hazai megvalósítása, Vízgyűjtő gazdálkodási terv: 2-3. jelű Lónyai-főcsatorna vízgyűjtő. Vízügyi környezetvédelmi Központi Igazgatóság. (136 p.) http://www.vizeink.hu/files/vizeink.hu_0382_2-3_Alegyseg_Lonyay_focsatorna.pdf

A TERÜLETFEJLESZTÉS ÉS A TURIZMUS ÖSSZEFÜGGÉSEI KÁRPÁTALJÁN

TARPAI JÓZSEF[1]

Bevezetés

Kárpátalja (Zakarpatszka oblaszty) – Ukrajna egyik legkisebb megyéje. Területe 12,8 km^2, ami Ukrajna területének 2,1%-át teszi ki. A megye közigazgatásilag 13 járásra oszlik. Kárpátalja lakossága 2005-ben 1 254 614 fő volt. A lakosság többsége ma is falusi, a településhálózatot alkotó 609 helység között 11 város, 19 városi típusú település és 579 falu található. Ebből öt megyei jogú város: Ungvár (115 ezer lakos), Munkács (82 ezer lakos), Huszt (29 ezer lakos), Beregszász (26 ezer lakos), Csap (9 ezer lakos). Öt pedig város (egyben járási központ): Nagyszőlős (25 ezer lakos), Szolyva (17 ezer lakos), Rahó (15 ezer lakos), Técső (9500 lakos), Ilosva (9500 lakos), Perecseny (7 ezer lakos). Egy átlagos kárpátaljai falu népességszáma a legutóbbi népszámláláskor 1372 fő volt.

A régió a történelem folyamán, területi hovátartozásától függetlenül, mindig alacsony gazdasági potenciállal rendelkező hátrányos helyzetű peremterületnek számított. Az Ukrajna függetlenségének kikiáltása után következő időszakban tapasztalható nehézkes gazdasági szerkezetváltás tovább mélyítette Kárpátalja gazdasági és szociális problémáit. Bár az elmúlt években bizonyos szintű gazdasági felemelkedés tapasztalható, a megye mégis Ukrajna egyik legelmaradottabb régiójának számít. Ennek ellenére Kárpátalja számos kedvező adottsággal is rendelkezik. Országos szinten itt a legnagyobb az erdősültség, a legtöbb az ásványvízforrás, legjelentősebb a termálvízkészlet, a szőlő- és gyümölcstermesztéshez kedvező az éghajlat, a legsűrűbb a folyóhálózat, viszonylag fejlett a közlekedési hálózat stb. Mindezek az adottságok kedvezően befolyásolhatják a megye gazdasági fejlődését. Kárpátalja jelentős rekreációs lehetőségekkel is rendelkezik: a Keleti-Kárpátok hegységrendszere, egyedi balneológiai erőforrások, nagyszámú kulturális és építészeti történelmi emlék található a területén.

A megyében a turizmus szinte minden fajtája fejlődik, a gyógyturizmustól kezdve az aktív turizmus különböző válfajaival bezárólag. Kárpátalja turizmusában egyformán meghatározó a nyári és téli főszezon, ami egész évben kiegyenlítette teszi a régió turistaforgalmát. A turisztikai szolgáltatások mértéke

[1] II. éves PhD hallgató, Pécsi Tudományegyetem TTK Földtudományok Doktori Iskola

és az azokból származó költségvetési bevételek, a statisztikai adatok szerint, folyamatosan növekvő tendenciát mutatnak. A megyei területfejlesztés kiemelt prioritásként kezeli a turizmusfejlesztést, mint főként a rurális hegyvidéki területek gazdasági felemelkedésének egyik alapvető eszközét.

Kárpátalja közvetlenül határos az Európai Unió négy tagállamával: Magyarországgal, Romániával, Szlovákiával, Lengyelországgal. 17 határátkelőhely működik a 460 km hosszú közös határszakaszon. A megyén keresztül halad át az 5. számú páneurópai közlekedési folyosó (Liszabon-Budapest-Kijev). Földrajzi elhelyezkedéséből eredően Kárpátalja kiválóan alkalmas tranzit híd szerep betöltésére Kelet-Európa és Nyugat-Európa között, ami kiterjeszthető a turizmus ágazatára is. Ez a stratégiai szerep új lehetőségeket nyit Kárpátalja előtt, de egyúttal számos megoldandó problémát is felvet, mint a határmenti együttműködések fejlesztésének szükségessége és számos területfejlesztési intézkedés megvalósítása. Ehhez mindenekelőtt az állampolitika regionális érdekekkel való optimális összehangolására van szükség, a helyi önkormányzatok szélesebb körű bevonásával.

1. Kárpátalja területi fejlesztése

1. 1. Kárpátalja Megye Területfejlesztési Stratégiája a 2015-ig tartó időszakra

A területfejlesztés célja az, hogy fenntartható fejlődés biztosítása mellett ideális gazdasági, település- és térszerkezet alakuljon ki. Az embereknek legyen lehetőségük megőrizni lakóhelyük értékeit és újakat teremteni, helyi erőforrások felhasználásával.

Az országos területfejlesztési politika megvalósításának keretén belül az Országos Területfejlesztési Stratégia (a továbbiakban – OTS) kidolgozása után lezajlott a regionális területfejlesztési stratégiák kidolgozása és elfogadása. *Kárpátalja Megye Területfejlesztési Stratégiáját a 2015-ig tartó időszakra* (a továbbiakban – MTS) 2007-ben fogadta el a megyei közgyűlés.

Az OTS már korábban megfogalmazta Kárpátalja területfejlesztési prioritásait. Nem véletlen, hogy a turizmus és az üdülési-rekreációs szféra fejlesztése is ott szerepel a kiemelt feladatok között. De a megnevezett prioritások szinte mindegyike közvetve vagy közvetlenül kötődik a turizmus ágazatához.

Kárpátalja területfejlesztési prioritásai a 2015-ig tartó időszakra az OTSszerint:

- a határmenti együttműködések fejlesztése;
- a határátkelők infrastruktúrájának fejlesztése;
- a turisztikai és üdülési-rekreációs szféra fejlesztése;
- árvízvédelmi fejlesztések;
- a közúthálózat és logisztika fejlesztése.

A megyei stratégia, az OTS irányelveiből és a régió számára meghatározott prioritásokból kiindulva, Kárpátalja megye fenntartható gazdasági és szociális fejlődésének céljait, feladatait, prioritásait és irányait határozza meg a 2015-ig terjedő időszakra nézve.

A fejlesztési elképzelések szerint *Kárpátalja* – Ukrajna gazdaságilag önfenntartó, tiszta környezetű, turisztikai-rekreációs, közép-európai, határ menti régiója, amelyben óvják és gyarapítják az egyedülálló természetvilágot; a jellegzetes kultúrát és a történelmi-építészeti örökséget; a polgárok magasan képzettek; és ahol újjáéledtek az önkormányzatiság tradíciói. A régióban biztosított a fenntartható fejlődés, a lakosság esélyegyenlősége és létbiztonsága, nemzetiségi egyetértés uralkodik, harmonikus a város és falu kapcsolata, fejlődnek a vállalkozások és baráti a viszony a szomszédos megyékkel és országokkal. Mindezekből kiindulva, *Kárpátalja megye küldetése* abban rejlik, hogy versenyképes és innovatív gazdasággal rendelkező régióként magas életszínvonalat biztosítson a jelen és a jövő nemzedéke számára, az egyedülálló kulturális-nemzetiségi tradíciók és természeti értékek megőrzése mellett.

Kárpátalja megye *stratégiai területfejlesztési céljai*, melyek szerint Kárpátalja:

- szociális orientáltságú piacgazdaságot fejlesztő régió;
- a kultúra, az üdülés és turizmus régiója;
- az innovatív fejlesztések régiója;
- a határmenti együttműködés és a taranzit szerep régiója.

A MTS *nagy hangsúlyt fektet a turizmus ágazatára*, 2. számú stratégiai célként Kárpátalja megyét a kultúra, rekreáció és turizmus régiójaként képzeli el. A MTS a stratégiai célok megvalósítását *operatív célok* kidolgozása és realizálása segítségével ösztönzi. A turizmusfejlesztési stratégiai cél alá a következő operatív célokat sorakoztatja fel: az üdülési-rekreációs komplexum és a párhuzamos ágazatok versenyképességének biztosítása, a rekreációs-turisztikai potenciál népszerűsítése és fejlesztése, a turisztikai szolgáltatások minőségének javítása, Kárpátalja történelmi-kulturális örökségének bevonása a turizmus fejlesztésébe, a régió imázsának kiépítése és fenntartása, a történelmi-építészeti örökség megőrzése, a környezetvédelem és ökológiai biztonság szintjének javítása, az értékes ökológiai területek és ökoszisztémák fenntartása, árvízvédelem.

Egyértelműen pozitívumként értékelhető, hogy az országban elindult a területfejlesztési politika alapját képező tervek és stratégiák kidolgozása. Hiszen az aktuális helyzet felmérése nélkül lehetetlen tovább lépni és átgondolt, működő regionális fejlődést generálni. Azonban az is érzékelhető, hogy egyelőre *nehezen történik meg a kidolgozott stratégiák tényleges megvalósítása*. Ez több okkal is magyarázható. Ezek közül az egyik legfontosabb az, hogy Ukrajnában még *nem következett be a regionális politikai modellváltás*. Ez elsősorban azzal magyarázható, hogy a tudatos területfejlesztés még a kezdetleges, formálódó fázisban tart az országban. A mostani viszonyokra még nagyonis jellemző a köz-

ponti hatalom túlsúlya a helyi döntésekben, az erős hatalmi centralizáció és a helyi döntéshozók önállótlansága. A helyzetet nehezíti a kedvezőtlen gazdasági helyzet és a szinte állandósult belpolitikai válság. Ilyen körülmények között a közigazgatási-, költségvetési- és adóügyi reform egyelőre várat magára. Ez pedig nem kedvez a regionális politika valós regionalizálódásának.

A regionális politika esetében az intézményrendszer erős hatással van a regionális politika cél- és eszközrendszerére. A központitól a legalsóbb szintekig kiépült területfejlesztési intézményrenszer nélkül nem lehet valós területi fejlődést elérni. Az Ukrajnára jellemző erős centralizált hatalmi rendszer tartós fennállásának következménye *a területfejlesztési intézményrendszer fejletlensége*. A területfejlesztés ágazata az Ukrán Területfejlesztési és Építésügyi Minisztérium igazgatása alá tartozik. Minden megyében, járásban és városban területfejlesztési, várostervezési és építészeti főosztály működik a közigazgatási hivatalokon belül. Teljesen hiányoznak az önkormányzatok által alapított regionális fejlesztési ügynökségek, melyek közös jellemzője az, hogy a hierarchikus állami irányításon kívül elhelyezkedő, de közpénzekből finanszírozott szervezetek.

Mindenfajta Kárpátaljára vonatkozó fejlesztési elképzelés és célkitűzés első számú feltétele a megye felzárkóztatása az ország fejlettebb térségeihez, és alkalmassá tenni a térséget a kedvező földrajzi elhelyezkedéséből adódó nemzetközi híd szerep betöltésére. Az elfogadásra kerülő fejlesztési céloknak, illetve az ezen alapuló fejlesztési programoknak ezt a kettős törekvést kell szolgálniuk. A régióban jelenlévő gazdasági-társadalmi problémák enyhítésére, a felemelkedés megindítására a régió belső erőforrásai nem elégségesek, ezért a fejlődés a belső erőforrások maximális mobilizálására és külső (állami és EU) szerepvállalásra egyszerre kell, hogy épüljön.

A fentieknek megfelelően a régió fejlesztésének fókuszában a gazdaság fejlődési feltételeinek javítása, nemzetközi szinten is versenyképes regionális gazdaság kialakítása áll, kihasználva a régió nemzetközi tranzitszerepéből adódó lehetőségeket. A gazdasági fejlődés egyik legfontosabb eszköze a turizmus fejlesztése Kárpátalján. Mindezek mellett azonban igen fontos követelmény, hogy kapjon nagyobb hangsúlyt az elmaradott (elsősorban falusias) térségek fejlesztése, valamint a minőségi élet egyéb (nem gazdasági) feltételeinek megteremtése is.

A térség fejlesztésének a lakosság életminőségének javítását a térség komplex környezeti potenciáljának megőrzése mellett kell biztosítania. A térség olyan természeti értékekkel rendelkezik, amelyek nagy része a fejlett országokból már hiányzik, és ami jelentős turisztikai vonzerőt kölcsönöz a régiónak. A fejlesztéseknek a környezetállapot megőrzését, illetve javulását is szolgálniuk kell.

A fentiekkel összhangban a következő *fő fejlesztési prioritások* határozhatók meg a megyében:

- a gazdaság versenyképességének erősítése, nagy hangsúlyt fekteteve ebben a turizmus fejlesztésére;

- a régió kelet-nyugati közvetítő híd szerepének erősítése és kiaknázása (infrastruktúrafejlesztés, a tranzit kereskedelem üzleti infrastruktúrájának fejlesztése, nemzetközi képzési együttműködések ösztönzése, határ menti gazdasági együttműködések erősítése, interregionális együttműködések ösztönzése);
- munkahelytermtő beruházások;
- környezettudatos vidékfejlesztés megvalósítása;
- közszolgáltatási hálózatok kiépítése (ivóvízellátás, szennyvízelvezetés, hulladéktárolás);
- minőségi élet feltételeinek biztosítása a régió lakossága számára.

1. 2. Kárpátalja Megye Turizmusfejlesztési Programja a 2002-2010-es időszakra

A konkrét turisztikai szolgáltatások kialakítása előtt fontos megvizsgálni a térség általános gazdasági, társadalmi és természeti környzeti állapotát, hogy meghatározhassuk abban a turizmus kívánatos szerepét. Egy terület idegenforgalmi értékét elsősorban a meglévő adottságok határozzák meg. Sok esetben hiába születnek tömegével tetszetős köntösbe burkolt és idegen kifejezésektől hemzsegő turizmusfejlesztési tanulmányok, tervek, proektek stb., érdemben nem történik semmi. Fontos hogy egy adott régió tervezési és területfejlesztési terve a helyi sajátosságokon és a realitásokon alapuljon.

Ukrajna Miniszteri Kabinetje 2002 áprilisában fogadta el a *2002-2010-es időtartamra szóló Országos Turizmusfejlesztési Program*ot. A Program minden megye számára előirányozta, hogy a regionális sajátosságokra építve hasonló koncepciót dolgozzon ki. A Program a turizmus fejlesztésének fontosságát abban látja, hogy az ágazat fejlesztése társadalmi és gazdasági fejlődést egyaránt maga után vonva, jobb életminőséget teremt, új munkahelyeket biztosít, elősegíti a gazdaságszerkezet átalakítását és növeli az állam devizatartalékait.

A megyei közgyűlés 2002 decemberében fogadta el *Kárpátalja Megye Turizmusfejlesztési Programját a 2002-2010-es időszakra*, ami alapján a turisztikai potenciállal rendelkező helyi önkormányzatok egy része kidolgozta és elfogadta saját turizmusfejlesztési terveit.

A megyei program alapvető *célja és feladatai*:

- a turisztikai termékek versenyképességének növelése Kárpátalja megyében;
- a prioritást élvező területek (gyógyturizmus, aktív turizmus, falusi turizmus) célirányos fejlesztése;
- a turisztikai szektorban működő kis- és középvállalkozások fejlesztése;
- beruházás-ösztönzés;
- regionális- és nemzetközi kapcsolatfejlesztés;
- turisztikai marketing tevékenység;
- szakemberképzés és továbbképzés biztosítása.

A program kivitelezése az állami, megyei és helyi források igénybevételén kívül vállalkozások, beruházások, nemzetközi pályázatok forrásainak felhasználását is előirányozza.

A tudatosan fejlesztett és menedzselt turizmus új munkahelyeket teremt az adott területen a korábban korlátozott munkavállalási lehetőséggel rendelkezők számára is, csökkentve ez által a fiatalok elvándorlását az elmaradott térségekből. Elősegítheti helyi turisztikai vállalkozások alapítását, ami a vállalkozói kedv növekedését és tőkebeáramlást eredményezhet a térségbe. A helyi kézben lévő turisztikai vállalkozások nyeresége is helyben visszaforgatható, további szolgáltatásbővülést, -javítást eredményez. Ez a pedig optimális körülmények között az adóbevételek növekedését eredményezi, ami a közösségi szolgáltatások bővítésére fordítható. Ezért a gazdaságilag elmaradt területnek számító Kárpátalja felzárkóztatásában nagy szerepet játszanak az turisztikai fejlesztések.

A kárpátaljai turisztikai befektetésekre jellemző, hogy túlnyomó többségben „hazai" tőkéből származnak, elsősorban az iparosodott keleti és központi régiókból. A külföldi tőkebefektetések kevésbé jellemzőek. Ez több okkal is magyarázható: a régió ismeretlensége nyugaton, a nagy arányú korrupció, a túlzott bürokrácia, a bizonytalanság (elsősorban az adópilitika, törvénykezés terén).

2. Kárpátalja turizmusa

2. 1. Kárpátalja turisztikai potenciálja

Ukrajnában a turizmust erős területi koncentráció jellemzi, ami főként a főváros – Kijev, a Krím-félsziget, a tengerparti megyék (Odessza, Herszon) és a nyugati határszél (Lviv, Ivano-Frankivszk, Kárpátalja) területén összpontosul. Kárpátalja megye az országban kialakult öt turisztikai központ közül az *országos szinten negyedik helyre rangsorolt* nyugati idegenforgalmi centrumban (Kárpátok vidéke) foglal helyet.

A megye *turisztikai vonzerejét* természeti, történelmi, építészeti, folklorisztikus, etnokulturális és egyéb látványosságai és sajátosságai együttesen határozzák meg. A terület turizmusorientáltságának legfőbb alapja, hogy nem csak egyes időszakokra vonatkozó, hanem *egész évben értékes és színes turisztikai programokat és szolgáltatásokat képes nyújtani*.

A terület egyötöde *hegy*vidék. Részeit az Erdős-Kárpátok, a Keleti-Beszkidek és a Máramarosi-havasok alkotják. A megye *éghajlat*a mérsékelten kontinentális. Kárpátalja legnagyobb kincsét az *erdők* alkotják. Ezek a megye területének több mint felét borítják. A régió első helyen áll Ukrajnában a *vízkészletek* mennyisége terén. Ukrajnában a 36 fellelhető ásványvíz típus közül 32 Kárpátalja megyében található (mintegy 700 *ásvány- és termálvízforrás*).

A természeti környezet állapotát tekintve Kárpátalja az egyik legjobb helyzetben lévő területe Ukrajnának. A növény- és állatvilág védelme és racionális ki-

használása rendkívül fontos a megyében, és leginkább a *természetvédelmi területek* létrehozásában és fenntartásában nyílvánul meg. Kárpátalján három természetvédelmi park található: a Kárpáti Bioszféra Rezervátum, A „Szinevir" Nemzeti Természetvédelmi Park és az Uzsoki Nemzeti Természetvédelmi Park. Az utóbbi években egyre több kezdeményezés indult regionális természetvédelmi területek létrehozására. Ilyen például a Tiszamenti Regionális Természetvédelmi Park. Ezek működését szintén sikeresen lehet a turizmus ágazatával összekapcsolni.

A természeti értékek mellett Kárpátalján meghatározóak a *művi adottságok.* Jelentős turisztikai vonzerővel rendelkeznek a régióban található különböző korokból származó *várak, várromok, kastélyok, kőtemplomok, fatemplomok.*

A különböző nemzetiségek évszázados együttélése egészen egyedi *etnokulturális viszonyok*at és hangulatot, jellegzetes *néprajzi és kulturális hagyományok*at teremtett Kárpátalján, ami szintén sok turistát vonz a vidékre. A nemzetiségi sokszínűséggel szorosan összefügg a jellegzetes kárpátaljai *gasztronómia* és ízvilág kialakulása. Messze földön híresek a *kárpátaljai borok.*

Az utóbbi évek tapasztalatai szerint a mindezekre ráépülő *kulturális rendezvények, fesztiválok, egyéb programok* kiemelt turistacsalogató jelentőséggel bírnak. 2009-ben 144 különböző fesztivál került megrendezésre a megyében.

A turizmus legelterjedtebb fajtái Kárpátalján: gyógyturizmus, aktív turizmus (sí-, gyalogos-, vízi-, lovas-, kiránduló turizmus), falusi turizmus.

Mindez együttesen határozza meg a *megye turizmusfejlesztésének irányelvei*t:

- a gyógyturizmus fejlesztése;
- az aktív pihenés (legfőképpen az síturizmus) feltételeinek európai szinten való biztosítása;
- a terület rurális lakosságának megmaradása szempontjából fontos falusi turizmus fejlesztése.

A turisztikai-rekreációs ágazat egyre nagyobb szerepet játszik a régió társadalmi-gazdasági fejlődésében. 2004 és 2009 között a vidéket meglátogató turisták száma 57%-kal nőtt. Kárpátalján az idegenforgalmi szektor fejlődése a globális pénzügyi válság ellenére is megtartotta pozitív tendenciáját.

A gyógyüdülési intézmények és egyéb kereskedelmi szálláshelyek száma a 2009-es év végén a megyében, a hivatalos adatok szerint, 328-at számlált (elszállásolható vendégek száma 19,6 ezer fő), de a nem hivatalos adatok szerint ez a szám jóval magasabb. Az elmúlt öt évben 57 új turisztikai létesítmény épült, vagy került felújításra a régióban, melyek a nyári-téli időszakban közel 100%-os kihasználtsággal működnek.

Kárpátalja turizmusára az erős területi szétszórtság jellemző. A hegyvidéki területeken szinte mindenütt megtalálható a síturizmus, az alföldi részeken pedig a falusi- és a gyógyturizmus a jellemző *(1. ábra)*.

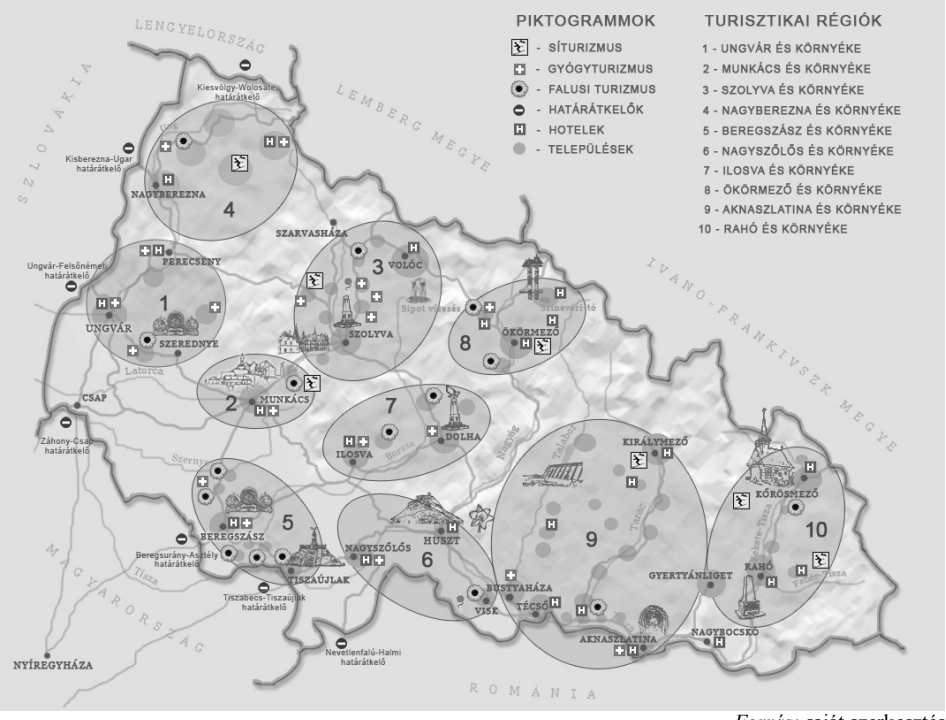

Forrás: saját szerkesztés

1. ábra. Kárpátalja turisztikai régiói

2. 2. A turizmus legdinamikusabban fejlődő ágazatai Kárpátalján

Gyógyturizmus. A helyi ásványvizek gyógyhatása *már a XV. században is ismert volt*, de elterjedésük, kúraként való alkalmazásuk a XVII. században vált jellemzővé. A gyógyüdülő-hálózat tényleges kiépülésére a szovjet érában került sor. A rendszerváltás utáni években folyamatos leépülés jellemezte Kárpátalja gyógyturizmusát, de az utóbbi évek gazdasági fejlődése pozitív változásokat eredményezett az ágazatban. Ezzel egyidejűleg jelentős változások történtek a *gyógyüdülési intézmények tulajdonviszonyai*t illetően. A 2003-2004-es évre a nyilvántartott 68 rekreációs és gyógyüdülési intézményből 52 magánkézbe került. A magánosítás folyamata napjainkra szinte teljesen lezárult. A gyógyturizmus Kárpátalja megye idegenforgalmának egyik *húzóágazat*a, ide irányul a legtöbb magántőke befektetés valamint a megyei fejlesztések zöme is.

Gyógyüdülési intézményekből napjainkban több mint 60-at tartanak nyilván. Az intézmények forgalma folyamatosan növekedett az elmúlt időszakban *(1. táblázat)*. A 2007-2008-as évadban, a gyógyüdülési intézményekben elátottak száma elérte a 92 ezer főt.

1. táblázat. Gyógyüdülési intézmények Kárpátalján

Megnevezés	2000	2003-2004	2004-2005	2005-2006	2006-2007	2007-2008
Szanatórium - ebből gyermekszanatórium	15 3	16 3	16 3	20 3	22 3	20 3
Gyógypanzió	-	-	-	-	1	1
Profilaktikus szanatórium	14	9	8	8	6	7
Üdülő-rendelőintézet	-	-	-	1	1	1
Üdülőpanzió	1	-	-	-	1	1
Egész évben működő gyermekgyógyászati szanatórium	-	-	-	1	1	1
Üdülő	35	43	44	39	37	30
Férőhelyek száma	**6913**	**5838**	**6256**	**6124**	**6372**	**6118**
Forgalom (ezer fő)	**55,9**	**66,8**	**75,0**	**73,5**	**78,4**	**92,0**
Összesen	**65**	**68**	**68**	**69**	**69**	**61**

Forrás: Kárpátalja. Szanatórium és Turizmus. Statisztikai gyűjtemény. Ungvár, 2009. alapján a szerző szerkesztése.

A vendégek túlnyomó többsége a belföldi turisták köréből kerül ki, alacsony az intézmények külföldi ismertsége, főleg Nyugat-Európában. Ezzel is magyarázható, hogy a 2007-2008-as évadban 92 ezer vendégből csak 2157 volt a külföldi, többségük a volt szovjet tagköztársaságok területéről érkezett (a legnagyobb számban Oroszországból – 1531 fő). A nyugat-európai piacra való nyitás egyik előfeltétele, hogy Kárpátalja gyógyturizmusa az egyészségturizmus irányába fejlődjön, több welness-szolgáltatást legyen képes nyújtani.

Kárpátalja gyógyüdülési intézményeiben a vendégek a 2007-2008-as évadban összesen 1 215 453 vendégéjszakát töltöttek el. A gyógyturizmusra jellemzően magas az egy főre jutó vendégéjszakák száma – 13,2.

Kárpátalja területét a járási felosztás alapján, de azokkal nem megegyező számú *rekreációs- és gyógyövezetek*re osztják. A tizenhárom járási területből tíz rekreációs- és gyógyövezetet hoztak létre, mégpedig oly módon, hogy összevonták az Ökörmezői és Volóci, Huszti és Nagyszőlősi, Nagybereznai és Perecseni területi egységeket. Kárpátalja két legfejlettebb rekreációs- és gyógyövezete a szolyvai és a munkácsi, itt található a legtöbb gyógyüdülési intézmény.

Síturizmus. A síturizmus szempontjából Kárpátalja, Ukrajna egyik *stratégiailag fontos terület*e, hiszen a negyvenhatmilliós országban a Kárpátok az egyetlen hegyvidék, ahol a téli sportok kedvelői megfelelő feltételek mellett hódolhatnak szenvedélyüknek.

Gyors tempóban fejlődik az ágazat, egyre nagyobb népszerűségnek örvendenek a kárpátaljai sípályák. 2004 és 2009 között a sífelvonók száma 67%-al nőtt, és jelenleg 77-et számlál a megye területén.

A síturizmus a hegyvidéki rahói, ökörmezői, nagybereznai járásokban foglal el kimagasló szerepet. 2003-ban az *ökörmezői járás*ban, Pilipec (Fülöpfalva) faluban, beindították Kárpátalja leghosszabb sífelvonóját, melynek hossza légvonalban mérve 1500 m, magassága 1163 m, pályájának hossza pedig 4100 m.

A *nagybereznai járás* területén több mint 10 sífelvonó működik. Közülük a legnépszerűbb a Viska (Viharos) környékén immár 20 éve üzemelő felvonó, melynek hossza 2200 méter. Közelében több vendéglátóipari egység és síkölcsönző is található. Ennél nagyobb és modernebb a Kraszija-csúcs közelében 2008-ban kialakított síközpont, ahol 3 sífelvonó működik. Volosjanka (Hajasd) település környékén 4 sífelvonó üzemel, 150-1000 méter hosszúságúak, ami kedvező feltételeket teremt mind a gyakorlott, mind pedig a kezdő síelők számára.

A tavalyi évben a *rahói járás*ban két új felvonó és négy turisztikai rekreációs központ kezdte meg működését. A fanatikus síelők kedvenc helye a Kőrösmező település közelében található Drahobrát Sítelep, amely akár az év hat hónapjában is folyamatos síelési lehetőséget biztosít a turisták számára. A sítelep, a Kárpátok legmagasabb csúcsa, a Hoverla közelében található. A legnagyobb sífelvonók a Stih (1707 m), a Bliznyica (Ikerhavas, 1883 m) és a Zsandarm (1800 m) csúcsok lejtőin üzemelnek. Itt a hóvastagság helyenként eléri a 3-5 métert is.

Az utóbbi néhány évben az ágazati beruházásoknak köszönhetően mind többen érkeznek a régióba síelni. A legtöbb vendég a fővárosból, Kijevből érkezik. Annak ellenére, hogy Kárpátalja sítelepein páratlan a természeti környezet, egyszerű a közlekedés, viszonylag alacsonyak az árak, sajnos egyúttal még mindig sok hiányosság is tapasztalható. Kárpátalja síturizmusának legnagyobb kihívását pedig az jelenti, hogy képes lesz e a környező országokkal *versenyképes szolgáltatások*at nyújtani és külföldi turistákat a vidékre csalogatni.

Falusi turizmus. Kárpátalja rendelkezik a falusi turizmus fejlődéséhez elengedhetetlenül *szükséges feltételek*kel: viszonylag érintetlen természeti környezet, festői hegyvidék, folyók, tavak, ásványvízforrások, hagyományos falusi életmód és gazdálkodás, élő néphagyományok és népi mesterségek, hagyományos ételek, művi, építészeti, muzeális adottságok. A megye településeinek 83%-a falu, ezekben él a lakosság 63%-a. Ennek ellenére mindössze 400 falusi vendéglátó működik megyeszerte. Pedig a falusi turizmus kilábalási lehetőséget ad a nehéz anyagi helyzettel küszködő falusi lakosság számára, jövedelmet hoz, pozitív folyamatokat gerjeszt helyi és közösségi szinten egyaránt, *településfejlesztő, településszépítő hatás*a van. Ahol működik a falusi turizmus, jobban odafigyelnek a helyiek a házak külalakjára, a középületek, parkok állapotára, több közösségi programot szerveznek.

A pozitív fejlődési tendencia ellenére, Kárpátalján nem alakult még ki teljesen a falusi turizmus, mint komplex turisztikai termék. Egyelőre elsősorban *falusi szállásadásra redukálódik*. A vendégek nagy részét az érintetlen természeti táj és a történelmi látnivalók vonzzák, idejük nagyobb részét nem is a fogadó településükön töltik, hanem különböző túrákon utazzák körbe a vidéket. Sajátos vonásként említhető Kárpátalján, hogy jellegét tekintve jelentős különbségek mutathatóak ki a hegyvidéki területeken megvalósuló falusi turizmus (elsősorban

ukrán nemzetiségűek által lakott területek) és a síkvidéki területeken kialakult (elsősorban magyar nemzetiségűek által lakott területek) falusi turizmusa között.

A *hegyvidéki területen kialakult falusi turizmus* vendégeinek többsége a belföldi turisták sorából kerül ki. A falusi turizmus ebben az esetben is általában csak a fogadó település jellegére utal. A vonzerő része ugyan a falusi életmód, de nem a legfontosabb eleme. Az ilyen típusú vendéglátás általában a teljesen más vonzerőkre épül. Ilyenek lehetnek például a közelben lévő sípályák, szanatóriumok, rendezvények, túrák stb. Ilyen fajta falusi turizmus érvényesül például a nagybereznai járásban a Kraszija és Scserbin sítelepek körül, Viska (Viharos), Volosyanka (Hajasd), Kosztrino (Csontos) falvakban; az ökörmezői járásban Pilipec (Fülöpfalva), Podobovec (Padóc) falvakban; a rahói járásban Bohdán (Tiszabogdány), Kobilecka Polyana (Gyertyánliget) falvakban stb.

A Kárpátalja *síkvidéki területein kialakult falusi turizmus* vendégeinek túlnyomó többsége magyarországi turista. A falusi turizmus keretei között Kárpátaljára látogató magyarországi vendégek többsége kirándulni érkezik. Busszal, csillagtúraszerűen tekintik meg a közös múltat felidéző történelmi emlékhelyeket (munkácsi vár, ungvári vár, huszti várrom, Vereckei-hágó). A fogadó településen történő hosszabb ideig tartó programok egyelőre nem jellemzőek. Ilyen fajta falusi turizmus a következő területekre jellemző: beregvidék (Bene, Vári, Borzsova, Mezőkaszony, Csetfalva), ugocsa (Akli, Szőlősgyula), máramaros (Visk).

3. A turizmus ágazatának területfejlesztéssel összefüggő problémái és lehetőségei Kárpátalján

Kárpátalja turisztikai-rekreációs állapotát és fejlődését *SWOT-analízis* segítségével elemezhetjük:

Erősségek:	**Gyengeségek:**
- a turizmus hagyományosan kiemelt tevékenység a régióban; - természetes gyógytényezők jelenléte (ásványvizek, termálvíz, gyógyiszapok, sós vízű tavak, sóbánya); - domborzati tagoltság, változatos hegyvidék, dombvidék, kedvező klimatikus és terepadottságok a téli sportok számára, alföldi területek; - gazdag turisztikai-rekreációs erőforrások: erdők, hegyek, folyók, tavak, vízesések, barlangok, természetvédelmi területek, természeti ritkaságok; - kedvező földrajzi elhelyezkedés; - gazdag (a környező országokkal közös) történelmi-kulturális örökség; - szakképzett munkaerő megléte; - különleges turisztikai-rekreációs termékek meg-	- a rekreációs területek kijelölése nem meghatározott szabályok szerint történik, nincs rájuk vonatkozó beépítési, területfelhasználási terv; - közszolgáltatási rendszerek hiánya (ivóvíz, csatornázás, szilárd hulladék); - fejletlen úthálózat, kerékpárutak hiánya; - az önkormányzatok krónikus költségvetési hiánya; - rosz településgazdálkodás; - a szociális és ipari infrastruktúra alacsony szintje; - egységes marketingpolitika hiánya az ágazatban; - a turizmusirányítás rendszerének hiánya (TDM); - kevés az információs pont és turisztikai szol-

léte (népi tradíciók és iparágak, fesztiválok, nemzetközi turisztikai útvonalak); - a turizmus fejlesztését szolgáló civil szervezetek megléte; - a lakosság vállalkozási aktivitása; - az ágazat műszaki felszereltségének folyamatos kiépülése; - aktív promóciós tevékenység (kiállításokon való részvétel, reklámanyagok kiadása, internetes hirdetések); - kedvező ökológiai helyzet; - elegendő számú határátkelő.	gáltatást nyújtó központ száma; - a balneológiai- és szpeleoerőforrások kihasználtságának alacsony szintje; - kevés a magasan képzett munkaerő a turisztikai-rekreációs intézményekben; - a falusi lakosság felkészületlensége a turisták fogadására; - a Kárpátok régió egészére vonatkozó turisztikai termékek fejletlensége; - kevés a turisták luxus igényeit is kielégítő objektum; - a statisztikai adatok hiányossága; - a határátkelők infrastruktúrájának alacsony szintű kiépítettsége.
Lehetőségek: - a rekreációs területeket, a turizmust és az üdülőket érintő hatályos törvénykezés tökéletesítése; - regionális és határ menti támogatási formák elérhetősége, határ menti együttműködés; - gyógyturizmus helyett egészségturizmus: wellness-szolgáltatások bővítése; - a turizmus regionális fejlesztési stratégiájának megvalósítása; - a turisztikai-rekreációs komplexumok kiépítésére irányuló befektetések növekedése; - a turizmus egyes válfajainak fejlesztése (síturizmus, falusi turizmus- bevásárló turizmus, üzleti és rendezvényturizmus, gasztronómiai turizmus); - a megye területén átvezető nemzetközi közlekedési folyosók megépítése; - a 2012-es Labdarúgó Európa-bajnokság megrendezése.	**Veszélyek:** - a falusi turizmus jogi szabályozásának hiányosságai; - az ökológiai helyzet romlása; - a szomszédos régiók és országok felőli magas konkurencia; - bürokratikus államigazgatás; - a költségvetési támogatások, az infrastrukturális beruházások elkerülik a régiót (úthálózat, közszolgáltatási rendszerek); - a „fekete” gazdaságban dolgozó turisztikai vállalkozások számának növekedése.

A felsoroltakból is kitűnik, hogy vannak Kárpátaljának olyan kedvező adottságai, erősségei, amelyeknek előnyeit ki kell használni, de léteznek a területi fejlődést és ezen belül a turizmus fejlődését nehezítő vagy éppen ellehetetlenítő tényezők, amelyek sürgős orvoslásra szorulnak.

A területi tervezés egyik fontos pillére a *statisztikai adat*, ami alapján elemezni lehet különböző ágazatokat, folyamatokat, feltárni különböző összefüggéseket, hiányosságokat stb. Sajnálatos tény, hogy Ukrajnában nem elég átgondolt a turizmust érintő statisztikai adatok gyűjtésének folyamata. Ugyanis csak a cégformával rendelkező turisztikai szervezetek, szolgáltatók, komplexumok tartoznak adatszolgáltatási kötelezettséggel. A természetes személyek vállalkozói tevékenysége egyáltalán nem kerül bele a hivatalos statisztikába. Ezért nagyon nehéz tényleges elemzést végezni Kárptalja turizmusának fejlődése tekintetében. Például a legfrissebb statisztikai adatok szerint Kárpátalján 61 hotel működik (jogi személyként), holott a valós szám ennek a sokszorosa.

Kárpátalja legfontosabb, *a területfejlesztéssel szorosan összefüggő, turizmusfejlesztési prioritásai*:

1. Közszolgáltatási rendszerek kiépítése (ivóvíz ellátás, csatornázás, hulladéktárolás).
2. A határátkelők felújítása és a jobb átjárhatóság megteremtése (Ungvár-Felsőmémeti, Csap-Záhony, Asztély-Beregsurány, Nevetlenfalu-Halmi, Aknaszlatina-Máromarossziget).
3. A turisztikailag legnagyobb vonzerővel rendelkező területeket összekötő és az azokon belüli közlekedési utak (Nagyberezna-Perecseny-Ungvár; Ungvár-Munkács-Beregszász-Nagyszőlős-Huszt-Rahó, Munkács-Huszt-Ökörmező-Volóc) felújítása, a vasút fejlesztése.
4. Kerékpárutak fejlesztése (Ungvár-Munkács-Beregszász-Nagyszőlős, helyi kerékpárutak).
5. Településfejlesztés.

Összegzés

Ukrajnát nyugati orientációja kötelezi arra, hogy alkalmazkodjon az EU területfejlesztési politikájához. Ennek megfelelően Országos Területfejlesztési Stratégia került kidolgozásra a 2015-ig tartó időszakra. Ez alapján megszülettek a megyék, köztük Kárpátalja, területfejlesztési programjai is. Azonban az országos viszonylatban ruráris területként számon tartott régió belső erőtartalékai nem elegendőek a stratégia megvalósításához, ezért külső támogatásokat kell bevonnia. Ez alatt elsősorban az állami támogatások értendőek. De mivel a 2004-es és 2007-es keleti bővítés által Ukrajna az Európai Unió egyik legnagyobb közvetlen keleti szomszédjává vált, főleg a határmenti régió, vagyis Kárpátalja számára, hozzáférhetővé váltak bizonyos európai uniós források. Ezek bevonása a megye területfejlesztésébe komoly fejlesztéseket eredményezhet.

A turizmus terén elsősorban Kárpátalja tranzitszerepe emelhető ki, ugyanis területén halad át az a nemzetközi idegenforgalmi útvonal, amelyik a kelet-európai országokat közép- és nyugat európai országokkal köti össze. Ezzel egyidejűleg a megye jelentős turisztikai-rekreációs potenciállal és az ezt kiszolgáló alapinfrastruktúrával rendelkezik, ami megfelelő alapot teremt a turizmus különböző ágazatainak fejlődéséhez. A megye turisztikai vonzerejét természeti, történelmi, építészeti, folklorisztikus, etnokulturális és egyéb látványosságai és sajátosságai együttesen határozzák meg. A terület turizmusorientáltságának legfőbb alapja, hogy nem csak egyes időszakokra vonatkozó, hanem egész évben értékes és színes turisztikai programokat és szolgáltatásokat képes nyújtani. A régióba áramló turistaforgalom egész évben kiegyenlített. Ennek köszönhetően a megye évről-évre növekvő számú turistát vonz. Nem véletlen, tehát, hogy Kárpátalja területfejlesztésében kiemelt prioritásként szerepel a turizmus ágazatának fejlesztése.

A megyében több turisztikai gócpont jött létre, amelyeket a következőképpen lehet kategorizálni:

1) ásvány- és termálvízforrásokra épült: Munkács és Szolyva környéke, Beregszász és környéke, Nagyszőlős és környéke, Huszt és környéke;
2) síturizmusra épült: nagybereznai járás, ökörmezői járás, rahói járás;
4) látványosságokra épült: Munkács, Ungvár, nevickei várrom, Nárciszokvölgye, Szineviri-tó, Sipot-vízesés;
5) tranzithelyzetre épült: a Csap-Kijev autóútvonalon fekvő Munkács, Volóc.

A turizmus legdinamikusabban fejlődő ágazatai a megyében:

- a gyógyturizmus (ide irányul a befektetések legnagyobb része, az ágazat legnagyobb kihívása, hogy a gyógyturizmust egészségturizmussá fejlesztve minőségi welness-szolgáltatásokat is tudjon nyújtani);
- a síturizmus (egyre bővülő infrastruktúrával rendelkezik, Ukrajnában a Kárpátok az egyetlen hely, ahol megfelelő körülmények uralkodnak ezen ág működéséhez, ezért a belső piacra alapozott a fejlődése, a nyugati piacokra egyelőre nem képes nagy arányban nyitni);
- a falusi turizmus (leginkább a szálláshelyadásra redukálódik, önálló turisztikai termékként még nem alakult ki).

Azonban a régió turisztikai-rekreációs komplexuma egyben komoly hibákkal küszködik, ami lehetetlenné teszi a turizmusban rejlő lehetőségek magasabb szintű kihasználását. Pedig ez lenne az alapja annak, hogy a turizmus a régió gazdaságának magas jövedelmet nyújtó ágazatává váljon.

Komoly, a területfejlesztéssel összeköthető hiányosságok akadályozzák Kárpátalja turizmusának fejlődését, mint a közszolgálati rendszerek kiépületlensége (ivóvíz ellátás, hulladéktárolás, szennyvízelvezetés), a közúti hálózat fejletlensége, a kerékpárutak hiánya, a határátkelőhelyek alacsony fejlettségű infrastruktúrája és rossz átjárhatósága, túlcentralizált, bürokratikus államigazgatás, átgondolatlan településfejlesztés, a tetrületfejlesztési stratégia megvalósulásának kérdésessége.

Felhasznált irodalom

BARANYI B. (szerk.) (2009): *Kárpátalja*. Magyar Tudományos Akadémia Regionális Kutatások Központja, Pécs-Budapest.

BARANYI B. (2001): *A határ menti térség és a határon átnyúló kapcsolatok fejlődésének esélyei*. In.: Baranyi B. (szerk.): A határmentiség kérdőjelei az Északkelet-Alföldön. MTA Regionális Kutatások Központja, Pécs.

BERGHAUER S. A *gyógyturizmus mai helyzete Kárpátalján* - www. karpatszemle. uz. ua

CSORDÁS L. (2001): *Az Északkelet-Alföld határ menti területeinek turizmusa (helyzetelemzés)*. In.: Baranyi B. (szerk.): A határmentiség kérdőjelei az Északkelet-Alföldön. MTA Regionális Kutatások Központja, Pécs.

HANUSZ Á. (1996): *A Felső- Tiszavidék idegenforgalmi fejlesztése, különös tekintettel Kárpátaljára*. Határon innen – határon túl. Nemzetközi Földrajzi Tudományos Konferencia kötet, Szeged.

LENGYEL M. (2004): *A turizmus általános elmélete*. Budapest.

MARCHENKO O. – MOLNAR O. (2007): Ocinka najavnoho turiszticsno-rekreacijnoho potencialu rekreacijnih zon Zakarpattya. [Kárpátalja rekreációs övezeteinek meglévő turisztikai-rekreációs potenciáljának elemzése]. http://www.transcarpathiatour.com.ua/publications/statia2_ind.html

MARCHENKO O. – TARPAI J. – GOLODNYAK O. (2008): *Kárpátalja. Turisztikai útikönyv*. „Svit Uspihu" Kiadó – Beregszászi Turisztikai Információs Központ.

MARCHENKO O. (2007): *New opportunities of tourism development in Transcarpathien region.* In: Tarpai J. (ed.): New opportunities for the cross-border tourism development in Carpathian Euro region. Uzhorod.

PÁLNÉ KOVÁCS I. (2004): *A regionális gazdaságfejlesztés igazgatási összefüggései*. In.: Pálné Kovács I. (szerk.): Versenyképesség és igazgatás. MTA R. K. K., Pécs.

POSTANOVA KABINETU MINISTRIV *Ukraini „Pro zatverdzsennya Derzsavnoji prohrami rozvitku turizmu na 2002-2010 roki"*[Ukrán Miniszteri Kabinet Rendelete „Az Országos Turizmusfejlesztési Program elfogadásáról a 2002-2010-es időszakra] vid 29.04.2002 roku, №583, Kyiv.

POSTANOVA KABINETU MINISTRIV *Ukraini „Pro zatverdzsennya Derzsavnoji sztratehiji rehionalynoho rozvitku na period do 2015 roku"* [Ukrán Miniszteri Kabinet Rendelete „Az Országos Területfejlesztési Stratégia Elfogadásáról a 2015-ig tartó időszakra"] vid 21.07.2006 roku, №1001, Kyiv.

PROHRAMA ROZVITKU TURIZMU *Zakarpatszkoji oblasztyi na 2002-2010 roki*. [A turizmusfejlesztés koncepciója Kárpátalja megyében a 2002-2010 időszakra]. Uzhorod, 2002.

SÜLI-ZAKAR I. (szerk.) (2007): *A Kárpátok Eurorégió Interregionális Szövetség regionális fejlesztési stratégiája a 2007-2013 közötti időszakra*. Nyíregyháza.

SZOCSKO K. (2007): *Zvit z bazovoho doszlidzsennya sztratehicsnoho prioritetu Zakarpatszkoji oblasztyi „Rozvitok turizmu ta kurortno-rekreacijnoji szferi"*. [„A turizmus és az üdülő-rekreációs szféra fejlődése" Kárpátalja megye stratégiai prioritásának alapkutatása]. Uzshorod.

SZTRATEHIJA ROZVITKU *Zakarpatszkoji oblasztyi na period do 2015 roku.* [Kárpátalja Megye Területfejlesztési Stratégiája a 2015-ig tartó időszakra]. Uzhorod, 2007.

TARPAI J. (2009): *Kárpátaljai turistaforgalom: kiutazó-, beutazó- és belföldi turizmus*. In: II. Régiók a Kárpát-medencén innen és túl konferencia. Kaposvár.

TÓTH J. – PAP N. (szerk.) (2006): *Terület- és településfejlesztés II.: kutatások a terület- és településfejlesztésben*. Alexandra Kiadó, Pécs.

TÓTH Z. (2001): *Bevezetés a területfejlesztés és a turizmus kapcsolatrendszerébe*. Budapest.

ZAKARPATTYA. SZANATORIJI *ta turizm.* [Kárpátalja. Szanatóriumok és turizmus. Statisztikai gyűjtemény]. Holovne upravlinnya sztatisztiki u Zakarpatszkij oblasztyi, Uzhorod, 2009.

ZAKON UKRAINI *„Pro sztimuljuvannya rozvitku rehioniv"* [Ukrajna Törvénye „A régiók fejlődésének ösztönzéséről"] №51, VVRU, Kyiv, 2005.

TÓTH JÓZSEF PROFESSZOR NYÍREGYHÁZÁN

Megtartott előadásai és a kapcsolódó hallgatói létszámok:

2006/07. tanév II. félév

Világ gazdaságföldrajz	III. évf. tanár szakos hallgatók	50 fő
Népesség- és településföldrajz	I. évf. BSc-s hallgatók	65 fő

2007/08. tanév I. félév

Népesség- és településföldrajz II.	II. évf. BSc-s hallgatók	80 fő
Közép-európai kapcsolatok	III-IV. évf. tanár szakos hallgatók	130 fő

2007/08. tanév II. félév

Népesség- és településföldrajz	I. évf. BSc-s hallgatók	70 fő
Általános- és ágazati földrajz II.	II. évf. BSc-s hallgatók	60 fő

2008/09. tanév I. félév

Világ gazdaságföldrajz	IV. évf. tanár szakos hallgatók	45 fő
Népesség- és településföldrajz II.	II. évf. BSc-s hallgatók	90 fő

2008/09. tanév II. félév

Népesség- és településföldrajz	I. évf. BSc-s hallgatók	40 fő
Általános- és ágazati földrajz II.	II. évf. BSc-s hallgatók	70 fő

Konferenciák, előadások és kapcsolódó publikációk:

1. Kell nekünk régió? Szerencs, Dél-Zemplén központja. A IV. Tájföldrajzi Konferencia előadásai (szerk.: Frisnyák S. – Gál A.) Nyíregyháza-Szerencs, 2007. április 19-20., pp. 245-268.
2. Öngyilkosságok Magyarországon a harmadik évezred elején. Tiszteletkötet Dr. Göőz Lajos professzor 80. születésnapjára (szerk.: Hanusz Á.) Nyíregyháza, 2008. pp. 277-288.
3. Meditáció a geográfia fontosságáról, múltjáról, jelenéről és jövőjéről. A Kárpát-medence környezetgazdálkodása. Az V. Tájföldrajzi Konferencia előadása (szerk.: Frisnyák S. – Gál A.) Nyíregyháza-Szerencs, 2009. pp. 509-519.
4. Európa a megalopolisz-fejlődés globális folyamatában. Tiszteletkötet dr. Frisnyák Sándor professzor 75. születésnapjára (szerk.: Gál A. – Hanusz Á.) Nyíregyháza-Szerencs, 2009. pp. 353-375.

Szakmai tanulmányutak szervezése:

2009-ben: Terepgyakorlat Kárpátaljára a pécsi doktori iskola hallgatóival. Felkért szakmai vezető: Dr. Hanusz Árpád

Összeállította: Karóczkai Andrásné
ügyviteli előadó

TARTALOMJEGYZÉK

Előszó 5

Dr. Bali Lóránt
Pécs és Eszék határon átnyúló együttműködése 7

Dr. Boros László
A szőlő- és a bortermelés határainak, kiterjedésének változásai Tokaj-Hegyalja esetében a 17-20. században 17

Dr. Dobány Zoltán
Adatok a Harangod és tágabb térsége 18-19. századi történeti földrajzához 39

Dr. Frisnyák Sándor
Gödöllő történeti földrajza 61

Dr. Gál András
A kínai-ujgur probléma politikai és gazdasági összefüggései 81

Dr. Göőz Lajos
A földhő hasznosításának különböző megoldásai 91

Dr. Hanusz Árpád
Kárpátalja humán erőforrás fejlesztési erővonalai 113

Dr. Kormány Gyula
Nyíregyháza népességének gazdasági aktivitása és foglalkozási szerkezete 1945-től az ezredfordulóig 129

Dr. Kókai Sándor
Néptöredékek és etnikumok a Bánságban (1718-2002) 139

Adrienne Nagy
Castle tourism through the example of Borsod-Abaúj-Zemplén County 159

Petykó Csilla
Gondolatok kempingek elterjedésének, fejlődésének területi-strukturális problémáiról Magyarországon 171

B. dr. Pristyák Erika
Rendezvény és/vagy szállás a falvakban? – a falusi turizmus sajátosságainak vizsgálata az Észak-alföldi Régióban 183

Dr. Sütő László – Dr. Szepesi János
Turisztikai adottságok és azok helyi értékelésében rejlő különbségek, Nagykálló példáján 193

Tarpai József
A területfejlesztés és a turizmus összefüggései Kárpátalján 207

Tóth József professzor Nyíregyházán
(Összeállította: Karóczkai Andrásné) 223